УАСИЛ АӨЗБА

АМТА АШЬТАҚӘА

УАСИЛ АҨЗБА

ААМҬА АШЬҬАҚӘА

АСТАТИАҚӘА

Аԥҳәыншәкәтыжьырта
Аҟәа - 2009

ББК 83.3 (5 Абх) 6-8
УДА А 95
А

Атакзыԥхыкәау аредактор: **Ажьиба Е.В.**
Арецензент: **акад. Салакаиа Ш. Хь.**

Уасил Аҩозба ишәҟәы «Аамҭа ашьҭақәа» еиднакылоит аԥсуа литература аҭоурых адаҟьақәа аазырԥшуа истатиақәа. Урҭ рхыԥхьазараҽы иҟоуп ажурналқәа ирнылахьаз реиԥш акьыԥхь зымбацызгьы. Автор истатиақәа ҽыцымҭала анапы рхигеит, арееирақәа маҷымкәа иалеигалеит. Дара аԥсуа литература аҭоурых азеиԥш зцаарақәеи еицырдыруа аԥсуа шәҟәыҩуцәа Д. Гәлиа, М. Лакрба, М. Аҳашба, Ҷ. Ҷьонуа, М. Миқаиа рырҽиамҭақәеи ирызкуп.

Ашәҟәы рзынархоуп афилологцәеи, астудентцәеи, аԥсуа литература аҭоурых иазҽлымхәау аԥхьаҩцәеи.

АВТОР ИҞНЫТӘ

Ашәҟәтыжьратә практикаҽы лассы-лассы иаҳԥылоит автор еиуеиԥшым аамҭақәа раан апериодикатә кьыԥхь аҽы ицәыригахьаз, ма акьыԥхь зымбац ирҽиамҭақәеи иусумҭақәеи еизганы, хаз шәҟәны ианҭижьуа. Ус иҟоу ашәҟәқәа ирнылар ауеит асахьаркыратә рҽиамҭақәеи еиуеиԥшым аҭцаарадырратә дисциплинақәа ирыцаркуа астатиақәеи.

Ари ашәҟәы алитературатә усумҭақәа изларызку ала, сазаатгылоит уи аҷыдарақәак.

Ажурналқәа ирнылахьоу астатиақәа еизганы, хаз шәҟәны иҭижьырц автор игәы ианҭеикуа, уи иҽаԥхьа иқәгылоит азцаара: аизга иагәылеиԥо иусумҭақәа аԥхьа ишиҩоыз еиԥш, имыԥсахкәа иаанижьру, ма ҽыц блала дахысны, аус адуланы икьыԥхьру ҳәа?

Ишакәхалак иҭыцындаз ҳәа иҟоу азнеишьа атәы ҳамҳәозар, ари азцаара аҭак аҟаҵарақәа ҩ-принципк ирықәныҟәоит. Актәи инақәыршәаны аусумҭақәа мԥсахкәа иааныжьхоит, иара аноыз аамҭа иатәуп ҳәа иԥхьазаны. Усҟан иақәнагоуп ианоыз арыцхәи изныла3 аҭыжьымҭеи арбазарц. Аҩбатәи - астатиақәа аус рыдуланы, аԥсахрақәеи арееирақәеи рылагаланы ркьыԥхьра. Арҭ аҩзнеишьак рахь руак иаҳа ииашоуп, егьи ееим ҳәа ирыхәаԥштәым. Рыҩбагьы ирымоуп хра злоу аҟазшьақәа реиԥш аԥсыерақәагьы. Иаҳҳәап, актәи апринцип ақәныҟәара, ганкахьала, иалнаршоит шықәсқәак раԥхьа иаԥцаз аусумҭақәа документк аҳасабала реиқәырхара, уи автор дыззаатгыло апроблемақәа рзы усҟан имаз агәааанагарақәа раарԥшра. Иалнаршом, иара убасгьы, автор ретроспективала "ирҟәышра", идыррақәа реизырҳара. Даҽа ганкахьала, ари апринцип ахьысҳарақәагьы амоуп. Актәии аҩбатәии аҭыжьымҭақәа рыбжьара аҭыԥ змаз аҭцаарадырратә еихьзарақәа, ҽыц ишьақәыргылахаз афактқәа аганахь иаанхоит, ианыԥшуам. Аҩбатәи апринцип иаарҳәны, актәи иамоу аԥсыерақәа аусумҭа ахаҭабзиара шьҭнахуеит, аха уи аамҭазгьы, иара даҽа вариантк акәхоит.

Ажәакала, автор изы икьыԥхьу анапылаҩыра "аҵыхәтәантәи аиқәаҵәа" ("последний черновик") аҳасабала ауп ишахәаԥштәу ҳәа Иу. Лотман ииҳәаз иажәақәа ҵабыргуп.

Анаукаҽы имаԥымкәа иаҳԥылоит афактҟәа - зны иҟаҵаз агха "аҵабыргра", "аиашара" анаѳсантәи аҭцааѳцәа цқьа иацкламԥшзакәа, хаҭала игәамҭакәа, агәра ганы аԥсҭазаараҽ амѳа анарҭо. Ҳәарас иаҭахузеи, урҭ еиуеиԥшым амзызқәа рымазар ауеит - асубиективтәқәа реиԥш аобиективтәқәагьы. Убас, Асовет аамҭазы имаԥмызт агуманитартә дисциплинақәа рҽы злацәажәара амуаз атемақәеи азнеишьақәеи. Урҭ рхыԥхьазара иалан алитератураҭцаарагьы. Убри аҟнытә, аҭцаарадырратә мѳа иқәло дарбанзаалак дзыхцәажәо аматериал ахыцхырҭақәа излауала ҽыц ишьҭыхны, хаҭала дазнеины иҭицааројп. Ус акәымкәа, иаԥхьа иалацәажәахьоу рылкаақәа мацара дрықәныҟәалар, идыррақәа хыхь-хыхьлатәхоит, ацабырг ашьақәыргылара дацәхнаҟьар ауеит. Иахьынзасылшаз сыздыруам, аха убри азнеишьа схықәкы хадақәа иреиуан...

Хыла аԥсуа литератураҭцаара атәы ххәозар, уи иааидкыланы иалшахьоу шмаԥымгьы, аганахь иааныхаиы иҟоу азбатәқәа иакымкәа-иѳбамкәа иҟоуп. Убарҭ иреиуоуп, иаххәап, еиуеиԥшым аамҭақәа рзы иҭыжьыз алитературатә рҽиамҭақәа зныз ашәҟәқәа иахьа Аԥсны уаѳы иԥыхьашәо иахьыҟам, сахьаркыратә рҽиамҭақәак (еиҳарак ажәеинраалақәа) равтор ишьақәыргылара ишызцааразиааныхаиы иахьыҟоу маԥым; аԥсуа литература текстологиала аҭцаара макьана кьыс амам ҳәа уҳәартә иҟоуп уб. иц.

Абри ашәҟәы аҽы аԥхьаѳ идызгало астатиақәа рхыԥхьазара иалоуп акьыԥхь збахьазгьы изымбацгьы. Аамҭак азы ажурналқәа ирныстахьаз астатиақәа реиҳарак ҽыц аус рыдызулеит. Ҳәарада, иаҳа имариан астатиақәа еизганы, акьыԥхь иазырхианы рҭыжьра. Аха ҽыцымҭала снапы захызгаз, XIX-XX ашәыш. иртәыз, згәалашәара ԥсыехаз алитературатә-культуратә фактқәа аԥхьаѳ иаѳызгарц ахьыстахымхаз ауп.

Ашәҟәы аҭыжьраҽы исыцхрааз: аредактор Е. Ажьибеи, анбанҟәшәаѳы Л. Чамагәуа-ԥҳаи, иара убас арецензиа зѳыз, иакымкәа-иѳбамкәа абжьагарақәа ҟазцаз академик Ш.Хь. Салаҟаиеи иҭабуп ҳәа расҳәоит.

РАԤХЬАТӘИ АԤСУА ГАЗЕҬ "АԤСНЫ" АҬОУРЫХ ИАЗКНЫ

Ҳара иахьа ишаадыруала, агазеҭ аԥстазаараҽы иҟало ахҭысқәа рызбахә зныло ҿҳәаралатәи (периодикатә) кьыԥхьтә ҭыжьымҭоуп. Агазеҭқәа ирнылоит аофициалтә материалқәа, аоперативтә информациа, иара убас адунеи аҽы имѳаԥысуа еиуеиԥшым ахҭысқәа ирызку адырраҭарақәа. Ҳаамҭазы газеҭда аԥстазаара ауаѳы ихаҽы изаагом. Агазеҭқәа рхыԥхьазара убри аҟара ирацәоуп, рымаӡ зуа, аус рыдызуло ауаа рмаҵуратә занаатқәагьы имаԥымкәа еихшоуп азы, урҭ енагь иҟазшәа уаѳы игәы иаанагар ауеит. Агазеҭқәа аус рыдырулоит акорреспондентцәа, арепортиорцәа, афотоҭыхыѳцәа, асахьаҭыхыѳцәа, аредакторцәа уҳәа еиуеиԥшым азанаатуаа.

Ҳәарада, атәылақәа рҽы инеибеиԥшны ишыҟамгьы, агазеҭқәа рҵакы дууп ауаажәлартә ԥстазаара ахәҭақәа зегьы рҽы, аполитикеи аидеологиеи инадыркны ахәаахәтра аҟынза ирымехаркуеит. Урҭ ирнылоит актуалра злоу ауаажәларратә-политикатә зцаарақәа ирызку астатиақәа, алитературатә рҽиамҭақәа, аԥхьаѳ идыргалоит апрактикатә ҟазшьа змоу аинформациа: ателехәаԥшра апрограммақәа, амш зеиԥшрахо, уҳәа ирызку адыррақәа. Иара убас, гәырҽыхагак аҳасабала ирнылоит акроссвордқәа, афелиетонқәа, апамфлетқәа, ажәабжь кьаҿқәа, аочеркқәа, аинтервиуқәа, алафқәа уҳәа зеиуа уҭаху ажанрқәеи, адырраҭарақәеи, алаҳәарақәеи.

Аԥстазааратә цәырцрақәа зегь реиԥш, агазеҭгьы иамоуп ахатәы ҭоурых, иҟоуп уи азыҟазцаз аҭагылазаашьақәа.

Ишдыру еиԥш, ауаа енагь ажәабжьқәа еимырдон. Ажәабжьқәа реимадара ыҟан аѳыра ҟалаанзагьы. Усҟан ҽырҳәала акәын иҟало ахҭысқәа рызбахә иззымдыруаз рҟынза ишнеиуаз. Ажәабжьқәа еиҭарҳәон ахәыштаарақәа рҽы, аԥьармыкьақәа, егьырҭ ауаа реизарҭақәа, реиқәшәарҭақәа рҽы. Ацҳаражәҳәацәеи ашәаԥьҳәацәеи ақыҭа ирыларҳәон аибашьра аҟалареи, аиреи, аԥсреи, ачареи уҳәа реиԥш иҟаз ахҭысқәа рызбахә. Аԥсуа жәлар ҳҽы иахьа уажәраанзагьы, ишеибгоу акәымзаргьы, еиқәханы иҟоуп урҭ аинститутқәа релементқәа.

Аѳыра аныҟала ашьҭахьгьы, акыр аамҭа бжьысит ауаа агазеҭ рхы иархәаны ажәабжьқәа еимырдо иалагааныа. Ацарауаа излашьақәдыргылаз ала, раԥхьаза ус еиԥш иахьыҟалаз

Ажәытәтәи Рим аҽы ауп. Уаҟа 59 шықәса ҳара ҳашықәсҧхьазара ҟалааныа инаркны, 222 шықәсанза аполитикатә ҧстазаара иазкызи, аусзбарақәеи, аибашьрақәеи, ашьра зқәыз рыҧстазаара ралхреи уҳәа реиҧш ауаажәларратә цакы змаз ахҭысқәеи адырратарақәеи рнырцон "акта" ("acta") захьзыз анапылаҩыратә бгьыцқәа. Урҭ абгьыцқәа хыршьуан "Афорум" ҳәа изышьҭаз ашҭаҽы. Афорум ауаа иреизарҭаны иҟан, уаҟа имҩаҧыргон ажәлар реизарақәа, ахәаахәҭрақәа, аусзбарақәа.

Ажәытә Китаигьы ахархәара рыман хыхь зызбахә ҳҳәаз иреиҧшыз, ажәабжьқәа знырцоз анапылаҩыратә бгьыцқәа, "дзыбао" ҳәа захьзыз. Китаи Хань ҳәа изышьҭоу адинастиа аҳра анауаз (206 ш. ҳашықәсҧ. ҟалааныа - 220 ш.) урҭ абгьыцқәа аҳәынҭқарратә маҷзуцәа ирыладырцәон, ашьҭахь адинастиа Тан аҳра анауаз (618-906 шш.) аламҭалазы урҭ ҭрыжьуагьы иалагеит.

Агерман ҽыцаҧшьгаҩы (изобретатель) Иоганн Гуттенберг XV ашәыш. азбжазы акьыпхьгатә машьына аныҟаиҧа ашьҭахь, уи ахархәарала Европаа ажәабжьқәа рыбжьысуа иалагеит. Убас, раҧхьатәи ажәабжь ҽыцқәа рдырратарақәа иреиуан 1470 шықәса аламҭалазы италиатәи атурнир иазкны икьыпхьыз аҳасабырба. 1493 шықәса мшаҧымза, амашьынкаҽы икьыпхьны, Барселона ақалақь иаларцәан агеографиатә аартрақәа ртәы зҳәоз Христофор Колумб исалам шәҟәы. XVI-XVII ашәышықәсақәа рзы Европеи уи иаҵанакуаз аколониақәеи рҽы ирылаҵәаны иҟан ажәабжь ҽыцқәа зныз аизгақәа зқьыла, иара убас жәеинраалала иҩыз ахҭысқәа рдырратарақәеи, ажәабжь-балладақәеи. Раҧхьаза акәны 1541 шықәсазы. Мексика ицәырцит Америка икьыпхьыз ажәабжьқәа рыбгъыц. Уаҟа иҳәан Гватемала иҟалаз адгьылцысра азбахә.

Хыхь еиқәыпхьазоу акьыпхьымҭақәа, аҭыжьымҭақәа зегьы газеҭуп ҳәа рзуҳәаратәы иҟамызт, избанзар, урҭ, шамахамзар, зынҟьаратәқәан, изызкызгьы хҭыск азбахә аҳәара, азыргара акәын. Ега ус иҟазаргьы, убарҭ ирыбзоураны ауп агазеҭ ауасхыр шышьҭаҵахаз, урҭ раҧхьатәи шьаҽаны иҟалеит уи аиразы.

Иахьатәи агазеҭ европатәи ҧшьгамҭоуп. Иаҳҳәап, Амрагыларахьтәи атәылақәа иреиуоу, раҧхьаза акәны агазеҭ ахьиз Китаи ауп. Уи аныҟала XIX ашәышықәса азоуп, изыбзоуразгьы атәым милаҭ иреиуаз амиссионерцәа роуп.

Излаҧхьазоу ала, иахьатәи агазеҭ зхылцыз XVI ашәышықәсазы Венециа инарҭбааны ахархәара зауыз ажәабжь

ҽыцқәа зныз анапылаҩыратә бгьыцқәа роуп. Ишдыру еиҧш, усҟан Венециа адунеи ахьынза-назаазоз ахәаахәҭра иацентрны иҟан, ус анакәха, аинформациагьы зегь реиҳа иахьеимырдоз ҭыҧын.

Ажәабжьқәа зныз Венециатәи абгьыцқәа "авизи", ма "газетте" ҳәа ирышьҭан. Абри аҩбатәи ажәа аҟынтәи ауп иахьааua иахьатәи агазеҭ ахьзгьы. 1566 шықәса инаркны урҭ ҭыцуа иалагеит ес-мчыбжьа. Анаҩс, агазеҭқәа ҭрыжьуа иалагеит егьырҭ европатәи атәылақәа рҽгьы. Ҳара ҳҟынза иааиқәаз иреиуоуп Германиа 1609 ш. ес-мчыбжьа иҭыцуаз агазеҭқәа ҩба. Акы - "Аллер фурнеммен" ахьзны ақалақь Страсбург иҭижьуан Иоганн Каролус, егьи - "Авизо релацион одер цайтунг" ҭижьуан Лукас Шульте. Аиҳабыра реырцәыхьчаразы агазеҭқәа рҭыжьыҩцәа иахьҭрыжьуаз аҭыпқәа (ақалақьқәа) адырбомызт.

Наҟ-наҟ агазеҭқәа кьыпхьны рҭыжьра ирласны Европатәи егьырҭ атәылақәагьы ирылаҵәеит. Ес-мчыбжьа иҭыцуаз агазеҭқәа цәырцит Базель (1610), Франкфурти Венеи (1615), Гамбург (1616), Берлин (1617), Амстердам (1618). Раҧхьаза акәны икьыпхьу агазеҭ Англиа ицәырцит 1621 ш. азы. Франциа ахатәы газеҭ аиуит 1631 ш. азы, Испаниа - 1641 ш. азы.

Ҳара ҳҟынза иааиз, зегь реиҳа ақәра змоу 1620 ш. рзы англыз бызшәала иҭыцыз агазеҭ ҭижьит аголланд кьыпхьҩы Питер ван де Кеере, Амстердам ақалақь аҽы. Уи аҧхьатәи ацәаҳәаҽы ианыз агазеҭ ахьз акәмызт (усҟан агазеҭқәа рыхьызқәа анырҧсахуаз рацәан), аҭамзаара шьҭаҵарак аҳасабала ианын: "Италиантә аҽыц жәабжьқәа макьана имааиц" ҳәа.

Раҧхьатәи агазеҭқәа рҭыжьраан, еиқәзыршәоз рымчымхареи, ианырцаша аинформациа амамзаареи ирыхҟьаны, иагханы ианҭыцуаз аҽырҧштәқәа рацәаны иаҳҧылоит.

Урыстәылан раҧхьаза акәны агазеҭ анҭыцыз арыцхә инҭкаацәҟьан еилкаам. Ҳара ҳаамҭа аҟынза иааиз урысшәала иҟоу, изаатәиу агазеҭ ажьырныҳәамза 2, 1703 ш. рзы иҭыцыз ауп. Аха хәы змазам, шәагаала ашколтә тетрад хәычык абжа иҟоу уи аҭыжьымҭаҽы иаҳҧылоит ууанза иҭыцхьаз агазеҭ аномерқәа рызбахә. Убри аҟнытә, аурыс журналистика аҭоурых злаатуа рыцхәны иҧхьазоуп ҧхынҷкәын 16, 1702 шықәса ҳәа. Усҟан иҭыцыз агазеҭ ҳнапаҽы ишыҟамгьы иаадыруеит, уи аҧхьа, мышкы шагыз, Урыстәыла аимператор Петр I иҭижьит аусҧка "Ведомостям быть!" ҳәа.

"Аҟәатәи ажәабжьқәа" ("Сухумские вести") (1911-1912), "Ҳара ҳажәа" ("Наше слово"), "Ҳара ҳамԥа" ("Наш путь"), "Зхы иақәиҭу рымчхара" ("Воля вольных"), "Аҟәатәи аиаша" ("Сухумская правда").

Иҳамԥатәны иазгәаҳҭарц ахәҭоуп, аԥсышәала агазеҭ аҭыжьразы аҽазкрақәа аҭыԥ шрымаз XX ашәышықәса алагамҭазгьы. Урҭ рызбахә атәы иҳәоит Гь.А. Зизариа: "Надо сказать, что издание газеты на родном языке было давнишней мечтой А.М. Чочуа. Вот, что мы читаем на страницах тифлисской газеты "Закавказье" от 1 декабря 1907 года: "В скором времени под редакцией учителя Сухумского городского училища Чочуа предполагается к изданию газеты на абхазском языке. Материалы для газеты будут изготовлять в Сухуме, а печатать в Тифлисе, в типографии г. Наместника"[4].

Ишдыру еиԥш, ари ашықәс азы, актәи Урыстәылатәи ареволиуциа анеилга ашьҭахь Урыстәыла аҳәынҭқар Николаи II иусԥҟала аԥсуаа ирхыхын "ахара зду" ҳәа ирыҭаз авба. Убри аҟнытә рзинқәа маҷк иадамхаргьы иаҳа идыртбааит, агазеҭ аҭыжьрагьы алыршахарц аҽазышәарақәагьы ҟаҵан, аха усҟан урҭ лҵшәа рмоукәа иаанхеит, изынагзамхеит.

Урҭ ашықәсқәа рзы Аԥсны изалыршахомызт иарбанзаалак аԥсышәала иԥу шәҟәык-быҷьшәык аҭыжьра. Уи аҭагылазаашьа далацәажәо Ш. Д. Инал-иԥа иԥуан: "Аԥсуа жәлари дара ринтеллигенциеи хьаас ирыман, ԥхьаҟа рцараҽы ԥырхага дуны ирыԥхьазон акьыԥхьдара изҭагылаз. Кьоу-шәоук иҭыҵуаз аԥсуа шәҟәқәа Қарҭ имцакәа, арахь уаҳа ҵьаргьы иркьыԥхьратәы иалаҟамызт, избан акәзар аԥсуаа рзы Аԥсны иҟамызт аԥсуа шрифт, акьыԥхьыԥцәа, ақьаад, убас егьырҭгьы. Ирымамызт газеҭк, ма даеа органк иагымхакәа ҽҳәарала иҭыҵлашаз, аԥсуа жәлар рыг-рыбза ахьеибырҳәалашаз, аҵара змаз рхатәы бызшәала ирыԥуаз аре҃иамҭақәа ахьанырҵалашаз, рыгәҭыхақәа злеибырҳәалашаз, еидызкылашаз, еиҽызкаашаз…

1918 шықәсазы аԥсуа интеллигенциа иреиуаз гәыԥԥык ҳхатәы бызшәала агазеҭ ҳауроуп ҳәа азҵаара ыҟәдыргылеит аменшевиктә еиҳабыра рҽаԥхьа"[5].

Агазеҭ аҭыжьра азҵаара Аԥсны жәлар р-Совет аҽаԥхьа иқәдыргылеит уи Асовет депутатцәас иалахәыз, уаҟа

"ихьыԥшым" ҳәа зхатәы фракциа змаз рхаҭарнакцәа: М.К. Цагәыриеи, Д.И. Аланиеи, С.И. Ҷанбеи, И.Н. Маани. Ари ахҭыс шыҟалаз дазаатгыланы, иалахәыз хьызҳәала рыхьзқәа ҳәаны дахцәажәоит агазеҭ аԥхьатәи анбанҟәшәацәа иреиуаз Мыстаабеи (Мустарбеи) Мқанба. Уи иԥуеит: "Азҵаара иқәгылаз дазаатгылан дахцәажәеит Иуана Маан. Уи иҳәеит, аԥсуа жәлар ишрықәнаго рхатәы газеҭ, рхатәы кьыԥхьырҵа, рхатәы ҭыжьырҵа, уи ада ишзыҟамло аԥсуа милаҵҭә культура. Иажәа алгамҭаз И. Маан дрыԥхьеит Аԥсуа жәлар р-Совет иалоу зегьы абри азҵаара рызбарц, имыргәагәакәа ақәҵара азышьҭырхырц.

Ацәажәаԥ иажәа алгаха имҭакәа, Аԥсуа жәлар р-Совет иалахәыз, аԥсуа жәлар раҕа, аҭауад Ҭавдгеризе даатҵоырны ус ҽааиҭит: "Ианырҵозеи напынҵашьа ззымдыруа шәара шәаԥсацәа убри агазеҭ ҳәа шәзышьҭоу?.. Шәара шәышнеи-шнеиуа ҳара иаҳҭәу комиссаркгьы жәлар р-Совет далашәҵа ҳәа дҳадыжәгалара шәыҟоуп!". И. Маан деицрашәаны, игәахы еиҟәыҷҷо, иикыз икарандашь ыршәны, Ҭавдгеризе иҽаижьит, "Агәымха!" - иҳәан уи дагьнеизыҭрысит. Азалаҽ еилаԥынтрахеит, еилагьежьрахеит. Ҭавдгеризе иԥызцәа ирулак иԥсажә еиқәдырхеит, ашьҭахьала ддәылганы дыргеит. Хәыҷык ианааиқәтәа, Самсон Ҷанба дназлаз, И. Маан, Д. Аланиа, М. Цагәыриа аԥсуа жәлар рхаҭарнакцәа иашақәа, аԥсуа жәлар ражәахә еиҭазҳәарц инеиз, азал ааныжьны ицеит.

Абас акраамҭа инеигәыдҵо, аменшевикцәа реиҳабыра ирыман иқәын, аԥсуа жәлар рзы даара аҵакы змаз, рҵеицәа иашақәа хаҵәнамырха иззықәгылоз азҵаара ду.

Аҵыхәтәаны, 1918 шықәса, декабр мза анҵәамҭазы, Дырмит Гәлиа азин ирҭеит агазеҭ "Аԥсны" аҭыжьра"[6].

Араҟа еиҭаҳәоу ахҭыс иаанарԥшуа Ҭавдгеризе иԥызаз, хамаԥагьак машәыршәа иҽыцкьаз акы акәым, уи иамоуп иаҳа иҵаулоу аҵаки иҭбаау аҭоурыхи. Уи - шамахамзар, ақыртуа политикцәа аԥсуаа рахь ирымаз ацәымгреи атәамбареи роуп. Аԥсуаа иларкәны, тәамбашақә рыхцәажәара уаанзагьы, ишаадыруа еиԥш, ашьҭахьгьы имаҷымкәа аҭыԥ ааннакылон ақыртуа кьыԥхь аҽы. Убас еиԥш иҟоу аҽырԥштәы ааигоит Гь.А. Зизариа ԥхынгәы 6, 1919 шықәсазы иҭыцыз агазеҭ "Грузия" (№ 142) аҟнытә: "Ведь дело доходило даже до того, что абхазская

письменность объявлялась "мнимой азбукой", выдумкой царских чиновников и даже ставился вопрос об ее "ликвидации"[7].

Убас шакәызгьы, аменшевикцәа реиҳабыра ирызбит аԥсуа газеҭ аҭыжьра азин ҟарҵарцы. Избан? Ари азҵаара аԥсуа ҭоурыхҭцаараҿы еиуеиԥшымкәа иазнеиуеит. Агазеҭ ианахцәажәоз асовет аамҭа злакәыз ала, уи аидеологиатәи аполитикатәи кониунктура инақәыршәаны, урҭ злашьақәдырҷәҷәашаз агазеҭ аҟынтә иналх-аалхны, шьаҭас иҟаҵаны, "Аԥсны" аханатә абольшевикцәа ридеиақәа мацара ирықәныкәоз, ргәааанагарақәа ирыдгылоз органҵас иахәаԥшуаз аҭцаауеицәа рацәауеит.

Иаҳҳәап, Т. Аршба ишәҟәы "Аԥсны абольшевиктә кьыԥхь аҭоурых аҟнытә (1905-1921)" аҿы иԥуан: "К сожалению, до нас не дошли документы, рассказывающие об активном участии большевиков Абхазии в организации и руководстве газетой "Апсны". Но, как указывает В. И. Ленин, о газете надо судить не по заглавию, а по содержанию.

Содержание же этой газеты, ее политическое лицо, свидетельствует о том, что она в течение двух лет была фактически легальной большевистской печатью в Абхазии, которая продуманно, целеустремленно пропогандировала в доступной в тех условиях форме марксистско-ленинские идеи, призывала к непримеримой борьбе с капиталистами и их идейными защитниками - меньшевиками, знакомила читателя с успехами в укреплении Советской власти и строительстве новой жизни в РСФСР"[8].

Даеа ганкахьала иазнеиуеит алитератураҭцаауеицәа. Иаҳҳәап, Ш. Хь. Салаҟаиа ари азҵаара аҭак ҟаҵо иԥуеит: "Аменшевикцәа гәыҕуазар акәхарын ари агазеҭ дара рполитика мԥаԥнаго иҟалап ҳәа, аха аусҟәа урҭ ишырҭахыз имцеит. Хыкәкылаҵәҟьа политикатә платформак аеадкыланы ишыҟамызгьы, Д. Гәлиеи егьырҭ аԥхьагылара зманы иҟаз азәык-ԥыцьак аԥсуа интеллигенциеи ирыбзоураны, "Аԥсны" адемократиатә хырхарҭа змоу, аԥьажәлар ринтересҟәа зыхьчо прогрессивтә газеҭны иаакәгылт. Агазеҭ адаҟьакәа рҿы иааиԥмырҟьазакәа иркьыԥхьуан Аԥсны усҟантәи аԥсҭазаара еиуеиԥшым аҵкарҟәа рҿы иҟаз агхакәа ртәы, еиҳаразакгьы аҵарадырра

аҭагылазаашьа аус аҿы..."[9]. Ари агәааанагара иазааигәоуп егьырҭ алитератураҭцаауеицәа ирҳәо ахшыԥцакҟәа. Иаҳҳәап, убас еиԥш иҟоуп Гь. Гәыблиа иҟаиҵо алкаа: "Агазеҭ "Аԥсны" платформак, ма партиак аеадкыланы иҟазамызт, аха зегь акоуп, усҟантәи аҭагылазаашьа, аԥсҭазаараҿы аиҿагыларақәа иҟаз ианымԥшыр амуит"[10].

Ҳара ҳгәааанагарала, аиаша иаҳа иазааигәоуп Гь. Зизариа иихәо ахшыԥцак: "Меньшевики, соглашаясь на издание абхазской газеты, разумеется, преследовали определенную цель. Они готовы были даже объявить ее своим органом. Это им было нужно для лицемерного "доказательства" "правильного" разрешения национального вопроса в Абхазии"[11].

Ишдыру еиԥш, аменшевикцәа Аԥсны рнапаҿы аагара аԥсуа жәлар еиуеиԥшымкәа иазнеит. Шьоукы уи аханатә иаҿагыланы ақәԥара реазыркит, даеа шьоукы, еицәоу ҳахьыр аҵкыс ҳәа ргәы иаанаганы, рхы андрааларц рызбеит. Араҟа изаҟаразаалакгьы арҭ аугәааанагарак рыдгылауеицәа рыҳаракреи, рықәызбареи, иреиҧьыз, иреицәаз ҳәа реилыхра ҳҿазаҳкуам. Агәра ганы ҳаҟоуп, усҟантәи аамҭазы урҭ зегьы ргәы иҵхоз зҵааран - Аԥсны аԥеиԥш, уи алахьынҵа шакәыз. Аха изыхҟьазаалакгьы урҭ иалырхыз амԥакәа еиԥшымхеит. Абри аҭагылазаашьа ибзианы еилыркаауан акырҭуа меншевикцәа рхатарнакцәа шьоукы. Урҭ ирбон аԥсуа жәлар рыбжаԥык дара ишыреагылаз. Абасала, зхы анзраалаз, иргәаԥха-иргәамԥха иаартны ирҿамгылоз ауаа рхымхәыцра иаанагоз - ажәлар зегьы ираҵацәаны рыҟаҵара акәын. Ҳәарада, уи дара даара ирҭахымыз, изыцәшәоз усын азы, агазеҭ аҭыжьра рполитикатә хыкәкы зларызбаша акәны иазнеит.

Аԥсны ауонуҵҟа усҟан ишьақәгылаз аҭагылазаашьа шымариамыз атәы бзианы иаадырԥшуеит А. М. Ҷоҷуа игәалашәарақәа рҿы иҳәоу абарҭ ажәақәа рыла: "Исидор Рамишвили и Арзакан Эмухвари не раз приглашали меня к себе и делали мне различные предложения: а именно: вступить в партию меньшевиков, занять пост комиссара по народному образованию, **принять редактирование меньшевистской газеты на абхазском языке** (выделено нами. - В. А.), выставить свою кандидатуру в члены меньшевистского Учредительного собрания Грузии и т. д. На все предложения меньшевистских

руководителей я отвечал категорическим отказом и оставался директором Сухумского высшего начального училища. Кстати, небезынтересно будет привести один случай, иллюстрирующий отношение меньшевистской Сухумской городской управы к высшему начальному училищу. Когда я обратился в управу с просьбой отпустить полагающуюся училищу сумму денег, заведующий школьным отделом управы А. Дж. - один из меньшевистских лидеров, в свое время мой учитель в Сухумской горской школе, ответил мне: "Пока ты будешь воспитывать и обучать русских и им подобных, не получишь от нас ни одной копейки"[12].

Ишаабо еиԥш, агазеԥ "Аԥсны" политикатә хырхарԥас иамаз азцааразы еиуеиԥшым, еиҿагыло, еинышәашьа змам агәаанагарақәа ҳԥылоит. Ҳара ҳгәаанагарала, агазеԥ аҭыцра ианалага аамԥазы, уа иқәгылоз авторцәа, шьоукы агәра ганы, даҽа шьоукы, уаҳа ԥсыхәа змам ак еиԥш иазнеины аменшевикцәа рполитика иадырцәылон, аха ишнеи-шнеиуаз, Урыстәыла имҩаԥысуаз аграждантә еибашьраҿы абольшевикцәа аиааирақәа рго ианалага ашьҭахь, абольшевикцәа рполитика иадгылоз астатиақәа рхыԥхьазара еиҳахо иалагеит.

Д. Гәлиа агазеԥ "Аԥсны" азбахә дахьалацәажәо ҷьара абас иҳәоит: "С 27 февраля 1919 г. стала выходить беспартийная газета на абхазском языке под названием "Аԥсны" ("Абхазия") в городе Сухуме под редакцией коллегии, куда входил и я, а затем исключительно под моей редакцией. Выход газеты продолжался до 12 февраля 1921 года (вышло всего 85 нумеров). Ввиду переворота газета временно была закрыта и снова стала выходить с 20-го апреля того же 1921 г. (вышло всего 20 нумеров). После этого газета выходила с перерывами то под редакцией студента Т. Хашба[13], то под редакцией учителя Н. Таркила"[14].

Раԥхьа иргыланы иҳәатәуп, аменшевикцәа реиҳабыра агазеԥ "Аԥсны" адыркит[15] ҳәа иаҳԥылало агәаанагара шҵабыргым, араҟа Д. Гәлиа иажәақәа иаартны иҳарҳәоит. Ҩбагьы, ишдыру еиԥш, Д. Гәлиа "Аԥсны аҭоурых" анҭижьыз 1925 шықәса рзоуп. Усҟан, Аԥсны асовет мчра шьақәгылеижьҭеи ԥшьышықәса шҵхьазгьы ари ахҭыс азы ииҳәо ажәа "переворот" хәшьарас, ҷакыс еиҭо

иаанарԥшуеит уи уамак дшазыразымыз. Ари ахшыҩцак аҵабыргра шьақәнарҕәәоит даеа документкгьы - Д. И. Гәлиа нанҳәа мза 2, 1922 шықәсазы Аԥсны жәлар ркомиссар С. И. Ҷанба иахь иифыз ашәҟәы[16]. С. Ҷанба иахь иифыз аамԥала иаҳа изаатәиуп, уаҟа иара иқәиргылоит азҵаара иҟоу ипартиатәым газеԥк, ма журналк аԥсышәала аҭыжьра шаҭаху атәы. Арҭ афактқәа, иахьа уажәрааназа хырҩ зырҭоз, иҳарҳәо маҷым Д. Гәлиеи Н. Лакобеи рыбжьара аамԥақәак рзы аҭыԥ змаз аицәыхьшәашәара мзызс иамаз. Араҟа аус злоу руа ииашаз ашьақәыргылара акәым. Рҩыцьагьы дара ртәала ииашан, досу иара игәаанагарала аԥсуа жәлар ирзеиҧьыз аус дашьҭан, аха рызнеишьақәа еиԥшымызт. С.Л. Зыхәба иаартны ишиҳәо еиԥш, Д. Гәлиа Асовет мчра шьақәгылаазагьы, ианышьақәгыла ашьҭахьгьы акыраамҭа акоммунисттә "идеиақәа дыреынҵәааua, дрылаҳәуа, дырхьынҳало, гәыҧырҭас икуа дыҟамызт"[17].

Ари аҭагылазаашьа аилкаара иҿазишәеит, акыргьы дазааигәахеит ашәҟәыҩқы Ҧь. Аҳәба истатиақәа руак аҿы. Зызбахә ҳамоу аамԥақәа реефшамԥазы Д. Гәлиа ирҿиара мазас иаҵаз дахьахцәажәо иҳәоит: "Ҩажәиак шықәса иацааиуаз, аменшевикцәа рхаантәи аамҭа дышҭазыҟаз? Уи дшазыҟаз анеилаҳкаалак, нас егьи, ҩажәиак азы иааиз дшазыԥшыз аилкаара иаҳа имариахоит"[18].

Ҳәара аҭахым, ашәҟәыҩқы, араҟа иҳадигало ахшыҩцак - Д. Гәлиа абольшевикцәа, даеакала иаххәозар, асовет мчра ааира дазыԥшын ҳәа аҳәара игәаҧьыуацәоуп, агәра гара уадаҩуп. Ари алкаа ашьақәырҕәҩәаразы иара ҿырԥштәыс иааганы еилиргоит ажәеинраала "Абаҳча". Аха рыцҳарас иҟалаз, ари ажәеинраала ахьынтәааигаз аҭыжьымҭа - Д. Гәлиа иҩымҭақәа реизга актәи атом аҿы, изыхҟьазаалакгьы иарбамхеит уи хыцхырҭас иамаз. Ари ажәеинраала раԥхьа агазеԥ аҿы Д. Гәлиа иананиҵоз иаирбеит "А. Шьаншьиашвили иҩымҭа иаҿырԥшшәа" ҳәа. Ус анакәха, уи амотив хадақәа ақырҭуа поет ирҿиамҭа аҟнытә иааигеит. Иара, хымԥада ианыԥшит апоет абаҳча зҿирԥшуа итәыла ууанзатәии уажәтәии контрастра ззеибауа ҩ-ҭагылазаашьак: ашәҭыкакаҷреи арыцҳара дуи. Арҭ аҭагылазаашьақәа еиҟәыштхо, аҳәаа рыбжьазцаз ахҭысқәа ахьаарԥшхо абарҭ ацәаҳәақәа рҿоуп:

Абар, иасит аҩадахьтәи
Аҵааи, кырцхи, аԥшаҕьи,
Иархәеит рымахә рыгәҭагьы,
Акгьы ннамыжьт рыбҕьқәагьы.

Агазеҭ ианылаз раԥхьатәи авариант ари астрофа абас ауп ишыҟоу. Урҭ злеиԥшқәам ыҟоуп. Еиҿхарԥшып:

Абар, иасит ҩадахьала
Аԥша, анаатә хәҿцәгьарала.
Иархәеит амахә рыхәҭагьы,
Иҕәых иагеит рыбҕьқәагьы.

Иаҳԥыло авариантқәа ирымоу аивгарақәа уезгьы-уезгьы иаҳԥырхагам араҟа "ҩадахьала" ҳәа зызбахә ҳәоу ажәа иаҵанакуа Урыстәыла шакәу, абольшевикцәа шракәу аилкааразы. Уаҟа диашоуп Џь. Аҳәба. Сазәыкны, ақырҭуа литература сызлазҟазам ала, исцәыуадаҩуп ақырҭуа поет А. Шьаншьиашвили дызусҭоуи ари иреиамҭа цакыс, идеиас иамоуи инарҭбааны рылацәажәара. Аха иара асимволикатә еибаркышьа ҟазшьас ишамоу ҳамҩашьо иаабарҭоуп аҟнытә, аидеиатә хырхарҭагьы аилкаара уадаҩым. Аинтерес зҵоу дәеакуп - Д. Гәлиа Аԥсны ақырҭуа меншевикцәа рыцәызбара хыцәкыс имазҭгьы Џь. Аҳәба ишиҳәо еиԥш, избан ақырҭуа поет ажәеинраала лаԥшыцәҵаны изеиҭеигоз.

Ари ахшыҩцак злашьақәҳарҕәҕәаша аҿырԥштәқәа рацәаны иаҳԥылоит ара зызбахә ҳамоу агазеҭ "Аԥсны" адаҟьақәа рҿы, аиҳарак раԥхьатәи аномерқәа рҿы. Аха урҭ рҟынтә ҳазаатгылар ахәҭаны иҳаԥхьазоит Д. Гәлиа иажәеинраала "Март мза жәаа рзы...". Ишдыру еиԥш, Аԥсны зымпыҵазхалаз ақырҭуа меншевикцәа ууанза араҟа иҟаз асоветқәа еимдырпын, имҩаԥыргеит Аԥсны жәлар р-Совет ахь "алхра ҿыцқәа". Уи Асовет аусура иалагар акәын хәажәкырамза 18 рзы. Абри арыцхә мышкы шагыз иҭыҵыз агазеҭ аномер ианылеит Д. Гәлиа иажәеинраала. Абар уи ахҭыс иадиҳәало агәыҕрақәа зеиԥшроу:

Март мза жәаа рзы
Аԥсны ҟьаҟьа дмырзразы,

Залымк азәы имыхьразы,
Иқәтәоит жәлар р-Совет.

Март мза жәаа рзы
Аԥсны дырееиразы,
Аҵара иацхрааразы,
Еизоит жәлар р-Совет.
Март мза жәаа рзы.
Ацҳа - амҩа ҳарҭаразы,
Аҳақьым-ахәышәтәырҭа ҟарҵаразы
Иаауеит жәлар р-Совет.

Ара апоет игәыҕрақәа здиҳәало жәлар р-Совет ақырҭуа меншевикцәа мчыла еиҿыркааз "алхрақәа" ирылҵшәахоз ауп. Убри аҟнытә уамашәа ибатәым асовет аамҭазы иҭыҵқәоз Д. Гәлиа Иреиамҭақәа реизгақәа иахьырнымлаз иара.

Сгәанала, уажә ҳҳьаԥшны, 80 шықәса раԥхьа иҟалаз ахҭысқәа ирылахәыз ауаа, аԥсуа жәлар иреиҕьыз рҵеицәа реизыҟазаашьақәа рҿы дарбан иаҳа ииашаз, ма агха ҟазҵаз ҳәа ҳашьҭаланы, икылыршәшәааны, уҳәан-сҳәанқәа рыла ишьақәгылоу "концепциак" ашьақәыргылара ҳалшазаргьы, рацәак ҳнамҭошәа збоит. Дәеа зҵаароуп, усҟантәи аамҭа иамаз аҷыдарақәа инҭырхәцааны рыҵҵаара, аԥсуа жәлар ирхыргази, уи ахаҭарнакцәа иҟарҵази, ирылшази, ма ирылымшази атәы еилкаатәуп, иҵҵаалатәуп иахьагьы, ҳаԥхьаҟагьы.

Убри аганахьала иазгәаҭазарц ахәҭоуп дәеа ҭагылазаашьакгьы: аԥсуа жәлар рыбжьара уи аамҭазы иҟамызт аполитикатә ҳәоуеиқәшәара, ҷыдала - ақырҭуа меншевикцәа реиҳабыра ишрызнеитәу, ишрызныҟәатәу азҵаара аганахьала. Еиуеиԥшым аполитикатә хырхарҭақәа рхыԥхьазараҿы иҟан, ганкахьала, аменшевикцәа рполитика рыцеиҩызшоз, ирыдгылоз, ирҭахы-ирҭахым уаҳа ԥсыхәа ыҟам ҳәа иԥхьазаны ирыдызцәылоз; дәеа ганкахьала, иҟан - урҭ хаха бҷьаршьҭыхрала иреагыланы иқәпатәуп ҳәа иазнеиуаз. Урҭ рыбжьара игылан Аԥсуа жәлар р-Совет аҿы "ихьыԥшымыз адепутатцәа" ргәыԥ иалаз рызнеишьақәа рыцеиҩызшоз. Актәи ахырхарҭа шахәаԥшуаз ала аԥсуа жәлар реаладырхәыр акәын

аменшевиктә мчра имоапнагоз ауснагзатәқәа зегьы, урт азинтә шьата рымоуп ҳәа иԥхьазаны. Аҟобатәи ахырхартә адгылацәа шазнеиуаз ала аменшевикцәа Аԥсны рыҟазаара мпытцахаларатә акциоуп азы русурагьы зиндоуп ҳәа иԥхьазаны, ирҽагылан ақәпарахь аапхьара ҟартцон. Ахпатәиқәа - аменшевикцәа рымчра иаҽагылон, аха урт раҽапераз аҳәынтқарратә усхкқәа реалархәарала рполитика ҽапелатәуп ҳәа иазнеиуан. Убас еиуеиԥшымкәа иахәаапшуан аменшевикцәа Аԥсны имоапыргоз алхрақәагьы. Убри аҟнытә имачоымызт аԥсуаа агазет "Аԥсны" именшевиктә цырҟьоуп ҳәа иахәаапшуаз, издызымкылоз, еиҳаразак уи атытцра ианалага рапхьатәи аамтақәа раан. Убас шакәугьы, арт ахырхартақәа рыбжьара зынза еимадарак ыҟамызт, еигәныоуамызт ҳазҳәом. Агазет иазхьаԥшуан, рматериалқәа анырцон абольшевиктә хырхарта ахатарнакцәагьы. Иаҳҳәап, убас ара иаҳпылоит Н.А. Лакоба иантцамтоу ажәлар рҳәамта "Ажәытә ирҳәоз, аҽатә иҟалаз"[19]. Иаҳпылоит иара убасгьы Уасил Лакоба иматериалқәгьы[20].

Агазет идеологиас изыкәныҟәоз, политикатә хырхартас иамаз ртәы ус иаармарианы аилкаара уадаоуп. Избан акәзар уи адаҟьақәа рҽы иаҳпылоит зымехак тбаау, зны-зынла еиҽагыло еиуеиԥшым ауаажәларратә-политикатә зцаарақәа ирытцаркуа аматериалқәа. Ҳәарада, иҟоуп араҟа абольшевикцәа рполитикатә знеишьақәа ирышьашәалоу астатиақәа, аха зынзагьы имачым аменшевиктә знеишьақәа знытцшуа апублицистикатә материалқәагьы, еиҳаразакгьы, рапхьатәи аномерқәа рызбахә анҳамоу. Уи цьашьатәым - агазет атыжьра азин рызтаз аменьшевикцәа реиҳабыра, иахьа-уаха агазет ианылоз аматериалқәа иамыԥхьозаргьы, зегь акоуп рылаԥш ахын, зынза ахы иақәиԥны иҟалартә атагылазаашьа артомызт.

"Аменшевикцәеи" "абольшевикцәеи" ҳәа анаҳҳәо, ҳара еилаҳкаауеит урт ртоурыхтә хытцхырта шаку, рполитикатәии ридеологиатәии платформақәа шеижәлантәыз, аха ишнеишнеиуаз еидытцыз, зхатәы моақәеи, зхатәы интересқәеи рынагзара иашьталаз ууажәларратә партиак иахырхартақәаны ишыҟалаз. Амала, ақыртуа меншевикцәа рхатәы цыдарақәагьы рыман, урт рсоциалтә-демократиатә платформа ааста, амилаттә ган иаҳа иазҽелымҳан, апхьа идыргылон. Ишьақәгылаз атоурыхтә

тагылазаашьақәа рхы иархәаны, Қырттәыла аҳәаақәа рыртбаара, рыкәша-мыкәша иҟаз атәылақәеи адгьылқәеи рымпытцахалара реазыршәон.

Убри аамтазгьы, аменшевикцәа рзин ала агазет ахьтытцыз згәампхаз аԥсуа интеллигенциа рхатарнакцәа уи адаҟьақәа рҽы изаҟаразаалак цәаҳәак иадамхаргьы ианызымцаз мачоым. Иаҳҳәап: С. Басариа, С. Ашәхәатцаа, А. Чоҷуа реиԥш иҟаз аԥсуа интеллигенциа иреиуаз ргражданта принципқәа ирықәныҟәаны, агазет "Аԥсны" ашьақәгылара рхы аладмырхәит. Ҳәарада, урт уи аамтазы ртагылазаашьақәа еиԥшымызт, руазә - С. Басариа усҟан Аԥсны далцны дымцар ада ԥсыхәа имоуит, даеазәы - А. Чоҷуа Аҟәатәи еиҳау алагартатә училишьче напхгара азиуан, аԥсуа школқәа рзы арцага шәҟәқәа еиқәиршәон, аха, ишаҳҳәахьоу еиԥш, агазет азы изаҟаразаалакгьы материалк цәыримгеит.

Ари инамаданы, уаоы иааԥьеишьартә иҟоуп: ацарауаа инеимда-ааимдо, еиқәышаҳатны, агазет "Аԥсны" азы, "даара аԥьабаа адбаланы ашрифт Қартынтәи иаазгаз А. Чоҷуа иоуп" ҳәа ирҳәало афакт иазкны иҟарцалоз алкаа ахьхатәаам[21]. Ҳәара атахума, аԥсуа шрифт Аԥснытка аагара ҽытцгас иамаз агазет атыжьра акәын. Аха А. М. Чоҷуа уи азцаара ицегьы инартбааны дахәаапшуан, ашрифт Аҟәа аҟалара иаанагон - агазет атыжьра анаосангьы уи ала аԥсуа шәҟәы атытцра ашьапы аркхон, зегь рапхьаза иргыланы, иара усҟан чыдала инапы злакыз арцагатә шәҟәқәа ртыжьра. Уи ус егьыҟалеит: ари нахыс аԥсышәала итытцуаз ашәҟәқәа Қартка игаңы акәымкәа, Аҟәа ртыжьра алыршахеит. Арт ашықәсқәа рзы Аҟәа аԥсышәала итытцуан Д. И. Гәлиа, С. И. Чанба, М. Л. Аҳашба рышәҟәқәа. Чыдала рызбахә ҳәатәуп А. М. Чоҷуа еиқәыршәаны 1920 ш. рзы итижьыз арцага шәҟәқәа: "Аԥсуа бызшәа. Аоышықәса раан ацаоы иитцаша", "Аԥсуа бызшәа. Ахышықәса раан ацаоы иитцаша".

Даеакала рхы моапыргеит уи аамтазы зыхьз гахьаз, урысшәала акьыпхь аҽы иқәгылахьаз аԥсуа интеллигенциа рхатарнакцәа: Д. Гәлиа, С. Чанба, Д. Аланиа, П. Шьаҟрыл, А. Чыкәбар, апротоиереи Д. Маан уҳәа назлаз. Ари агәыԥ иалаз агазет атытцра ҟалашьас иаиуз агәхьаа мкыкәа, амат азыруа иалагеит, дара рыбзоуралоуп еиҳаразакгьы уи ҽымцәаақәа, еиԥымҟьакәа оышықәса инарзынаԥшуа излатытцуаз.

Аҧсуа газеҭ "Аҧсны" иабзоураны раҧхьаза акәны рыбжьы геит абиҧара ҽыц иаҵанакуаз, заҧхьаҟа ишәкәыӡӡоцәахаз, ижурналистцәахаз, иҵарауаахаз арҽиаӡоцәагьы: И. Коҭониа, М. Лакрба, П. Шьаҟрыл, М. Аҳашба, К. Шьаҟрыл, М. Чалмаз, А. Аҳашба, М. Булиа, Б. Ҷолокәуа уҳәа азәырҧы. Ҳара иахьа излаадыруала, зынза иҭыҵит 85 номер. Урҭ рҟынтә 63 номер рҽы иарбоуп "Аредактор: Агәыҧ" ҳәа, 64-тәи аномер инаркны аҵыхәтәантәи аҟнынза аредактор ҳәа Д.И. Гәлиа ихьз арбоуп. Аха араҟа иазгәаҭатәуп, Гәлиа редакторк иаҳасабала ихьз агазеҭ аҽы арбара иалагаанзагьы, уи аҭыжьра иацу аусҟәа зегьы: аматериалқәа реизгара, реилыҧшаара, акьыпхь разырхиара уҳәа убас егьырҭгьы еиҳаразак иара шиакәыз иназыгзоз.

Абасала, хыхь ишаҳарбахьоу еиҧш, раҧхьатәи аҧсуа газеҭ "Аҧсны" ҭыҵуа иалагеит 1919 шықәсазы, жәабран мза 27 инаркны. Агазеҭ ркьыпхьуан ӡ-типографиак - Николаи Василиипа Захарови Альфред Моисиеи-ипа Заидшери ртипографиақәа рҽы. Иҭыҵуан иара 1921 шықәсанза - ҳтәылаҽы Асовет мчра шьақәгылаанза. Актәи аномер инаркны аҧшьбатәи аҟынза (5. 04. 1919 ш.) ӡымчыбжьа рахьтә знык иҭыҵуа ҳәа иарбоуп, ахәбатәи инаркны аҵыхәтәантәи аҟынза - есымчыбжьа иҭыҵуа газеҭуп ҳәа, аха арҭ аҽҳәарақәа ирықәыршәаны еснагь изҭыҵуамызт, ианахыҧоз маҷымкәа иаҳҧылоит.

Агазеҭ ианылон еиуеиҧшым апроблемақәа ирызкыз аматериалқәа. Уи адаҟьақәа рҽы иаҳҧылоит алитературатә рҽиамҭақәа ирыцаркуа ажанрқәа: ажәеинраалақәа, ажәабжьқәа, адраматә ӡымҭақәа, иара убас афольклортә нҵамҭақәа, апублицистикатәии акритикатәии статиақәа; еиуеиҧшым аинфомациа - Аҧсни уи анҭыҵи иҟалаз ахҭысқәа инадыркны алаҳәарақәеи адныҳәаларақәеи рҟынза. Ҳәарада, урҭ рхыпхьазараҽы имаҷымкәа иаҳҧылоит анаӡос еицырдыруа иҟалаз ҳашәкәыӡӡоцәеи, ҳпублицистцәеи, ауаажәларратә усзуӡоцәеи рышәкәқәа анҭыҵуаз иргәылалаз асахьаркыратә ӡымҭақәеи астатиақәеи. Аха имаҷымкәа иҟоуп иара убасгьы, усҟан агазеҭ ианылаз аамҷыдарахаз уаҳа ҷьаргьы икьыпхьымыз. Ус иҟоу аматериалқәа рхыпхьазара акыр ирацәоуп, ашәарагьы ыҟоуп аамҭа наскьацыпхьаза назаза ибжьазыр ауеит ҳәа.

Ҷабыргны, агазеҭ "Аҧсны" аҵарауаа азҽлымҳара арҭомызт,

хырыӡ азыруан ҳәа ҳазҳәом. Еиуеиҧшым аҭцаарадырратә темақәа рыҭцаара аан, уи шьаҭас изауз аусумҭақәа рхыпхьазара шьардоуп. Агазеҭ ианылаз асахьаркыратә рҽиамҭақәа ракәзар, хыҵхырҭак аҳасабала ахархәара роуит еиуеиҧшым ашәкәыӡӡоцәа рырҽиамҭақәа реизгақәа анеиқәдыршәоз, иантрыжьуаз.

Агазеҭ "Аҧсны" аҭоурых аҭцаара аганахь ала иалаҳкаарц ҳалшоит Хә.С. Бҕажәбеи Гь.А. Зизариеи, Т.Л. Аршбеи, В.Ҳ. Конҷьариеи, Р.Хә. Қапбеи, Б.А. Гәыргәлиеи русумҭақәа[22].

Хыкәкыла агазеҭ аҭоурых аҭцаара мацара иазкымзаргьы, уа ианыз аматериалқәа рыҭцаареи рзыргареи ирзаатгылоуп Ш.Д. Инал-ипҽи, М.Гь. Папаскьыри, Ш.Хь. Салаҟаиеи, С.Л. Зыхәбеи, В.П. Анқәаби, А.А. Аншбеи, М.Т. Лашәриеи, В.Л. Аҵнариеи уҳәа алитературатцаӡоцәеи егьырҭ аҵарауааи русумҭақәа рҽгьы.

Аҧсуа жәлар рыҧсҭазааратәы, урҭ рдоуҳатә-культуратә еизҳара еиуеиҧшым аганқәа рҽы агазеҭ "Аҧсны" иалнаршаз даара амехак ҭбаауп, лҵшәа беиоуп. Иазгәаҭатәуп, иара аҭыҵра иалагаанза иҭыцхьаз аҧсуа шәкәқәа рхыпхьазара уамак ишырацәамыз. Ҳарзаатгыланы иаҳгәалаҳаршәап урҭ. 1862 ш. рзы П.К. Услар аҧсуа алфавит анаҧиҵа анаӡос аҧсышәала иҭыжьын абарҭ ашәкәқәа: И. Бартоломеи напхгара ззиуаз акомиссиа иҭнажьыз "Аҧсшәа нбан" (1865), И. Бартоломеи анапхгарала аҧсшәахь еиҭагаз "Аҧшьа аҭоурых иаазыркьаҽны"[23] (1866), К. Маҷавариании Д. Гәлиеи иҭрыжьыз "Аҧсуа нбан. Аныҳәарақәа. 10- закәанк. Ақәра бҕьыц"[24] (1892), Ф. Ешба иҭижьыз "Аҧсуа нбани аҧхьареи аӡореи рзы астатиақәеи"[25] (1906), Ф. Ешба - "Аҳасабра шәкәы" (1906), "Ақәнага шәкәы" ("Требник")[26] (1907), Д. Гәлиа иеизга "Аҧсшәа иалоу ажәаҧкақәеи, ацуфарақәеи, ажәа-рццакқәеи" (1907), "Анцәахаҵаратә литургиа Иоанн хьҽы иифызз" (1907), А. Чыкәбари Н. Патеиҧеи еиқәдыршәааз рышәкәы "Аҧсуа шәкәы аҧсуаа рышколқәа рзы"[27] (1908), "Аматцуга" (1908), А.М. Ҷоҷуа - "Аҧсуа нбан" (1909), Д. Гәлиа еиҭеигаз В. Сабинецки ишәкәы "Аӡонытә ҧсаатәқәа рчымазареи рыхәшәтәрақәеи" (1910), Д. Гәлиа - "Ақьырсиан иаша аеклесиа аныҳәа дуқәа"[28] (1910), К. Маҷавариани еиҭагамҭа "Аныҳәарақәа. 10-закәанк. Ақәра бҕьыц"[29] (1910), (аӡобатәи аҭыжьра), "Алитургиа аан ашәаны ирҳәаҟәуа"[30], "Иҳақәиҭу Иисус Христос иевангелиа цқьа Матфеии, Маркози,

Лукаи Иоанни ирԥынтәу"[31], Д. Гәлиа илитературатә-поезиатә еизгақәа "Ажәааеинраалақәеи ахьзыртәарақәеи" (1912), "Арԥызбеи аԥҳәызбеи рышәԥәы" (1913), А.М. Ҵоҵуа "Аԥсуа нбан" (1909), аҩбатәи аҭыжьра (1914).

Абасала, 1862 шықәсеи (алфавит анаԥҵаз) 1919 шықәсеи ирыбжьаркыз 57 шықәса рыҩнуҵԥкала аԥсышәала иҭыжьыз ашәԥәқәа рхыԥхьазара 20 рԥынза акәын иахьыназоз. Инаҵшьны дәеазныкгьы иазгәаҭатәуп, урҭ ароль дузза шынарыгзаз аԥсуа ҩыратә культура ашьаҭа акраҽы. Ари апроцесс иамахәҭақәааны иԥалеит: аҵара аус иадҳәалоу алитературеи, ақьырсиантә литературеи, асахьаркыратә литературеи (ахәыҷқәа ирызкугьы налаҵаны), анхашәа-чашәа иадҳәалоу алитературеи рцәырҵра. Ҳәарада, араԥа зызбахә ҳамоу рхыԥхьазара иалам урысшәала иаԥҵаз арҵага шәԥәқәеи, астатиақәеи, афольклортә нҵамҭақәеи, урҭ рыххәаақәеи уҳәа уб. иц. Иаҳҳәар ауеит аԥсуа ҩыра ас еиԥш иԥоу аҭоурыхтә мҩеи аԥышәеи амамызҭгьы, аҩыра иадҳәалоу егьырҭ ацәырҵрақәагьы рышьақәгылара еиҳа ихьшәааны имҩаԥысыр алшон ҳәа, иара агазеҭ "Аԥсны" аҭыҵрагьы убрахь ианалаҵаны.

Араԥа иаҳҳәаз аҭагылазаашьа иаҽырԥшны ҳахәаԥшуазар, раԥхьатәи аԥсуа газеҭ аҭыҵра зегь раԥхьаза иалнаршақәаз иреиуоуп аԥсуа ҩыра аҽиара атемпқәа еиҳа иахьарццакыз, аҩыратә хыҵхырҭақәа рхыԥхьазара ахьеизнарҳаз, насгьы - аԥсуа журналистика ашьаҭа акра ахьалнаршаз. Ишдыру еиԥш, агазеҭ кьыԥхьтә ҭыжьымҭак аҳасабала иамазароуп аперіодикатә ԥказшьа, аамҭа хҵәахақәак (есымша, мчыбжьык, ҩымчыбжьа, мызкы) рыбжьара зныk иадымхаргьы иҭыҵлароуп. Ишаҳҵәалашәо еиԥш, агазеҭ "Аԥсны" раԥхьа ҩымчыбжьа рахьтә зныk иҭыҵуан, нас есымчыбжьа иҭыҵуа иалагеит. Уи ианылоз аматериалқәа, аҽиамҭақәа хаз шәԥәны ианҭыжьхоз аҽырԥштәқәа маҷмызт. Убас, ҩышықәса рыҩнуҵԥка акьыԥхь збаз ашәԥәқәа иреиуоуп: Д. Гәлиа еиҭагамҭақәа "Ҩыцьа амлашьцәа" (1919), "Мыш мыжда" (1919), "Ихаирхааит ахақәиҭра!" (1920), иброшиурақәа: "Алазара змоу аеы ҕәҕәа, аеы зҩыда алԥшаара" (1919), "Ажәхьа бзиа. Изҩыдоу, хышла ибзиоу адыршьеи алыԥшаареи" (1919), "Аԥсуа календар" ҳәа хыс изманы иҭижьыз 1920-тәии 1921-тәии ашықәсқәа рымзарқәа (1920, 1921),

ихарҭәааны иҭижьит "Аԥсуа жәаԥҡақәеи, ажәа-рыццакқәеи, ацуфарақәеи" (1921), С.Ҷанба идрама "Амҳаԥьыр" (1920), М. Аҳашба ипиеса "Ахәыҷқәа рысцена" (1920). Иара убас 1920 ш. рзы акьыԥхь раарханы иҭыжьын А. Ҵоҵуа еиқәиршәаз арҵага шәԥәқәа - ахрестоматиақәа: "Аԥсуа бызшәа. Аҩышықәса раан аҵаҩы иитҵаша", "Аԥсуа бызшәа. Ахышықәса раан аҵаҩы иитҵаша".

Ишаабо еиԥш, аԥсуа алфавит анаԥшьгаха инаркны агазеҭ аҭыҵра иалагааназа ирыбжьанакыз ажәашықәсақәа (57 шықәса) рыҩнуҵԥка аԥсышәала адунеи збаз ашәԥәқәа 20 ракәзар иԥоу, уи ашьҭахь, ҩышықәса рыҩнуҵԥка иҭыжьхеит 12 шәԥәы. Урҭ ашәԥәқәа ирнылаз аматериалқәа зегьы, шамахамзар, аԥхьа агазеҭ ианылаз роуп. Урҭ иреиуоуп хыхь зызбахә ҳҳәахьоу Д. Гәлиа иреиамҭақәеи еиҭагамҭақәеи, С. Ҷанба идрама, М. Аҳашба ипиеса. Ҷыдала рызбахә ҳәатәуп А. Ҵоҵуа ирҵага шәԥәқәагьы. Избанзар, уаԥа ҳара хыԥхьазара рацәала иаҳԥылоит агазеҭ аҽы икьыԥхьыз асахьаркыратә ҩымҭақәеи астатиақәеи. Дара ашәԥәқәа рҭыҵра агазеҭ шазҽлымҳаз ҳамҩашьо иаабартә иԥоуп. Уи адаԥьақәа рҽы акырынтә иаҳԥылоит иҭыҵуаз ашәԥәқәа рызбахә ахьҳәоу, ма зырхиара иаҽу ашәԥәқәа ирызкны аинформациа, иара убас урҭ уаҩы иааихәар ахьилшо аҭыԥқәеи хәыс ирықәуи ртәы зҳәо алаҳәарақәа. Ҩырԥштәыс иаагап ус еиԥш иԥоу Д.Гәлиа идырраҭарак. Хәажәкырамза 13, 1920 ш. рзы иҭыҵыз агазеҭ аномер аҽы уи иҩуан: "Аԥсуа шәыԥәқәа акакала, Анцәа имчала, цхырааҩи ишьҭызхуеи дрымам, аха рхыԥхьазара иазҳауеит. Иахьа иҭыҵт, акьыԥхь аарханы С. Ҷанба идрама "Амҳаԥьыр". Уи иаԥсуоу изы игәыҷкаагоуп, амҳаԥьырра шыԥалаз, амҳаԥьырцәа рхы зыхдырԥьаз, ирыхҵәашьаз, ирцашьаз амшын аҽы (аҕбаҽы) ргәаԥрақәа, ргәеибарҕәгәашьа зегьы асаркьа еиԥш иунарбоит, згәыцхәы мҳаԥьырра дцаз уҳәа, мҳаԥьырра иаганы ииааз уҳәа ргәы арԥшааратәы, иарҵәыуаратәы иԥоуп. Сара сгәанала, иаԥсуаны иԥоу абри саҳандаз, избандаз зымҳәара дыԥам ҳәа сыԥоуп, егьрымазарцы иамҩоуп..."[32].

Агазеҭ иабзоураны аԥсышәала аҩра иалагаз рхыԥхьазара акыр еиҳахеит. Ууанза гәыԥоык ракәзар зкалам аԥсышәала "ицәажәоз", агазеҭ аҽы ҳара иаҳԥылоит 70-ҩык инарзынаԥшуа авторцәа. Заа аҩра иалагаз рырҽиамҭақәа еиҳаразак арҵага

шәҟәқәеи адинтә шәҟәқәеи ирызкыз еиҭагамҭақәазар, агазеҭ аҽы иҳамоу аматериалқәа рҽы имаҷым аҧҵаоцәа риндивидуалтә рҽиара иалҵшәоу аҧҵамҭақәа. Цабыргуп, урҭ равторцәа зегьы иаҧырцаз арҽиамҭақәа рхаҭабзиара еиҧшым, еиҟарам, аха крызцазкуа фактуп, уаҟа раҧхьаза зкалам ҧызшәаз рахьтә иахьырацәаоохаз анаоостәи акультуратә процесс - аҧсуа литературеи, адраматургиеи, ажурналистикеи, аҧҵаарадырреи рышьақәгыараҽы злагала дууз, иара убас ауааҽәларратәи аҳәынҭқарратәи усхкқәа рҽы зеалызкааз ауаа ахьалахәыз. Ҷыдала иазгәаҭатәуп, урҭ рхыҧхьазара ишалаз қәрала иқәыҧшыз, еиҳарак усҟан Аҟәатәи арҵаоратә семинариа иҭаз ацаоцәа шракәыз. Хымҧада, дара араҟа ирауаз аҧышәа, иазнархиауан анаоостәи рыпсҭазаара, иарҽыхон, идеилнаркаауан урҭ баоохатәрас ирылоу.

Ари агазеҭ аҽоуп ашьақәгылара иахьалага аҧсуа журналистикагьы. Уи аномерқәа ирнылон аамҭа иахылҽиаауаз, актуалра зныҧшуаз апроблемақәа аазырҧшуаз, аимак-аиҽак зхылҽиаауаз апублицистикатә статиақәа. Ҽырпштәык аҳасабала иаагар ауеит М. Лакрба ипублицистика. "Аҧсны" адаҟьақәа рҽы ҳара иаҳҧылеит уи иионыз жәа-статиак инареиҳаны. Урҭ рызбахә ҳҧылоит алитератураҭцааоцәа (еиҳарак Р. Қапба) рстатиақәа рҽы, аха дара рхаҭақәа инагзаны уаҳа дәеаҧьара икьыҧхьзам.

Агазеҭ "Аҧсны" аҧсуа жәлар ҳҭоурых иахәҭакуп, уи доуҳатә хыҵхырҭак, доуҳатә баҟак иаоызахахьеит азын, иара аиҭаҭыжьра иалнаршоит - ҳкультура еиуеиҧшым аганқәеи, ахәҭақәеи: ҳбызшәа, ҳлитература, ҳлублицистика уҳәа инадыркны, ҳмилаҭтә хдырреи, ҳетикатә хымоаҧгашьеи, ҳцасқәеи, ҳқьабзқәеи, ҳабзазаратә ҭагылазаашьеи уҳәа ирыхҭысыз аиҭакрақәа ргәаҭара, реилкаара.

Ҳара излаадыруала, агазеҭ "Аҧсны" 85 номер ҭыҵит. Д. Гәлиа ари ахыҧхьазара азбахә хыхь иаҳарбаз иусумҭа аҽы адагьы, акырцьара иҳәоит. Убри аҟнытә ахыҧхьазара аганахь ала зеилкаара аҭаху зцаара ыҟам. Урҭ рызегьы анылеит уажәааигәа итҳажьыз иаҳаҧшааз аномерқәа еидызкыло ашәҟәы аҽы[33]. Аха урҭ рхыҧхьазара иалам иаҳзымпшааз 4-номерк. Уи адагьы, рыцҳарас иҟалаз, аҵыхәтәантәи (№ 85) анҭыҵыз арыцхә азы иҳамоу адырратарақәа еиқәшәом. Д. Гәлиа С. Ҷанба иахь иионуа ашәҟәы аҽы иҳәоит, уи ҭыҵуан 1921 ш. жәабран 27-нза ҳәа[34].

Гь.А. Зизариагьы, аҵыхәтәантәи (85-тәи) аномер анҭыҵыз ҳәа уи арыцхә ауп иаирбо[35]. Аха Д. Гәлиа ишәҟәы "Аҧсны аҭоурых" аҽы аҵыхәтәантәи, 85-тәи аномер жәабран мза 12, 1921 шықәсазы иҭыҵит ҳәа азгәеиҭоит.

1921 шықәсазы иҭыҵыз агазеҭ аномерқәа рахьтә ҳара ҳнапаҽы иҟоу раҧхьатәиқәа хпа - №1(82), №2(83), №3(84) роуп. Урҭ рахьтә аҵыхәтәантәи - №3(84) анҭыҵыз ҳәа иарбоуп - жәабран мза 5. Ишаабо ала, Аҧсны инагзаны Асовет мчра шьақәгылаанза даеа мызкы инацны иагын аҟнытә, уи аамҭа иалагзаны даеа оба-хпа номер аҭыжьра алшаратәы иҟан, аха иара агазеҭ аҵыхәтәантәи аномерқәа шаҳаҭра зларуала, аҭагылазаашьа ессааира иуадаохон, аҧара рыцәмачын, изларкьыпхьуаз ақьаад роуамызт аҟнытә, даеа номерк ада шрызҭмыжьыз уаоы агәра игартә иҟоуп. Ус анакәха, арыцхә азы иҟоу аивгарақәа риашара ашьақәыргылара аналыршахо, агазеҭ аҵыхәтәантәи аномер ахаҭа анҳамҧыхьашәалакь акәхоит. Уи ҧшаашьак ҟамлар, ҳәарада, инагзаны аҵабырг ҳзышьақәыргылом[36].

Ус заххәо: агәоара ҳамоуп агазеҭ аномерқәа инеиҧынкыланы зегьы Аҧсны Аҧьынҵьтәылатә еибашьра (1992-1993 шш.) ҟалаанзагьы иҟамызт ҳәа. Избан акәзар. Д. Гәлиа 6-томкны иҟоу "Иоымҭақәа" реизгаҽы арҽиамҭақәа зегьы азгәаҭақәа рыцым, иарбам ма ари, ма ани аматериал номерс изныласи ианкьыпхьыз арыцхәи. Иаххәап, згәаҭарада иаҳҧыло арҽиамҭақәа иреиуоуп апоет еицырдыруа иажәеинраала "Сыпсадгьыл". Рыцҳарас иҟалаз, уи ҳара иаҳаҧшааз аномерқәа рхыпхьазарагьы иалам.

Абасала, ишазгәаҳҭахьоу еиҧш, агазеҭ "Аҧсны" иҭыҵыз 85 номер рҟнытә ҳара иахьа ҳнапаҽы иҟоуп 81 номер. 1919 шықәсазы иҭыҵыз 38 номер рҟынтә ҳара иаҳҧыхьамшәеит 3 номерк (№ № 8, 9, 11); 1920 ш. иҭыҵыз 43 номер зегьы ыҟоуп; 1921 ш. иҭыҵыз 4 номерк рҟнытә иаҳзымпшааз аҵыхәтәантәи № 4 (85) ауп.

Агазеҭ "Аҧсны" ҳаналацәажәо, хырао ззутәым зцаароуп, уи ишаныҧшыз аҧсуа бызшәа усҟантәи аҭагылазаашьагьы. Ишдыру еиҧш, абызшәа шоит ацәажәаратәии ашәҟәытәии (аоыратә) ҳәа. Амилаҭтә бызшәа иага ибеиазаргьы, иҽианы иҟазаргьы уи абжьааҧнытәи ацәажәаратә хархәарақәы еиҳарак адиалогтә ҟазшьа ауп иамоу, ауаа рыбзазаратә еизыҟазаашьақәа рҽы

рымаҵ ауеит. Ашәҟәытә, ма аҩыратә бызшәа адистанциа зыбжьоу ауаа (автори аԥхьаҩи) реиҿцаара алнаршоит. Аҩыратә литературатә бызшәа злеилоу аххҟәа - асахьаркыратәии арҵагатәии литератураҟәа, аҭҵаарадырратә усумҭақәа уҳәа уб. иҵ. рахьтә иалкааy аҭып ааннакылоит агазеҭтә-журналтә аалыҵгьы.

Мҩасшақә акәзаргьы иазгәаҭатәуп, аԥсуа газеҭқәа ирылдыршаз даараза ишырацәоу аԥсуа бызшәа арҿиараҿы, алитературатә бызшәа анормақәа рышьақәыргылараҿы. Уи апроблема иазку аусумҭа лыҩхьеит Г. Калимова[37]. Аха уаҟа лара лхаҭа ишазгәалҭо еиԥш, анализ ззылуаз аматериал асовет аамҭазы иҭыҵуаз агазеҭ "Аԥсны ҟаԥшь" ауп, агазеҭ "Аԥсны" аномерқәа ахьлымамыз аҟнытә[38].

Аԥсуаҭҵаара, ҷыдала абызшәадырра аҿаԥхьа иқәгылоу азҵаарақәа иреиуоуп ҳбызшәа аҭоурых иахәҭаку ашәҟәытә бызшәа, апериодикатә кьыԥхь аԥхьа иргыланы ганрацәала иазнеины аҭҵаара. Апериодикатә ҭыжьымҭақәа дасу рхатәы ҟазшьа ҷыдарақәа рымазаргьы, ҭоурыхла еицырзеиԥшу аҿиашьамҩақәа рымоуп. Абызшәадырҩы Е.Туманиан урҭ азҵаарақәа дахьрылацәажәо иазгәалҭоит: "Периодика обладает в связи с этим определенной спецификой, отличающей этот вид массовой коммуникации от остальных, более поздних: во-первых, ее развитие тесным образом связано с эволюцией большинства литературных языков. Речь идет о том, что становление и нормализация литературных языков, например в Европе, сопровождалась ростом и развитием периодической печати - в то время единственной из существующих современных средств массовой коммуникации. Кроме того, периодика не только сосуществовала, но и активным образом влияла на процессы эволюции языка и играла специфическую роль в этом процессе. Поэтому необходимо установить значение массовой коммуникации, в частности, периодической печати в процессе образования литературных языков как одного из важнейших факторов, способствующих их переходу от донационального этапа в национальный. Исторический аспект изучения проблемы позволяет избежать односторонней ориентации в столь важном вопросе, как установление взаимозависимости и взаимосвязи

между процессом формирования литературного языка и средствами массовой коммуникации"[39].

Иҵабыргыҵәҟьаны, араҟа аҵарауаҩ зызбахә лымоу апериодикатәи алитературатәи бызшәақәа иузеиҟәымҭхо ишеидҳәалоу, насгьы алитературатә бызшәа ашьақәгылареи аҿиареи рҿы апериодикатә кьыԥхь уамашәа ароль ду шамоу ҳбарҭоуп ҳзыхцәажәо агазеҭ аҿы. Уи шьахәла иаиыԥшуеит аҩыратә ԥышәадара, аорфографиатә ԥҟарақәа рыҟамзаара уҳәа уб иҵ. Уаҟа ҳара иаҳԥылоит еиуеиԥшым ажәақәа иахьазы терминк аҳасабала ишьақәгылахьоу, аха уск̌ан зҩышьа шьақәымгылацыз. Иаҳҳәап: "ажәа-еинраала", "ахы-ақәиҭра", "напыла-ҩыра", "ажәа-ԥҟа", "ан-бан" уҳәа реиԥш ирацәаны.

Иара убас, агазеҭ аҿы лассы-лассы иаҳԥылон ахаҿытә рбага ажәа ашьаҭа иаҟәыҵханы, аиҟәыҵхага дырга рыбжьаҵаны иаиыҟоу. Иаҳҳәап, "ҳ-газеҭ", "ҳ-шьа" уҳәа уб. иҵ. Агазеҭ иану атекстқәа рҿы аҟалашьатә цыҥгылақәа еиуеиԥшым аҩышьатә формақәа рыманы иаҳԥылоит. Урҭ зны-зынла еиланы иҟоуп, даҽа зных - аиҟәыҵхага дырга рыбжьаны, иара убас иаҳԥылахуеит урҭ зынза хазы-хаз иаҧоугьы. Атәым бызшәақәа рахьтә иаагоу ажәақәа рҩышьагьы акыр еилагоуп. Иаҳԥылоит урҭ ҩба-хԥа вариант рыманы иаиыҟоугьы. Иаагап ус еиԥш иҟоу ҿырԥштәқәак: аконтора - акантора, акорреспонденциа - акаресподециа, аконцерт - аканцерт, акомиссар - акомисар - акамисар, аинтеллигенциа - аентеллигенциа - аинтелигенциа, акомиссиа - акомисиа - акамисиа, амилициа - амелициа, акласс - аклас, акультура - акултура, абульвар - абулуар, амилаҭ - амилеҭ, миллиион - милион, акомитет - акамитет, априказ - апрыказ - апырказ, агенерал - агьенерал - аенрал, атерриториа - атериториа, аспектакль - аспектакл, автономиа - автаномиа - афтономиа, агостиница - агастиница, абольница - абалница, абублик - абаблика, абудка - абуҭка, асолдаҭ - асалдаҭ, акомандир - акамандир, ианвар - иануар, апрел -април, акупец - акубец, автомобиль - афтомбил, амузыка - амузыика, авыставка - авистовка, иара убас ажәақәа: аканституциа, аначалник, аекзамен, апалто, афаитон, адережан, енциклопедиа словар, анафт, аведомоҭ, апредседател, анадзерател, довереноҭ, ашьҭраф, заграница, корол, аповеҵка, атчет, аистребител, априговор, атаможна уҳәа иҵегьы. Имаҷымкәа иаҳԥылоит

агеографиатә ҭыԥхьызқәагьы еиуеиԥшым аҩышьатә формақәа рыманы: Гәдауҭа - Гәдоуҭа, Петербург - Патырбыҟә, Анкара - Ангора, Бурса -Брусаа, Бақәа - Бақо, Кавказ - Акафказ. Атәыла Азербаԥьан ахьз ҳԥылоит: Адербеиԥьани, Азербаджани афармақәа рыла.

Абас еиԥш иҟаз аҭагылазаашьа лабҽаба иаанарԥшуеит аԥсуа бызшәа аҽиара ҩҩәа шаиуз агазеҭ "Аԥсны" анҭыԥуаз иаҽырԥшны ҳахәаԥшуазар. Аха араҟа аус злоу усҟан ас еиԥш иҟоу агхақәа, аиқәымшәарақәа ахьаҳԥыло акәым, ихадароу - уи иалԥшәахаз ауп. Ҳәарада, уи аԥсуа культура аизҳа-зыҩьара аус аҽы ганрацәала алԥшәа бзиа, аҽиара ду зауз ҭоурыхтә хҭысны иҟалеит. Иахьазы уи доуҳатә баҟоуп, ҳажәлар ркультура, рлитература, рбызшәа уҳәа знысыз етап дук аазырԥшуа хыԥхырҭаны иҟоуп.

АЛИТЕРАТУРЕИ АЗГӘАҬАҚӘЕИ

[1] Агазеҭ аҭоурых азеиԥш хҳәаа аҟаҵаразы ҳҳы иаҳархәеит абарҭ ахыԥхырҭақәа: Л.Е. Татаринова. История русской литературы и журналистики XVIII века. - М., 1982; О.Л. Тараканова. История книги. - М., 2001; http:// www/ krugosvet.ru/about/htm.

[2] Бебиа Е.Г. Периодическая печать Абхазии (1904-1917). - Санкт-Петербург, 1997. - С. 6.

[3] Иара уа. Ад. 26.

[4] Дзидзария Г.А. А.М.Чочуа // А.М.Чочуа. Избранные сочинения. - Тбилиси, 1987. - С.8.

[5] Инал-иԥа Ш.Д. Аԥсуа литература аҭоурых аҟнытә. - Аҟәа, 1961. - Ад. 98-99.

[6] Мҟанба М. Аԥсуаа рзы иқьыԥхьу ажәа // Алашара. 21, 1961. - Ад. 88.

[7] Дзидзария Г. А. Формирование дореволюционной абхазской интеллигенции. - Сух., 1979. С. - 309-310.

[8] Аршба Т. Л. Из истории большевистской печати Абхазии . - Сух., 1961. - С. 70-71.

[9] Салаҟаиа Ш. Хь. Аԥсуа жәлар ргәадура // Д. Гәлиа. Иҩымҭақәа реизга 6-томкны. 1-тәи атом. - Аҟәа, 1981. - Ад. 13.

[10] Гәыблиа Гь. К. Дмитри Гәлиа. Ирҽиаратә мҩа. - Аҟәа, 1970. - Ад. 59.

[11] Дзидзария Г. А. Очерки истории Абхазии (1910-1921). - Тб., 1963. - С. 272.

[12] Чочуа А. М. Собр. соч. в трех томах. Т. 3 - Сух., 1976. - С. 78-79.

[13] Ҳҩәаанагарала, ара агха цеит: ишаҳдыруала агазеҭ "Аԥсны Ҟаԥшь" аҭыцра ианалага раԥхьатәи редакторс иҟаз М. Лакрба иакәын, уи иашьҭахь - М. Аҳашба.

[14] Гулиа Д. И. Собр. соч. в 6-ти томах. Т 6. История Абхазии. Этнография. - Сух., 1986. - С. 42-43.

[15] Шәрыхә.: Инал-иԥа Ш.Д. Аԥсуа литература аҭоурых аҟнытә. - Аҟәа, 1961. - Ад. 108; Бгажба Х. С.Труды. Книга первая. Этюды и исследования. - Сух., 1987. - С. 57.; Хеция А.Д. Неологизмы в абхазском языке. - Тбилиси, 1988. - С. 5.

[16] Гәлиа Д. И. Иҩымҭақәа. - Аҟәа, 2003. - Ад. 241-243.

[17] Зыхәба С. Л. Дырмит ду иакәымзар… - Аҟәа, 2004. - Ад. 11.

[18] Аҳәба Џь. Б. Аамҭа ахаҽсахьақәа. - Аҟәа, 1996. - Ад. 374.

[19] Шәахә.: Агазеҭ "Аԥсны" 1919, № 15, ииуль 5.

[20] Шәахә.: Агазеҭ "Аԥсны" (1919-1921). Еиқәиршәеит, аԥхьажәеи азгәаҭақәеи иҩит У.Ш. Аҩзба. - Аҟәа, 2006. - Ад. 584.

[21] Шәрыхә.: Инал-иԥа Ш.Д. Аԥсуа литература аҭоурых аҟнытә. - Аҟәа, 1961. - Ад. 99; Аршба Т. Из истории большевистской печати Абхазии. - Сух., 1961. - С.69; Дзидзария Г.А. Формирование дореволюционной абхазской интеллигенции. - Сух., 1979. - С.314.

[22] Шәрыхә.: Бҭажәба Хә.С. Зыхьз камшәо. Аԥшаарақәеи аԥыхьашәарақәеи. - Аҟәа, 1977. - Ад.48 -81; Дзидзария Г.А. Формирование дореволюционной абхазской интеллигенции. - Сух., 1979. - С. 314 - 323; Аршба Т.Л. Из истории большевистской печати Абхазии. - Сух., 1961; Гәыблиа Гь.К. Дмитри Гәлиа. Ирҽиаратә мҩа. - Аҟәа, 1970. - Ад. 55 - 89; Қапба Р.Хә. Ҳара ҳаҽееихар… (Агазеҭ "Аԥсны" (1919-1920 шш.) аҭоурых аҟнытә). - Аҟәа, 2002; Гәыргәлиа Б.А. Арҽиаратә хаҽсахьақәа. - Аҟәа, 2004. - Ад. 4-11; Конджария В.Х. Из истории развития абхазского литературного языка. - Сух, 1961.

[23] Аоригинал аҽы ари ашәҟәы ахы "Аԥшьа историа иаазыркьаҽны" ҳәа ауп ишыҟоу.

[24] Аоригинал аҽы ашәҟәы ахы урысшәала мацара иарбан: "Абхазская азбука. Молитвы. 10 заповедей и присяжный лист" ҳәа.

[25] Аоригинал аҽы ашәҟәы ахы урысшәала мацара иарбан: "Абхазская азбука и статьи для чтения и письменных работ" ҳәа.

[26] Адинтә литература аԥсуа бызшәахьы аиҭагара азҵаара далацәажәо, Хә.С. Бҕажәба иазгәеиҭоит: "1892 шықәса рзы Аҟәатәи аепархиаҿы еиҿыркааит анцәаиматҵуратә (аухәаматә) шәкәкәа аԥсуа бызшәахь реиҭагара иазкыз акомиссиа. Уи аусура еиҳа уаҩы илаԥш иҵашәо иҟалеит ҳазну ашәышықәса (XX - У.А.) алагамҭазы, еиҳарак 1907 шықәса инадыркны. Азныказы акомиссиа иаларҵеит Гьыргәал Чачба, Константин Маҷавариани, Дауҭ Аԥьамов, Леуан Авалиани, Виктор Ҕарцкиа, Константин Ладариа, Дырмит Гәлиа, Николаи (Шабаҭ) Гәыблиа, аха ашьҭахь, ашәкәкәа реиҭагара напы анадыркы, зызбахә ҳҳәааз акомиссиаҿы еиҭагаҩцәас иаанхеит (ҿыц иаларҵазгьы нацҵаны): апапцәа - Алықьсандр Ажьиба, Дырмит Маан (Маргниа), арҵаҩцәа - Фома Ешба, Кәаҵиа Амаршьан (Маршьаниа), Николаи Патеиԥа, Антон Чыкәбар. Абарҭ аурысшәа аҟнытә аԥсшәахь еиҭаргеит: "Анцәахаҵаратә литургиа Иоанн хьҿы ииҩыз". (Қарҭ, 1907), "Ақәнага шәкәы" (Қарҭ, 1907), "Аматцуга" - анцәа иматцура шәкәкәа реизга. (Қарҭ, 1908) (Бҕажәба Хә.С. Зыхьз камшәо...- Ад.15-169.

[27] Ари арҵага шәкәы ҩынтә иҭыжьын, аҩынтә раан - 1911 ш. рзы.

[28] Еиҭеигеит Д. Гәлиа. Актәи аҭыжьра 1907 ш. рзы иҟалеит.

[29] Шәахә.: Бҕажәба Хә.С. Зыхьз камшәо... - Ад. 16.

[30] Еиҭазгаз дарбам. Шәахә.: Бҕажәба Хә.С. Зыхьз камшәо... - Ад. 16.

[31] Еиҭаргеит Д. Маан, Д. Гәлиа, Н. Ладариа, Н. Патеиԥа.

[32] Гәлиа Д. Аԥсуа школқәа // Агазеҭ "Аԥсны", 1920, №8 (46), март 13.

[33] Агазеҭ "Аԥсны" (1919-1921). Аҟәа, 2006.

[34] Гәлиа Д.И. Иҩымҭақәа. - Аҟәа, 2003. - Ад. 241.

[35] Зизариа Гь. А. Иарбоу аусумҭа. - Ад. 314.

[36] И. Марыхәба ааигәа иҭижьыз ишәкәы «Московские архивные документы об Абхазии XX века» захьзу аҿы ари азҵаара азбахә далацәажәо агазеҭ аҵыхәтәантәи аномер Химки ақалақь иҟоу архив аҿы иҟазар ҟалап ҳәа агәааанагара иҳәоит (ад. 63-64). Ҳара излеилаҳҟааз ала уаҟа ишьҭоу агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аномерқәа руак ауп.

[37]Калимова Г. Роль русского языка в связи с его применением в сфере периодической печати (на материале абхазского языка) // Язык и массовая коммуникация. Социолингвистические исследования. - М., 1984.

[38] Иара уа. - Ад. 80.

[39]Туманян Э.Г. Место и значение периодики в образовании литературных языков // Язык и массовая коммуникация. Социолингвистическое исследование. - М. - С. 14.

АҨСУА ЛИТЕРАТУРА АПЕРИОДҚӘА ИРЫЗКНЫ

Еицырдыруа афранцыз культураҭцааҩы, алитератураҭцааҩы Ролан Барт "Акритикеи аиашеи" зыхьзу истатиаҿы иҩуан: "*Нет ничего удивительного, что в известной стране время от времени возникает стремление обратиться к фактам собственного прошлого и описать их затем, чтобы понять, что с ними можно сделать сегодня: подобные процедуры переоценки являются, должны являться систематическими*"[1].

Ҳәарада, ажәлар рыбзазареи идырҿиаз ркультуреи рызхьаԥшра, иҿыцу алкаақәеи ахәшьарақәеи рзыҟаҵара, иааидкыланы ауаҩытәыҩса иԥсҭазаара хазыртәааууа, аԥсы ахазҵо, уи аҿыц мҩақәа ралхра алзыршо афакторқәа ируакуп.

Аус злоу, ихадароу уи шымҩаԥгатәуи ишеиҿкаатәуи роуп. "Ажәытәра" ҳахьынҳалар аԥсҭазаара шьақәхалар ауеит, аха акы иаԥсам ҳәа ҳагәҭасуа, икаҳажьуа ҳҿынаххар - ҳзыкәгылоу адгьыл амчра ҳаҵзаар алшоит. Убри аҟнытә уи азы иаххәо-иааууа ишәаиза иҟазароуп, аԥсҭазаара аанызымкылаша, аха амҩагьы иқәзымкьаша ашәага-загақәа азыԥшаатәуп. Хымԥада, уи мариа усым...

Аԥсуаа XX ашәышықәса аҩнуҵқа ҳазхысыз ҳҵоурыхтә мҩа аихшьала азуразы ҳзызхьаԥшша, игәцараҳкша апроблемақәа иреиуоуп аҩыратә культура ҳаԥсҭазааратҿы иалнаршази иалымшази рызҵаатәқәагьы. Урҭ ирыхәҭакуп аԥсуа литература аҵоурыхгьы. Сара садгылаҩым "ҳлитература иацтәи амш ауп иаанарԥшуа, убри аҟнытә уи атәы мариоуп, аилкаарагьы рацәак аҭахым" ҳәа изыԥхьазақәо ргәааанагара. Аҭагылазаашьа усҵәкьа имариам. Аԥсуа литература қәрала уамак шахымҵуагьы, уеизгьы шьҭа шәышықәсатәи аҭоурых хнаркәшахьеит.

Ишдыру еиԥш, зызбахә ҳамоу аамҭатә хҵәаха изышьҭанеиуа ҳҵоурых ахәҭақәа изыареиԥшым рацәоуп. Ари аамҭа иалагзаны иҟалаз ахҭысқәа рхыԥхьазара рацәан, адинамизмра рыҵан, аццакратә (аласратә) ҟазшьа рыман. Лымкаала алитература атәы ҳҳәозар, уажәрааназа алитератураҭцааратҿы иҟаҵоу маҷушьартә ишыҟамгьы, иҟаҵатәу, кьыс змамкәа аганахь иавахаз азҵаатәқәа еиҳазар ҟалап ҳҳәаратәы иҟоуп.

Уи азмырхакәа, алитератураҭцааҩцәа рҿаԥхьа ишьҭоуп, хыхь

ишаҳҳәаз еиԥш, иҭцааупҭ, идыруп ҳәа иԥхьазоу, аха бла ҽыцла изхәаԥштәу, иҭцаатәу азцаарақәагьы. Ишьақәхаланы иҟоу, догмак иаҧызоу аидеологиатә хәшьарақәа ныԥхьакны, иахәҭоуп асахьаркыратә ҧымҭақәа ҽыц блала рыԥхьареи реилкаареи. Ари аус ахьымариам азоуп, акьыԥхь аҽы уарла-шәарла иаҳԥыло статиақәак инарҷыданы, ихарҭәаау, иҵаулоу алитератураҭцааратә усумҭақәа аҵыхәтәантәи аамҭақәа рзы изаҳԥымло. Иашоуп, ари аус иаҭахуп азыҟаҵареи адырреи. Ишдыру еиԥш, урҭ рхала иааиуам, аха ҳмыццакзаргьы - ҳагхар ауеит.

Иахьа зызбара ахәҭоу алитератураҭцааратә проблемақәа ирхыԥхьазалатәны сахәаԥшуеит аԥсуа литература аҽиарамҧа периодла ашара азцаатәгьы. Уи азцаара, ус унадыххыланы иузбақәо иреиуам. Иаҭахуп азеиԥш теориатә знеишьа адырреи, иамоу акәама-цамақәа реилкаареи раарԥшреи.

Жәаҳәарада, уажәрааназа ҳзықәныҟәоз асхемақәа шьҭанахыс уаҧы идикылартә иҟам. Ишаҳҭәалашәо еиԥш, алитератураҽы иазгәарҭоз апериодқәа рхыԥхьазара цаҵгәыда ирмыцхәцәан. Уи иалнаршомызт аҭоурыхтә-литературатә процесс ииашаны агәынкылара.

Ари апроблема аԥсуа литератураҭцаара мацара иазҷыдам. Уи аус адырулоит, шамахамзар ууанзатәи Асоветтә тәыла иқәынхоз амилаҭқәа рхаҭарнакцәа. Иаҳҳәап, 1995 шықәсазы Киев имҧаԥысуаз "Астол гьежь" XIX ашәышықәсазтәи аукраин литература апериодизациа[2] иазкын; адыга литератураҭцааҧцәа Руслан Мамии[3] Учужук Панеши[4] русумҭақәа жәпакы рҽы ари апроблема иазааҭгылоит. Аԥсуа царауаа ракәзаргьы, ҳлитература периодла ашара, иазхьаԥшуамызт, иахьагьы иазхәыцуам ҳәа ҳазҳәом. Лымкаала уи иазкны ааигәа усумҭак шаԥцамгьы, ауниверситети ашколқәеи ирызку апрограмма ҽыцқәа рҽы иаабоит ари азцаара даҽеа знеишьак шазырԥшаауа.

Ҭоурыхла иԥышәоуп - алитература апериодизациа азцаара анцәырцуа аҭоурыхтә аамҭақәа реивысымҭаз - амилаҭ литературақәа рҭоурыхқәа ҽыц блала ирызнеины рыҧоразы аҽазышәарақәа аныҟоу шакәу.

Алитературақәа рыҽиашьа асистема аилкаареи, урҭ периодла ршареи ирызку атеориатә усумҭақәа хыԥхьазарала имаҷым. Аха иара убри аамҭазгьы, аҵарауаа иаку гәааанагарак, лкаак иазкылсит ҳҳәаратәы иҟам. Уи зыхҟьо - алитературақәа дара-дара реиԥшымзаареи, ирымоу аҷыдарақәеи, рыҽиашьа атемпқәа реиқәымшәареи уҳәа аҽыцгақәа рацәоуп. Урҭ аԥынгылақәа шьаҭас иҟаҵаны, алитература периодла ашара лҵшәадоуп, иазааԥсатәым ҳәа иахәаԥшуазгьы ыҟан[5].

Ҳәарада, ари агәааанагара злагәаҧьуацәоу ала иадгыло аҵарауаагьы рхыԥхьазара рацәам. Избан акәзар амилаҭтә литература злашьақәгылоу арҽиамҭақәа рыбжьара, мамзаргьы еиуеиԥшым аамҭақәа ирыцаркуа ашәҟәҩцәа еизыҟазаашьак рымамкәа (зегь рыла еиԥшны, ма еидызкыло ак рымамкәа), исистемаданы изыҟалом.

Алитературатә материал периодла аихшара заҭаху уи еиҧшамзар ауам ҳәа акәым. Ус анакәха, уи алитература ахаҭа аҩнуҵқатәи аԥсабара иахылҵуазароуп, иагьалнаршароуп иара знысыз амҩаҽы ҟазшьарбара зуа, ихадароу аиҭакрақәа раарԥшра.

"Апериод" еилкаарак аҳасабала изакәу азгьы аҵарауаа рыбжьара аҳәоуеиқәымшәарақәа шыҟоугьы, иҟоуп урҭ рхыԥхьазараҽы ҳзықәшаҳаҭымхаша еиԥш, ҳхы иаҳархәаша азнеишьақәагьы. Убарҭ иреиуоуп аурыс литератураҭцааҧцы П. Сакулин иҟаиҵо алкаа: "Период - это отрезок времени, которому можно приписать единство, и который с известной отчетливостью отделяется от последующих временных пространств. "Единство", "законченность" периода мыслятся, конечно, не как абсолютные, а как относительные: в истории - "все течет", и бытие находится в процессе непрерывного становления и движения. Но известная законченность - необходимый признак периода"[6].

Имаҷымкәа аимак-аиҿак ахылҵуеит идыру аҭоурыхтә хҵәаха алкаара азцаарагьы. Алитературатә материал азеиԥш ҭоурыхтә процесс иаҽыбааны, иадкыланы мацара ахәаԥшра аԥыжәара азҭо аҵарауаа рхыԥхьазара рацәаҧуп. Иаҳҳәап, алитератураҭцааҧцы Б. Реизов иҧуан абас: "Единственно правильным принципом периодизации литературного процесса нам кажется исторический. Согласно этому принципу, периоды определяются не как господство (абсолютное или относительное) того или иного литературного направления, школы или школки, но как неизбежная реакция литературы на судьбу народа, государства, зоны цивилизации или всей планеты"[7].

Ҳәарада, аҭоурыхтә аамҭа аҟазшьақәа ирышьашәаланы

асахьаркыратә литература анҽиауа аҽырԥштәқәа рацәоуп. Убас, академик Д. Лихачиов ажәытә аурыс литература - аԥсҭазаара иаршаҳаҭгоуп (иаҿахәҳәагоуп) ҳәа дазнеиуа, "аҭоурых ахаҭа ишьақәнаргылеит уи аамҭазтәи алитературатә периодизациа"[8] ҳәа иԥхьазоит.

Аха аҭоурыхтә периодизациеи алитературатә периодизациеи еснагь еиқәшәоит ҳәа аԥхьазара шиашам ҳзырбо аҽырԥштәқәа раагарагьы уадаҩым. Аҭоурыхтә-ууажәларратә еиҿкаашьа иашьашәаланы мацара иҿиазом алитература. Алитературатә периодқәа рыԥсахрақәа еснагь ирықәшәазом аҭоурыхтә епохақәа рхыркәшамҭеи, ма ралагамҭеи. Аҭоурых аҽы имаҷым афактқәа, алитературатә процесс ахаҭа аҭоурыхтә хҭысқәа рыҿиашьа ҭәҭәала аныррa аназнауа. Алитературеи аҭоурыхи иузеиԥәымтхо ишеиларсугьы, урҭ ҩнуҵԥала ганрацәала аки-аки аиныршьақәа рымоуп, ацҳақәа рыбжьоуп. Зны-зынла алитература аҭоурыхтә ҿиара мҩаԥысҵо, афакторқәа ируакуп. Даҽаганкахьала, иҷыдоу аҭоурыхтә аамҭак иалагзаны алитература изныкымкәа аҽеиԥсахрақәа ахҭысыр алшоит. Даҽакала иаххәозар, аԥсҭазаара иааидкыланы алитература анырра шазнауа еиԥш, алитературагьы аԥсҭазааратә процессқәа ирныруеит. Зегь раԥхьаза иргыланы ауааҿларратә хдырраҽы имҩаԥысуа аԥсахрақәа ҭәҭәала ирылахәуп.

Ажәакала, алитература периодла ашара азҵаара иазааҭгылахьоу рхыԥхьазара рацәоуп, урҭ даара аинтерес зҵоу агәааанагарақәагьы рҳәахьеит. Убас, хыхь зызбахә ххәахьоу П. Сакулин алитература периодла ашашьақәа ԥшь-принципк дырзааҭгыланы дрыхцәажәоит. Урҭ рахьтә иара изыԥәныҟәатәу ҳәа иаликаауан алитература ахаҭа ашьаҭатә (автогентә) принцип: "Раз история литературная и история социальная являются "двумя сторонами одного и того же процесса", то, очевидно, в нашем случае нужно анализировать и делить по периодам именно ту сторону, которая называется историей литературной, а не историей социальной: у истории литературной своя природа и свои формы проявления. Для этого не нужно всецело базироваться на "формальных особенностях сменяющихся литературных течений", а брать литературную жизнь в целом, как органический и в известной смысле

самостоятельный процесс. На него надо перенести центр тяжести. И тогда широкие до необъятности формулы получат более конкретное содержание, не порывающие притом с его социологическими основами"[9] .

Ҳәарас иаҭахузеи, иарбан цәырҵразаалак еиԥш, алитературагьы аԥсҭазааратә ганқәа зегьы ирыдҳәалоуп. Урҭ дара-дара еиныруеит, ихеибарҭәауеит, еицхырааyеит. Ус анакәха, алитература злаҭҵаатәу ахырхарҭақәа рацәоуп. Аха урҭ рхыԥхьазараҽы раԥхьа игылазароуп иара ахатәы закәанқәа реилкаарагьы. Убри азоуп афилософ А.Ф. Лосев изиҳәаз абарҭ ажәақәа: "Если вещь необъяснима сама из себя, она вообще не есть индивидуальность"[10].

Абасала, алитература периодла ашара ҳҿаназаҳкуа, иара злеибарку асистема, аҩнуҵҟа имҩаԥысуа аԥсахрақәа разгәаҭареи рыҭҵаареи аԥыжәара азҭо агәааанагара сшадгылаҩоу ауп сыззаирц исҭаху. Уи алзыршаша амҩаақәа ируакуп конкретла амилаҭтә литературақәа рҭоурыхтә ԥышәа аназгәаҭахалакь ашьҭахь, еиҳа изеиԥшқәоу арегионалтә, адунеитә уҳәа ирыҵаркуа алитературақәа рҽы иҟоу аԥышәа аихшьаала азура. "Точные критерии периодизации национального, регионального и мирового литературного процесса, критерии, которые бы в полной мере учитывали внутренние закономерности развития словесного искусства, могут быть найдены и определены лишь на основе конкретного литературоведческого анализа художественных ценностей, с привлечением обширного историко-культурного материала, но никак не путем переноса на литературу общеисторической периодизации" - иҩуеит Г. Гамзатов[11].

Шьҭа ҳазхьаԥшып аԥсуа литература, иабанзаҭҵааy уи апериодизациа? Ишдыру еиԥш, 50-тәи ашықәсқәа рынҵәамҭеи - 60-тәи ашықәсқәа рылагамҭеи рзы ари азҵаара иазкны ажурнал "Алашара" адаҟьақәа рҽы имҩаԥысит аԥсуа ҵарауаа злахәыз аимак-аиҿак.

Схемак аҳасабала араҟа иаагап, уаҟа иқәгылаз аҵарауаа аԥсуа литературазы периодқәас иалыркаақәаз.

		I апериод	II апериод	III апериод	IV апериод	Иахьаныз
1	Инал-иԥа Ш.	1862-1912шш.	1912-1917шш.	1917-1921шш.	1921-1928 шш.	«Алашара» №6,1958
2	Занҭариа В.	1912-1921шш.	1921-1930 шш.	1930-1941 шш.	1941-1945шш.	«Алашара» №5,1959
3	Гәыблиа Гь.	1862-1912шш.	1912-1917 шш.	1917-1921 шш.	1921-1930шш.	«Алашара» №6,1959
4	Коҩониа Ҷ.	1912-1921шш.	1921-1930 шш.	1930-1941 шш.	1941-1945шш.	«Алашара» №1,1960
5	Бҕажәба Хә.	1865-1921шш.	1921-1932 шш.	1932-1941 шш.	1941-1945шш.	«Алашара» №2,1960
6	Салаҟаиа Ш.	1912-1921шш.	1921-1932 шш.	1932-1941 шш.	1941-1945шш.	«Алашара» №2,1960
7	Лакоба Н.	1982-1917шш.	1917-1921 шш.	1921-1930 шш.	1930-1941шш.	«Алашара» №2, 1960
8	Аҵараиурҭа ҟаа рпрограмма	Ареволиуциа ҟалаанзатәи аԥсуа лит-ра	20-тәи ашықәс-ҟаа раантәи	30-тәи ашықәс-ҟаа раантәи	Аҧьиԥьтәыла тәи еибашьра ду (1941-1945шш.) аантәи	1981 ш.

		V апериод	VI апериод	VII апериод	VIII апериод	Иахьаныз
1	Инал-иԥа Ш.	1928-1940 шш.	1941 –1945 шш.	1945 ш. инаркны		«Алашара» №6,1958
2	Занҭариа В.	1945 инаркны				«Алашара» №5,1959
3	Гәыблиа Гь.	1930-1940 шш.	1940-1945 шш.	1945-1950 шш.	1950 инаркны	«Алашара» №6,1959
4	Коҩониа Ҷ.	1945 инаркны				«Алашара» №1,1960
5	Бҕажәба Хә.	1945 инаркны				«Алашара» №2,1960
6	Салаҟаиа Ш.	1945 инаркны				«Алашара» №2,1960
7	Лакоба Н.	1941-1945 шш.	1945-1954	1954 инаркны		«Алашара» №2, 1960
8	Аҵараиурҭа ҟаа рпрограмма	1946-1955 шш. раантәи	Ҳазну аамҭазтәи (50-тәи ашықәсҟаа реиԥшамҭа инаркны			1981 ш.

Иазгәаҭатәуп аимак-аиҿак аԥшьгаҩ Ш. Инал-иԥа истатиа "Аԥсуа литература аҿиара апериодкәа" 1975 шықәсазы иҭижьыз ишәҟәы ("Мҩахәастала ахрақәа рахь") аҿы ианикьыԥхьуаз ииԥсахыз шыҟоу. Ашәҟәы ианылаз астатиаҿы аԥсуа литература еихишеит 4 периодкны: актәи - 1862-1921, аҩбатәи - 1921-1930, ахԥатәи - 1930-1940, аԥшьбатәи - 1941-1960 ш., аха актәи апериод аҿы хазы иалкаатәуп ҳәа азиԥхьазеит уи иаҵанакуа аетапқәа, мамзаргьы "апериод кьаҿқәа" 1862-1912, 1912-1917, 1917-1921, аибашьра ашықәсқәа рызтәи алитература хаз периодны иаликаазом.

Усҟан аҵарауаа иазгәарҭаз ргәааиагарақәа ирлыҷшәаны еиқәыршәан аҵараиурҭақәа рзы апрограммақәеи, уи иашьашәалоу аихшашьатә структура змоу аԥсуа литература аҭоурых иазкыз ашәҟәқәеи[12].

Ҳәара аҭахума, аԥсуа ҷарауаа иҟарҵаз алкаакәа - амилаҭтә литература аихшара ишазнеиз ҟазшьарбагара ауан милаҭ рацәала еилаз асовет литературақәа иреырԥшны ҳахәаԥшуазар. Усҟан еиҳараз ак ажәашықәсақәа ирықәыршәаны акәын алитературақәа рпериодизациа ишазнеиуаз. Ҷыдала иалкаахон жәашықәса аҩнуҵҟа аҭыԥ змаз, зҵакы дуз ахҭыс, ма ахҭысқәа. Убас, 20-тәи ашықәсқәа рзы иалыркаауан ареволиуциеи уи иахылҿиааз Урыстәыла еиуеиԥшым атәылаҿаҵәқәа рҿы имҩаԥысуаз аграждантә еибашьра, аиндустриализациа, аколлективизациа. Алитературақәа рҿгьы урҭ инрыкәыршәаны иаԥҵан аҭоурыхтә-революциатә, аарыхартә (производственная), аколнхаратә уҳәа тематикақәа ирыдҳәалаз арҿиамҭақәа.

Ишдыру еиԥш, уи аамҭазтәи аԥсуа литератураҿы хыԥхьазара рацәала иахԥылоит аапҳьарақәа, ахшыҩрҵарақәа. Ганкахьала, урҭ хыҵхырҭас ирыман Аԥсны усҟантәи аҭагылазаашьа, аха даҿа ганкахьала, рышьаҭақәа аауан акоммунисттә идеологиа уасхырс иамаз, хьзи-ԥшеи згымыз ашәҟәыҩҩоцәеи, аҳәынҭқарратә усзуҩоцәеи рпрограмматә қәгыларақәа рҟынтә. Убас, М. Горки еиԥш иҟаз ашәҟәыҩҩоы ду иҩуан (1931ш.): "В наши дни поставлен вопрос о необходимости более тесного сближения искусства с действительностью, об активном вторжении литературы в жизнь эпохи, основное содержание которой - социальная революция"[13].

Акоммунисттә партиа атеоретикцәа ируазәкыз Н.И. Бухарин, араҟа иҳәоу ахшыҩцак иацырҧызуа, ихаирҭәаауан Асовет

Еидгыла ашәҟәыҩуацәа I Реизара ду (1934) аҿы: "Социалистический реализм отличается от просто реализма тем, что он в центре внимания неизбежно ставит изображение строительства социализма, борьбы пролетариата, нового человека и всех многосложнейших "связей и опосредствований" великого исторического процесса современности"[14].

Арҭ иаазгаз ацитатақәа рыла сгәы иҭам урҭ ажәақәа зтәуи, мамзаргьы урҭ ззыкәпоз аидеиеи - ауаҩыгәыҩса социалла реиҟарареи, срыкәызбарц. М. Горкии Н. Бухарини досу рнапы злакыз аусҟәа рҿы ирылшаз рацәазоуп, рнаҩстәи абиҧарақәа рзы ииаанрыжьыз аҭынхагьы аҵак дузза амоуп. Аха иара убри аамҭазгьы, хыхь иаагаз рыхшыҩцакқәа (урҭ дара акырҧьара еиҭарҳәоит) ирныҧшуеит ҭоурыхла иҿиауаз адунеитә культура ашьҭыхра шырцәыхьанҭахаз, уи аасҵа дара зҭагылоу аамҭа ажәытәәи иаҵамхо, ҩазарала иашьашәалоу даҽеа культурак, ҷыдалагьы, даҽеа литературак ашьақәыргыларазы ҽеазышәарақәа шыҟарҵоз.

Абасала, аҿыц ҧсҭазаарагьы аҭыҧ змаз асоциалтә еиҭакрақәа ирышьашәаланы иҿиауан асовет литературақәагьы. Алитератураҭцаауацәагьы алитературатә процесс иаиуз асхема иқәныҟәаны еиҩыршон периодла. Аха алитературагьы иҟаз аҧсахрақәа знык̆шуаз еиҳаразак атематикатә хырхарҭақәа ракәын, асахьаркыратә метод аганахьала (имазаз, ирымкьыҧхьуаз аҩымҭақәа ртәы ҳамҳәозар) еиҭакра дук ыҟамызт. Алитература аперио дқәа рышьақәыргыларазы атематикатә знеишьа ахархәара ауашәшәырақәа амоуп. Ари агәааанагара ашьақәыргәгәаразы ҿырҧштәык аҳасабала ҳазаатгылап, акыраамҭа асовет литературагьы хаз периодны иадырбоз - Аҧьыцьтәылатәи аибашьра дузза (1941-1945 шш.). Ишдыру еиҧш, ари аибашьра адунеи зегьы алахьынҵа азбарагьы хҭыс дуны иҟалеит. Иара анымҩаҧысуаз зыбжьы ақәзыргаз, иаҧцахаз асахьаркыратә ҩымҭа ҟаиматқәагьы рхыҧхьазара маҷым. Аха ицәырҵуеит азцаара: иарбан периоду, ус анакәха, изцазкуа 50-80 ашықәсҟәа рыҩнуцка иаҧцаз ари атема иазку арҿиамҭақәа. Иаҳҳәап, аурыс литературагьы К. Симонов ироман "Абзацәеи аҧсцәеи", И. Бондарев иромаңқәа, абелорус шәҟәыҩцы В. Быков ирҿиамҭақәа уҳәа уб. ирацәазаны.

Ажәакала, алитературагьы хадара зуа атематика мацара ҳақәныҟәаны иаҳзышьақәыргылом алитературатә периодқәа.

Ари азцаара аҭыҧ рацәа азҭаз аҧсуа литератураҭцаауацәагьы уи апринцип ауп аиҳарак рхы иадырхәоз.

Хьаҳәа-ҧаҳәада, иаабарҭоуп қәрала рацәак зхымҵуаз аҧсуа литература 4 инаркны 8 рҟынза период ирхысит ҳәа 60-тәи ашықәсҟәа рзы иҳәаз агәааанагарақәа шьҭа ҳҳы ишаҳзамырхәо. Амала, иазгәаҭазарц аҭахуп ҭагылазаашьак: аимак-аиҿак иалахәыз русумҭақәа рҿы "апериод" зеиҧш теориатә еилкаарак аҳасабала ианахцәажәоз, ииашоу, иҵаулоу ахшыҩцакқәа шырҳәааз. Иаагап ҿырҧштәқәак: "аконкреттә литературатә материал азымхозар, излаҟамыз ала мчыла апериодқәа рыҟацара, рыррацәара аҭахым, аконкреттә литературатә фактқәа рхаҭақәа роуп ҳзыцныҟәаша, мҩаҧгаҩыс ҳара ишьҭаххыша алитературатә периодқәа реилыргара аан" (Ш. Инал-ипа); "аматериал уҧсаҟьацәаргьы акгьы иапсам" (Хә. Бгажәба) уҳәа уб. иҵ. Аха, рыцхарас иҟалаз, урҭ ахархәара рмоуит аматериал аихшараан.

Иахьагьы аҧсуа литература апериодизациа азураан иуадаҩу азцаарақәа ируакуп 1860-тәи ашықәсҟәа инадыркны 1912 шықәсанза ирыбжьаркуа аамҭа иалагзаны аҧсуа интеллигенциа рхаҭарнакцәа имҩаҧыргоз арккаратә процесс ишахәаҧштәу, ишазнеитәу. Иалаҵатәума уи аҧсуа литература аҭоурых ахь, ма иахыҧхьазалатәыму?

Аҧсуа литература аҭоурых иазку аусумҭақәа рҿы 1912 шықәсанза иҭыҵхьаз аҧсуа шәҟәқәа ирнылахьаз аматериал уарла-шәарла рызбахә ҳәоуп акәымзар, ирзаатгыланы анализ рызум, рхыцхырҭақәа уаҩҵас ишьақәыргылам. Урҭ закә материалу - еиҭагақәазар иахьынтәеиҭагоу, иоригиналтәқәазар шьаҭас ирымоу, раамҭазы сахьаркыратә-ууажәларратә функциас, рольс инарыгзақәоз иахьынзахәҭоу иҵааны иҳамам. Акык-ҩбак урҭ ирызкны иҟоу усумҭақәак рызбахә алада иаҳҳәоит. Занаатгла урҭ рыҵаара знапы алаку, урҭ атекстқәа здыруа (урҭ даеа графикак ала иҟоуп. - У.А.), иахьазы рхыҧхьазара рацәам. Ажәакала, ҳара инагзаны иҳаздыруам, аҧсышәала раҧхьа ицәажәаз аҩыратә текстқәа закәу, урҭ шаҟа ыҟоу, хыкәкыс ирымаз, ҭоурыхтә рольс инарыгзаз.

Ишаадыруа еиҧш, шамахамзар ҳлитература аҭоурых иазку аусумҭақәа зегьы рҿы иаҳҧылоит ахшыҩцак - уи ацәырҵраан ажәлар рҿаҧыц рҿиамҭа шьаҭас иазыҟалеит, иахылҿиеит ҳәа.

Ари ахшыҩцак ииашазар, иҟаҵатәуп дәеа зцаарак аҭак: избан ҭоурыхлеи жанртә еилазаашьалеи ибеиаз аԥсуа фольклор ас ихьшәаны ҳлитература амҩа зазылнахыз, иарбан фактору ууанза иазымхоз, апроцесс ахацркхаразы? Ҳәарада, арҭ ацәырҵрақәа - афольклори алитературеи еизааигәоу, еигәыцхәу, абызшәа шьаҭас измоу ажәаҳәатә ҟазаратә ххҟәоуп. Аха урҭ дасу рхатәы системақәа, рхатәы мыругақәа, рхатәы нагзашьақәа рымоуп, ҳәааа рыбжьамкәа иҟам. Ишдыру еиԥш, асахьаркыратә литература цәырҵыр аналшо амилаҭтә ҩыра аныҟоу, ахархәара анамоу ауп. В.Белински ари апроблема далацәажәо иазгәеиҭон: "Письменность служит, хотя и не всегда, естественным переходом от словесности к литературе; ею иногда как бы оканчивается словесность и начинается литература. Письменность оказывает великую услугу словесным произведениям народа, освобождая их от непосредственной принадлежности лицам и избавляя от опасности погибнуть навсегда с лицами вследствие разных случайностей"[15]. Ҳәарада, араҟа В. Белински ииҳәо ахшыҩцакқәа рахьтә аҩыра аналаго ажәлар рҽаԥыц рҽиара аҵыхәа ԥҵәоит ҳәа алкаа ишиашоу еилкаатәым. Ажәлар ражәаҳәатә рҽиара ҵыхәаԥҵәара змам процессуп. Дәеа зцаарауп, уи аҩнуҵҟа ууанза еиԥш аҽиара рауам аклассикатә жанрқәа - аепоси алакәи реиԥш иҟоу. Аха меигзарахда иахԥылоит ажанр "кьаҽкәа" - анекдотқәа, ашәакәа уб. ит.

Афольклори алитературеи реизыҟазаашьақәа азгәаҭауа алитератураҭцааҩ В. Кожинов иҩуеит: "Литература и фольклор - разные стихии. Они могут развиваться в теснейшем взаимодействии, но могут иметь и более или менее независимое развитие. И уж, во всяком случае, устное народное творчество не может непосредственно "превратиться в литературу"[16].

Ишдыру еиԥш, иазгәаҳҭаз ашықәсқәа рыҩнуҵҟа Аԥсны имҩаԥысуан арккаратә хықәкы змаз акультуратә усура ду. Иаартын ашколқәа, иаԥҵан арҵага шәҟәқәа, имаҷымкәа еиҭаган аԥсшәахь ақьырсиантә шәҟәқәа. Урҭ рызбахә ҳәоуп Гь. А. Зизариеи, Хә. С. Бгажәбеи, Ш. Д. Инал-иԥеи уҳәа русумҭақәа рҽы. Аха иахьынзахәҭоу ҳҳаҽы иаагаратәы иҳамоума, усҟантәи акультуратә усура ду мҩаԥызгоз аԥсуа интеллигенциа рхаҽра

харҭәааны иаазырԥшуа аусумҭақәа? Иналаршә-аалыршәаны иҭыҵуаз урҭ рырҽиамҭақәаки, ирызкыз статиақәаки хҳәаақәаки рҽы ргәаларшәара азхоны исыԥхьазом. Рыцхарас иҟалаз, асовет аамҭа инахаратәны, знык иадамхаргьы (Евангелиа атәы ҳамҳәозар), иҳазҭмыжьит Кавказ апровославиатә қьырсианра аиҭашьақәыргылара агәыԥ иалахәыз аԥсышәала еиҭаганы иҭрыжьыз ашәҟәқәа. Иахьгәцаракымхаз иахҟьаны ирацәазар ҟалап назаза иаҳцәыбжьазыз урҭ рҭынха. Иаҳҳәап, иахьа Аԥсны уаҩы имԥыхьашәара уадаҩуп Гь. А. Зизариа зызбахә иҳәо 1912 ш. иҭыжьыз С.М. Ашәхәацаа иҩымҭақәа - "Сафар-беи", "Омар-беи".

Ҳара иаахцәаны иаҳҳәоит, аԥсуа литература иит 1912 ш., Д.И. Гәлиа ишәҟәы "Ажәеинраалақәеи ахьзыртәрақәеи" иабзоураны ҳәа. Аха усҟан иазгәаҳҭом Д. Гәлиа ирҽиамҭақәа ууанзагьы ишҭыцхьаз, ҷыдала иажәеинраалақәеи иажәабжьақәеи 1908-1911 шш. рзы иҭыцыз арҵага шәҟәқәа ишырнылахьаз.

Иаадыруазеи урҭ рызбахә ала иахьа? Гь.А. Зизариа иҩуан: - "... А.И. Чукбар, приступая к составлению учебников - одного на абхазском языке, другого на русском. Первый был создан вместе с Н.С. Патейпа и назывался "Аԥсуа шәҟәы аԥсуаа рышколқәа рзы". ("Книга для чтения на абхазском языке для абхазских училищ")". Азгәаҭаҽы иҳәоуп: "В учебнике не значатся фамилии авторов, но по всему видно, как это полагает и Х.С. Бгажба, что ими являются А.И. Чукбар и Н.С. Патейпа". Учебник издавался в Тифлисе в 1908 и 1911 годах. Учебник состоит из трех частей. Первая и вторая части взяты из книг Л.Н. Толстого "Новая азбука" и К.Э. Щельцеля "Книга для чтения" и являются их точным переводом с изменением лишь собственных имен. Для третьей части был написан ряд оригинальных статей, а сказки записаны со слов сказителей. В качестве переводчиков значатся в основном А.И. Чукбар и Н.С. Патейпа, авторами статей были они же и Д.И. Гулиа. В составлении книги участвовали также Д.И. Маргания и Н.В. Ладария. Обращает на себя внимание и тот факт, что в учебнике содержатся известные стихи Д.И. Гулиа "Весна", "Какой милый человек" и "Двое еле шли, третий не догонял". Следовательно, стихи основоположника абхазской литературы впервые увидели свет не в 1912 году, когда вышел

его сборник стихов, как это долго утверждалось, а гораздо раньше. Как видно из предисловия, учебник был составлен еще в 1907 году, а перечисленные стихи датируются 1906 годом"[17].

Ҳазхьаԥшып даеа хыцхырҭак - Хә.С. Бҕажәба иԥуеит: "Раԥхьаза Д. Гәлиа исахьаркыратә ԥымҭақәа - х-жәеинраалаки х-жәабжьки анылеит 1908 шықәса рзы иҭыцыз, сгәы излаанаго ала, Антон Чукбари Николаи Патеиԥеи еиқәдыршәаз арҵага шәкәы - "Аԥсуа шәкәы аԥсуаа рышколқәа рзы". Араҟа икьыԥхьу ажәеинраалақәа ԥба: "Ԥыцьа зцомызт, азәк дрыхьзомызт", "Шаҟа дыԥстәы-цәыбзахәузеи" анылеит 1912 шықәса рзы иҭыцыз, Д. Гәлиа иажәеинраалақәа реизга. Даеа жәеинраалак - "Аапын" ҳәа хыс измоу - ибжьазны иаанхеит, уиижьҭеи иҭыцхьоу Д. Гәлиа ишәкәқәа цьаргьы ирнымлацт"[18]. Д.Гәлиа 6-томкны иҟоу ԥымҭақәа реизга актәи атом иану азгәаҭақәа рҽы абра зызбахә ҳҳәаз ажәеинраалақәа акьыԥхь анырбаз аамҭа ҳәа иарбоуп 1911 шықәса. Аха атом аиқәыршәаԥцәа хырԥ азыруит аԥымҭақәа ахьааргаз ашәкәы аԥбатәи аҭыжьра шакәыз. Абасала, раԥхьазатәи асахьаркыратә ԥымҭақәа знылаз "Аԥсуа шәкәы аԥсуаа рышколқәа рзы" актәи аҭыжьра акьыԥхь абеит 1908 шықәсазы ҳәа Хә.С. Бҕажәба иихәо иашоуп.

Амала иҳәатәуп, араҟа ишаныз Д. Гәлиа иажәабжьқәа: "Аҵара змаз ачкәын", "Ахныкәгара", иара убасгьы А. Чыкәбари, Н. Патеиԥеи, Д. Маани ахәыцқәа ирызкны ирԥыз адидактикатә жәабжьқәа. Иааидкыланы, ари ашәкәы ианылеит автортә хыҵҳәаа иалҵшәоу арҽиамҭақәа ааба. Рыцхарас иҟалаз, ари афакт азбахә иазаатгылом аԥсуа литература аҭоурых иазку ашәкәқәа[19].

Сара сзақәшаҳаҵхом уи аганахьала Хә.С. Бҕажәба хыхь иаагоу иусумҭаҽы уи азы иҳәоу игәаанагара: "Ҵабыргуп, арҭ зызбахә ҳҳәаз аԥымҭақәа 1908 шықәса азы иркьыԥхьит, аха урҭ рыла аԥсуа литература зыҟаломызт. Ус даеа ԥшьышықәса набжьысит"[20]. Аԥсуа литература аира здаххәалараны иҟоу афакт ашьақәыргыларазы иарбан зцаарақәоу рҭак ҟаҵатәу: алитературатә рҽиамҭақәа раԥхьаза адунеи ианыҟалаз, акьыԥхь анырбаз акәу, мамзаргьы урҭ знылаз хазы иҟоу ашәкәы анҵыцыз акәу? Сара сшахәаԥшауа ала, зҭак ҟаҵатәу актәи азҵаара ауп. Избан акәзар уи азнеишьа ауаԥы даниуа амш аҽны инаркны акәымкәа, аныҟәара даналаго иаркны имшира аԥхьазара иалагазар иаԥызахоит.

Абасала, аԥсуа литература ацәыргцра аамҭазы иҟаз ахҭысқәа ахьҳарҵгарыз, ишақәнагоу иаабаратәы иахьаҳзыкамҵаз иахҟьаны, уи аҕәыцәхәы иқәизшәа иаҳцәыкалеит. Ҳара ҳаиԥш иҟоу, змилаҭҭа литература қәыԥшу ракәым, зкьышықәса ирҭысхьоу аҭоурых змоу аурыс литература ианахәаԥшуа аганахь иааирыжьуам уи зхылҿиааз аиҭагақәа. Аурыс литература а0оуры х адайьа бъа р=ы ща8хьоит4'Рассмотрение древнерусской литературы старшего периода мы начинаем с обзора литературы переводной. Для Руси важнейшую роль сыграли литературы Болгарии и Византии. Но при этом восприятие чужой культуры было у восточных славян активным, творческим, оно в конечном счете способствовало возникновению своей, оригинальной литературы"[21]. Иҟалар ауеит даеакгьы: зызбахә ҳамоу ашәкәы аԥхьа иҭыцыз арҵагақәа алитературатә еазышәарақәа знып шуа аиҭагақәа рнызар, урҭгьы ҳлитература аҭоурых иалхәдамкәа ирызнеитәуп, хыцхырҭақәаны ирыхәаԥштәуп.

Ҳәарада, ас еиԥш аиҭагақәа (еиҳарак адинхаҵаратә литература) хыцхырҭас иззышьҭалаз амилаҭҭа литературақәа рхыԥхьазара маҷым. Уи ус шакәу дырцабыргуеит Д.С. Лихачиови Н.И. Конради реиԥш иҟаз аҵарауаа хатәрақәа русумҭақәа жәпакы. Ҳара ҳҭагылазаашьа злаҟоу - раԥхьатәи ашәкәқәа анҵыцыз аамҭеи иахьатәии ахьеицәыхарам ала, агәаҕьра ҳцәыуадаԥоуп, хыхь зызбахә сымаз аиҭагақәа асахьаркыратә литература иахәҭакны рыхәаԥшра. Ус анакәха, ари аамҭа иахәаԥштәуп алитература ацәырцра алзыршаз процесск аҳасабала. Иахьынзауа инҭкааны иҭцаатәуп уи иалахәыз ауаа рдоуҳатә ҭынха, уи иахьатәи аԥхьаԥ ибо-иаҳауа иҟаҵатәуп. Анаԥсан, апринцип принципхарц азы алитература ашьаҭа акит ҳәа иԥхьазатәуп раԥхьазатәи аиндивидуалтә рҽиара иалҵшәоу арҽиамҭа акьыԥхь анабаз инаркны.

Араҟа иазаатгылатәны избом, иаххәап, 1917-1921 шш. ирыбжьаркуа аамҭа хаз периодны ахцәажәара, аха сгәааанагара ахысҳәаауеит 1908-1921 шықәсҟәа рыбжьара иҭыцыз аԥымҭақәа алитературатә период шырзыкамҵо атәы. Хыхь исҳәахьеит - ҳара ҳзыхцәажәо асоциалтә ҭоурых акәымкәа, алитература аҭоурых шакәу. Убасала, 1908-1921 шш. рыбжьара аԥсуа

литература иафактхаз иреиуоуп: Д.И. Гәлиеи, Н. Патеиԥеи, А. Чукбари ирыҿиамҭаны "Аԥсуа шәкәы аԥсуаа рышколқәа рзы" (1908) ианылаз аѳымҭақәа, Д. Гәлиа ишәкәқәа: "Ажәеинраалақәеи ахьзыртәрақәеи" (1912), "Арԥызбеи аԥҳәызбеи рышәкәы" (1913), агазеҭ "Аԥсны" адаќьақәа ҿеы икьыԥхьыз иара иажәабжьқәа ("Атәым жәѳан ацаќа" назлоу), С. Ҷанба идрама "Амҳаԥьыр", иара убас ҿыц аѳра иалагаз аҿарацәа И. Коҭониа, М. Аҳашба, М. Лакрба уҳәа ражәеинраалақәа. Ҳәарада, араќа еиқәаҳԥхьазаз аѳымҭақәа, агазеҭ "Аԥсны" ианылаз асахьаркыратә рҿиамҭақәагьы уахь иналацаны, амилаҭ литература аԥхьатәи апериод аиҿкаара рылдыршеит ҳәа рыхәаԥшра иашам. Аамҭа акьаҿреи ахыԥхьазара амаҷреи иалдыршом ус еиԥш алкаа аќацара. Адунеитә литература аԥышәа иаҿырԥшны ҳрыхәаԥшуазар ихьшәаны ишьақәгылаз алитературақәа рыҿиара ќазшьас иаман аццакра (ускоренное развитие). Уи ус еиԥш иќазцаз амзызқәа шырацәоуҩы, дара рхыԥхьазараҿы иќоуп - аԥышәа ду змаз алитературақәагьы рыҿиашьатә темпқәа аццакратә ќазшьа ахьроуз. Ари азцааразы Д. Лихачиов иѳуан: "...средневековые литературы развиваются медленее, чем литературы нового времени. Одна из причин состоит в том, что писатели и читатели не стремятся к новому как таковому. Новое для них не является само по себе некоторой ценностью, как это типично для XIX-XX вв. Писатели и читатели нового времени ищут новизны идей, тем, способов выражения и т.д."[22].

Аха аԥсуа литература ирццакны иҿиауан ҳәа анаҳҳәо, иаанагазом аԥышәа ду змаз алитературақәа знысыз амѳа зегьы (иаҳҳәап, Аиҭарҿиара, Аклассицизм, Асентиментализм, Аромантизм, Ареализм уҳәа реиԥш иќоу ахырхарҭақәеи аметодқәеи) еиҭахысит ҳәа. Аццакра иаанаго, алитература ҿыцқәа дара анҿиауаз иќаз алитературатә процесс иахьзаратәы, еишьашәалахаратәы иахьыќалаз ауп. Ишаҳҳәахьоу еиԥш, аԥсуа литература ашьақәгылара аамҭазы ашәкәыѳѳцәа иаԥырцоз рыҿиамҭақәа ҿеы абызшәа аганахьала дара рассоциативтә-сахьаркыратә хәыцшьа иарҿиауаз абызшәатә тропқәа: аепитетқәа, аметафорақәа, агиперболақәа, алитотақәа уҳәа уб. егь. раасҭа, азеиԥш милаҭтә бызшәа иалаз рхы ианадырхәоз акырза еиҳан. Убри инаваргыланы афолькортә мотивқәеи,

асиужетқәеи, ахаҿсахьақәеи рхархәарагьы маҷым. Ҳәарада, ара иҳәоу еилкаатәым афольклор ахархәара иаанаго алитература алаќәра, ашьаҳара, аԥсыҿра ауп ҳәа. Аԥсуа литература аҿанеибынаҭоз, ианышьақәгылоз аамҭазы абызшәеии афольклори рсахьаркыратә мыругақәа ишиашоу ахархәара рыман авторцәа рсахьаркыратә гәҭакы анагзаразы, бжеиҳан ихиаз аҿаԥыцтә ҳәамҭақәеи урҭ злашьақәгылаз абызшәатә материали мыругак аҳасабала рхы иадырхәон.

Ари апроцесс аԥсуа литератураҿы, ҳәарада, иаарласзаны - ууанза ҳшахәаԥшуаз еиԥш, изхыркәшахомызт. 30-тәи ашықәсқәа хаз периодны аԥсуа литератураҿы азгәаҭара иашам ҳәа сахәаԥшуеит. Избанзар, усќан ауп ианцәырцыз аповест, ароман уҳәа ҳлитературазы иҿыцыз ажанрқәа. Алитература ганрацәала аҿеибынаҭааныа, уи аѳнуҵќа ҷыдарак азыԥшааны апериод ҳәа алкаара уадаѳуп, ииашам. Апериод алкааразы иаҭаху аамҭатә хҵәахак аѳнуҵќа иќоу аѳымҭақәа еицырзеиԥшу сахьаркыратә концепциак шьақәзыргыло аќазшьа ҷыдақәа роуп. Убасала, аԥсуа литература знысыз аҭоурыхтә мѳа ҳанахәаԥшуа, иалҳкаартә ҳабла ихгыло ѳ-ҭагылазаашьак роуп: актәи - алитература анышьақәгылоз, уи злеибарку амаха-шьахақәа зегь анхаҭәаауаз, аҿанеибынаҭоз; аѳбатәи, - алитература милаҭтә сахьаркыратә системак аҳасабала ианышьақәгыла. Ари ахшыѳцак ҿыц аартырам, уи агәаанагара шьақәлырҭәҿахьеит, ихьшәаны иҿиаз алитературақәеи афольклори реизыќазаашьақәа ҭызцааз У.Б. Далгат. Уи иаахцәаны иазгәалҭеит: "... на уровне младописьменных литератур в свою очередь формируются две различающиеся системы: а) литературно-неопредилившаяся и б) литературно-определившаяся"[23].

Араќа згәаҭак ќаҳамҵар ауам: аԥхьатәи апериод иацанакуа аѳымҭақәа рхаҭабзиара лаќәуп, аѳбатәи иацанакуа еиҳа иҳаракуп ҳәа "еиҕьу-еицәоу" ала иазнеитәым. Досу рҭыԥ аҿы "ибзиахар", ма "иԥсыехар" ауеит, аха акы ада даҿеакы зыќалом, аки-аки еихылҿиауеит азы. Даҿа ганкахьалагьы, ихьшәоу апериод иацанакуа асахьаркыратә ќазшьарбагақәа рыхәҭак аԥхьатәи апериод азы ицәыргахоит, урҭ уаќа ауп иахьшәуа иахьышьақәгыло.

Абасала, аԥсуа литература аҭоурых периодла ианеихаҳшо иазгәаҭазарц ахәҭоуп: уи азыќазцаз аамҭа (1862-1908 шш.),

алитература ахаҭа ҳшар ауеит: 1908 ш. - 50-тәи ашықәсқәа рееиҩшамҭанза - 1-тәи апериод; 50-тәи аш. аҩбатәи азбжа инадыркны - иахьанза: Алитература актәи апериод иалагзаны имҩаԥысит уи системак аҳасабала ашьақәгылара, аҽеибынаҭеит жанрла, тематикала аҽарҭбааит уб. иҵ.; аҩбатәи апериод азы - алитературеи афольклори даҽеа еизыҟазаашьақәак рыбжьалеит, абызшәа даҽеа функционалтә еидарак шьҭнахит, иит иҿыцу даҽеа естетикатә-сахьаркыратә цәырҵрак.

Иазҵаар ауеит - ҟалашьас иамоузеи шәҟәыҩҩык амилаҭ литература аҭоурых аҩ-периодкгьы дрыцанакыртә, урҭ хазханы ҳрыхәаԥшуазар ҳәа. Уи азы исҳәоит абас: актәи, - ҩ-периодк дрыцанакуазар иаҳа еиҧьуп ԥшьба, ма инеиҳангьы дрыцанакуазар ааста; ҩбагьы - хыхь ишҳәоу еиԥш, периодла алитература ашара урҭ реиҟәытхара акәым иаанаго, дара-дара рыбжьара еимаздо еизааигәазтәуа ацҳақәагьы ыҟоуп; ахԥатәи - аԥхьа игылоу апериод аҿы ауп иахьышьақәгыло анаҩсантәи аҟазшьақәа, урҭ аки-аки еихылҿиаауеит, еицырзеиԥшу аҭыԥқәагьы рымоуп.

Ацыхәтәаны, сазаатгылар ахәҭаны исыԥхьазоит, аибашьра ашьҭахьтәи (1993 ш.) аԥсуа литература аҭоурых аҿы хаз периодны алкаара иахьалагаз азҵаарагьы. Жәаҳәарада, уи ус иҟалар алшоит, аха иахьазы иҳамоу аматериал ус еиԥш ҳазнеиратәы аҭагылазаашьа азыҟаҵом. Апериод ҿыц азы иаҭахуп иҿыцу асахьаркыратә идеиақәа, зҵакы дуу аҩымҭақәа. Макьаназы иҭыцхьоу ашәҟәқәа рымчхара иалнаршом, ҳлитература даҽеа даҟьак азаадыртит ҳәа иҳаԥхьазаратәы. Насгьы цқьа аилкааразы аамҭа мачк инаскьароуп, усҟан ауп ауаҩы иаҳа ианибарҭахо иҟаҵәкьоу, ианилшо ажәытәи аҿатәи реилыргара.

АЛИТЕРАТУРА

[1] Барт Р. Критика и истина // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. - М., 1987. - С. 349.

[2] Шәрыхә.: Барабаш Ю.Я. К проблеме "концы-переходы-начала". В связи с одной сковородинской реминисценцией у И. Котляровского // История национальных литератур. Перечитывая и переосмысливая. Вып. III. - М., 1998. - С. 12.

[3] Мамий Р.Г. К проблеме типологии и периодизации национальных литератур // Актуальные проблемы общей и адыгской филологии. - Майкоп, 1988. - С. 54.

[4] Панеш У.М. Об актуальных проблемах систематизации литературного процесса// Актуальные проблемы общей и адыгской филологии. - Майкоп, 1998. - С. 60.

[5] Перетц В.Н. Краткий очерк методологии русской литературы. - Пб-г., 1922. - С. 109.

[6] Сакулин П.Н. Филология и культурология. - М., 1990. - С. 55.

[7] Реизов Б.Г. История и теория литературы. - Л., 1986. - С. 275.

[8] Д.С. Лихачев. Введение// История русской литературы XI-XVII веков. - М., 1985. - С.7.

[9] Сакулин П. Иарбоу аусумҭа. - Ад. 64.

[10] Лосев А.Ф. Диалектика творческого акта. (Краткий очерк) // Контекст. 1981. Литературно-теоретические исследования. - М., 1982. - С. 59.

[11] Гамзатов Г.Г. Национальная художественная культура в калейдоскопе памяти. - М., 1996. - С. 7.

[12] Шәрыхә.: Очерки истории абхазской литературы. - Сухуми, 1974; Аԥсуа литература аҭоурых. Актәи ашәҟәы. - Аҟәа, 1986.

[13] М. Горкий. О литературе. Литературно-критические статьи. - М., 1953. - С. 422.

[14] Бухарин Н.И. Избранные труды. - Л., 1988. - С. 289.

[15] Белинский В.Г. Соб.соч. в 9-ти томах. Т. 6. - М., 1981. - С. 507.

[16] Кожинов В.В. Современная жизнь традиций. Размышления об абхазской литературе // Дружба народов. 1977, №4. - С. 251.

[17] Дзидзария Г.А. Формирование дореволюционной абхазской интеллигенции. - Сухуми, 1979. - С. 198-199.

[18]Бҕажәба Хә.С. Зыхьз камшәо. Аԥшаарақәеи аԥыхьашәарақәеи. - Аҟәа, 1977. - Ад. 19.

[19] Шәрыхә.: Абхазская литература. (Краткий очерк) - Сухуми, 1968;

Очерки истории абхазской литературы. - Сухуми, 1974; Аҧсуа литература аҭоурых. Актәи ашәҟәы. - Аҟәа, 1986.

[20] Бҕажәба Хә.С. Зыхьз камшәо... - Аҟәа, 1977. - Ад. 21.

[21] Творогов О.В. Литература Киевской Руси (XI - начало XIII в.) // История русской литературы XI-XVII веков. - М., 1985. - С. 33-34.

[22] Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X-XVII веков. Эпохи и стили. - Л., 1973. - С. 6.

[23] Далгат У.Б. Литература и фольклор. - М., 1981. - С. 381.

АҦСУА ЛИТЕРАТУРА АХЫҬХЫРҬАК ИАЗКНЫ

Ишдыру еиҧш, аҧсуа литература аира зыбзоуроу XIX ашәышыҟәса аҩбатәи азбжазы аҧсышәала аҩра ахьаҧцахаз ауп. Раҧхьа уи хыҟәкы хадас иамаз, егьырҭ кавказтәи ашьхаруаа реиҧш, аҧсуаагьы Урыстәыла ралазаара зырманшәалаша амҩаҟәа рыҧшаара акәын. Абри атәы аартны иҳәоит ари аус хацзыркҟәаз иреиуоу П.К. Услар иусумҭақәа рҿы. Ашьхаруаа рхатәы бызшәаҟәа рҵаратәы, уи ала иҩларатәы, иаҧхьаратәы рыҡаҵара аҵак ду шамоу ибзианы ишеиликаауазгьы, иара ихахьы изаагомызт арҭ ажәларҟәа мышкызны рхатәы литератураҟәа аҧырҵап ҳәа. "Урҭ зеиҧшроу ала, рхатәы литература рзаҧҵом, ироурангьы иҡам. Аурыс шәҟәҟәа ирыҧхьо иҡалааназа, уахьынтә еиҭаргааназа изыҧхьо ҳәа изаҡаразаалак ак рымам"[1], - иҩуан П. Услар.

Ҳазҭагылоу аамҭа ҳагәылпҧшны ари ахшыҩцак ҳазхәыцыр, иаабарҭахоит аҭоурых аҿы ҿыц ицәырҵуа аҧшьарақәа рхыҟәккәеи урҭ рылҵшәақәеи лассы-лассы ишеиҟәымшәо.

Ашьхаруа жәларҟәа рыбжьара аҵара ус ашьақәыргыларазы Услар ихадоу уснагзатәны иипҳьазоз - аурыс литература аҡнытә арҿиамҭақәа реиҭагареи, ажәлар рҳәамҭақәеи рашәақәеи еизганы ақьаад ранҵареи, ркьыҧхьреи, Аҧшьаҩыра маҭәарк аҳасабала аҵараиурҭақәа рҿы рахысреи ракәын. Арҭ еиқәыҧхьазоу аусхкқәа аҧсҭазаарақәы рынагзара обиективла икылнагеит иара дызқәымгәыҷуаз - амилаҭтә литературақәа рышьаҭа азышьҭаҵарахьы.

Аҧсуа литература аҧхьазатәи аперио иазку аҭҵаамҭақәа хыҧхьазарала имаҷымкәа ишыҟоугьы, араҡа, аганахь иавахаз, иазгәаҭам азҵаарақәа маҷымкәа иҡоуп. Убас, иахьатәи ҳлитератураҭҵаарақәы хьаҳәа-ҧаҳәада ишьақәгыланы иҡоуп агәаанагара - аҧсуа литература ахы злакыз, раҧхьазатәи шьаҿаны иҡалаз, 1912 ш. иҭыҵыз Д.И. Гәлиа ишәҟәы "Ажәеинраалақәеи ахьзыртәрақәеи" ауп ҳәа. Ус ауп ишырну неиҩымсрада аҧсуа литература аҭоурых иазку аҭҵаамҭақәеи, абжьаратәии иреиҳауи аҵараиурҭақәа рҿы иҡоу апрограммақәеи арҵага шәҟәҟәеи.

Ҳәарада, 1912 ш. иҭыҵыз Д.И. Гәлиа иҩымҭақәа реизга аҧсуа

литература анаҩсантәи аҿиарамҩазы маҷара адагьы, иааидкыланы аԥсуа культура аизҳазыҵьара азҵаарақгьы даара акрацанакуеит. Уи имаҷымкәа иалацәажәахьеит аҟнытә сышьҭрақәланы аиҭашьақәырҭәҭәара аҭахны избом араҟа.

Сыззаатгылара исҭаху даеакуп - уи ашәҟы ацәырҵра азыҟазҵаз ҭагылазаашьақәаки, раԥхьазатәи алитературатә ԥышәақәа знык̇шыз ахыцхырҭақәа ируаку ашәҟәи роуп. Арҭ азҵаарақәа, уи аамҭазы имҩаԥысуаз аҭоурыхтә-культуратә процесс аҷыдарақәеи, аҭыԥ змаз алитературатә фактқәеи хырҩ ахьрызу иахҟьаны, ииашан ишьақәыргыламхеит аԥсуа литература анцәырҵыз ашықәс, иақәнагоу ахәшьара амам адинхаҵаратә мотивқәа рроль, аилагарақәа ҟалеит алитературатә жанрқәа рцәырҵра реишьҭагылашьаҿгьы.

Иахьазы цқьа еилкааны иҳамам иарбан шәҟәу аиндивидуалтә рҿиара иалҵшәахаз, асахьаркыратә ҩымҭақәа знылаз. Ҳамҩашьо иаадыруеит раԥхьазатәи алитературатә ԥышәа алҵшәақәа хԥыло ишалагаз 1865 ш. рзы И.А. Бартоломеи напхгара ззиуаз акомиссиа иҭнажьыз анбан шәҟәы - "Аԥсшәа нбан" аҿгьы. Анаҩс, ахәыҷқәа ирызку арҿиамҭақәа хԥылоит К. Маҷавариании Д. Гәлиеи 1892 ш. рзы иҭрыжьыз "Аԥсуа нбан. Аныҳәарақәа. 10-заказанки акәра бгьыци" аҿы. Ф. Ешба 1906 ш. рзы еиқәыршәааны иҭижьыз арҵага шәҟәы "Аԥсуа нбани, аԥхьареи, аҩратә усуреи ирызку астатиақәеи" аҿы иану, Маҷавариании Гәлиеи рышәҟәы аҟнытә иаагоу анбантә хәҭа инаваргыланы, ианылеит имаҷымкәа ахәыҷтәы литературатә рҿиамҭақәеи аазара иазку астатиақәеи. Усҟан иҭыцуаз арҵагатә шәҟәқәа рҿы иркьыԥхьуаз алитературатә-дидактикатә материал хыԥхырҭас иамаз - урҭ еиҭагоу, ма азәы иаԥҵамҭоу адырбомызт. Ҳәарада, урҭ рхыԥхьазара иалоуп арҿиамҭа, авторс иамоу ҳамҩашьо ишьақәыргыланы данаадыруагьы. Аха уи аамҭазтәи ахархәара змаз урысшәала иҟоу арҵага шәҟәқәеи адидактика шьаҭас измоу ахәыҷтәы литературеи инагзаны иахьҳамам иахҟьаны, иаҳцәуадаҩуп арҿиамҭақәа зегьы иахьынтәеиҭагоу ахыцхырҭақәа рышьақәыргылара. Зызбахә ҳамоу ашәҟәқәа рахьтә убри аганахьала иалукаартә иҟоуп 1908 ш. рзы А. Чыкәбари Н. Патеиԥеи еиқәыршәааны иҭрыжьыз "Аԥсуа шәҟәы аԥсуаа рышколқәа рзы"[2]. Аиқәыршәаҩцәа ари ашәҟәы

злаадыртуа аԥхьажәаҿы ирзааҭгыланы рызбахә рҳәоит уи ианылаз аматериалқәа ахьынтәаагоу, аҵыхәааны иарбоуп арҿиамҭақәа еиҭазгази, ма аус рыдызулази рыжәлақәеи иара убасгьы аоригиналтә рҿиамҭақәа равторцәеи афольклортә материал аныҵақәази. Убри аҭагылазаашьа иалнаршоит ари ашәҟәы иану арҿиамҭақәа асахьаркыратә литература ахыцхырҭақәак раҳасабала рыхәаԥшра.

Ашәҟәы шьақәгылоуп х-хәҭакны: актәии аҩбатәии ирнылеит К. Шельцели Л. Толстоии ахәыҷқәа рзы иеиқәдыршәахьаз арҵага шәҟәқәа рҟнытә ҩымҭақәак реиҭагақәа, ажәлар рҳәамҭақәа рахьтә сиужетқәак, ахԥатәи ахәҭа ианып авторцәа рхатәы ԥцамҭақәа - астатиақәеи асахьаркыратә ҩымҭақәеи.

"Аԥсуа шәҟәы аԥсуаа рышколқәа рзы" зынза ианылеит 69 рҿиамҭа. Урҭ рахьтә 54 иеиҭагақәоуп, 3 - аиҭагаҩцәа аус рыдырулеит, 10 - автортә ҩымҭақәоуп, 2 - ажәлар рҳәамҭақәа рҟнытә иаагоуп. Иааидкыланы, прозала иҩу 54 рҿиамҭа ыҟоуп, 16 - ажәеинраалақәоуп. Аиҭагақәа ҟазҵаз: А. Чыкәбари (28 ҩымҭа), Н. Патеиԥеи (24 ҩымҭа), Д. Ладариеи роуп. Арҿиамҭа ахы иақәиҭны еиҭазгазгьы Патеиԥеи (2-ҩымҭак) Чыкәбари (ҩымҭак) роуп. Ажәлар рҳәамҭақәа аниҵеит Иван Гәлиа. Иаанхаз ахатә рҿиамҭақәа 10 рахьтә фба - Д. Гәлиа иҩымҭоуп, ҩба - Д. Маан, акы - Н. Патеиԥа, акы - Д. Ладариа.

Д. Гәлиа ирҿиамҭақәа хԥа: "Аапын", "Ҩыцьа зцомызт, азәк дрыхьзомызт", "Шаҟа дыԥстәы цәыбзахәузеи!" - жәеинраалақәоуп; "Аҵара бзиа", "Аҵара змамыз аҷкәын", "Ахныҟәгара" - жәабжьқәоуп. Ара ианып Д. Маан истатиақәа "Аҵара лашароуп, аҵарадара лашьцароуп", "Аԥсуа ҭарԥьман исалам шәҟәы", Н. Патеиԥа иажәабжь "Аҟанҵ аазара", Д. Ладариа иажәабжь "Аҩыбзиа".

Ажәеинраала "Ҩыцьа зцомызт, азәк дрыхьзомызт" ажәлар рҳәамҭақәа хыԥхырҭас ишамоу ҳирдыруеит автор, ахьз аҵаҟа - "Аԥсуа лакә" ҳәа арбаны, анҵәамҭаҿы "Мыса Барганџьиа иҳәамҭоуп, Дырмит Гәлиа иҩымҭоуп" ҳәа ахьаҵаҩу ала. Аҩбатәи ажәеинраала автортә хыҵҳәаа иалҵшәоуп, аха аиҿкаашьатә форма ажәлар рпоезиатә традициа иашьашәаланы инагзоуп.

Прозала иаԥҵоу аҩымҭақәа ракәзар, урҭ жанрла апублицистикатә статиеи ажәабжьи еимаркуеит, рыбжьара

иургыларатәы иҟоуп. Урҭ еицырзеиҧшу ҷыдараны ирымоуп ахшыҩрцаратә, абжьагаратә ҵакы.

Иҧьашьатәзам аҧсуа литература ацәырҵра адидактикатә ҟазшьа ахьамаз. Усҟан культуратә усмҩаҧгатә хадас иҟаз аҵара ус ажәлар рыларҵәара злакәыз ала, иаҧҵаз аҩымҭақәагьы уи иашьашәалазарц рыхәҭан. Иазхәыцзар акәын дара зызкыз ахәыҷқәа рыҷәра, рдыррақәа, рсахьаркыратә зыҟаҵара. Абарҭқәа инарыкәыршәаны, авторцәа рхы иадырҵон ахәыҷқәа раазаразы аҵара рольс иамоу реилзыркаашаз, ацәгьеи абзиеи реилыргараҽы рыҷәра иаҵанакышаз ахшыҩрцарақәа рызнагара.

Ажәакала, раҧхьатәи аҩымҭақәа апедагогикатә хыҷәкы адагьы, асахьаркыратә еидарагьы шьҭырхуан. "Лассы-ласс алитература ҽыцқәа злацәырҵуа ахәыҷтәы литература алоуп"[3] ҳәа еицырдыруа алитератураҭцаақәы В. Шкловски иажәақәа рыцабыргра шьақәнарҷәҷәоит зызбахә ҳамоу аҽырҧштәгьы. Арҭ ажәақәа фактла риашара атәы рҳәоит ҷыдала аҧсуа хәыҷтәы литература ҭызцаахьоу Д. Џьынџьал-ҧҳа лгәаанагарагьы. Уи илыҩуеит: "Начиная с юношеских лет, работая преподавателем абхазского языка, создавая учебники для детей, Д. Гулиа по сути становится детским писателем раньше, чем автором книг для взрослого читателя"[4].

Абасала, ишьақәҳарҷәҷәар ҳалшоит аҧсуа литература иаҵанакуа раҧхьазатәи арҽиамҭақәа рнылоиахьалагаз аҧсуа ҵаҩоцәа ирызкыз арҵага шәҟәқәа рҽоуп ҳәа. Уи апроцесс иалахәын Д. И. Гәлиа инаҩосангьы, усҟантәи аҧсуа интеллигенциа ирхаҭарнакцәааз, араҟа иаҳарбаз - Н. Патеиҧеи, А. Чыкәбари, Н. Ладариеи, Д. Маани уҳәа убас азәырҩы.

Ари аҭагылазаашьа еицырзеиҧшуп хыҧхьазара рацәаала еилоу амилаҭ литературақәа. Иаагап уи злашьақәҳарҷәҷәо аҽырҧштәқәа. Жә-томкны иҟоу "Адунеитә литература аҭоурых" иану аусумҭақәа рҽы излаарҧшу ала, ажәытәзатәи алитературақәа, иаҳҳәап, египеттәи, ашумертә-аккадтәи инадыркны акыр ихьшәаны ииз рҟынза, рцәырҵра адидактика иадҳәалан. Уи анаҩосангьы, адидактикатә ҩымҭақәа рҽоуп еиҳараза урҭ аҧызцаз рыхьзқәа авторцәак раҳасабала иаиыло иахьыҡалаз. "Понятие авторства существовало, но почти исключительно в сфере дидактической литературы. Как и в

других странах Древности, а отчасти и Средневековья, это понятие в Древнем Египте не стало прочным достоянием общественности. Оно лишь начало сознаваться и укрепляться именно в дидактическом жанре, которые сами египтяне по-видимому считали наиболее важным и существенным; в большинстве так называемых "поучений" имя автора, как правило, стоит уже в самом начале текста"[5] ҳәа иҩуеит М. Коростовцев.

Хымҩада, ҳара ҳашыҟәсҧхьазара ҟалаанза акыраамҭа шыбжьаз ииз аегипеттә литературеи ҳара ҳазлацәажәо - XX ашәышыҟәса алагамҭазы иҟаз аҧсҭазааратә ҭагылазаашьақәеи, аҵара аус азнеишьақәеи, алитература инанагзаз афункциақәеи реиҽырҧшра уамак иманшәалам, урҭ злеиҧшҟәам шырацәоу еилкааун. Аха араҟа аус злоу, ажәытәзатәи алитературатә баҟақәеи ихьшәаны ииз алитературақәеи злахацыркхаз адидактикатә ҩымҭақәа ахьракәу ауп. Дара ҵакыла ишеицәыхароугьы, иеизааигәаазтәуа ҷыдараны иҟоу - дара рцәырҵшьақәа типологиатә закәанеизшәарак иахьаҩызоу, ахшыҩрцаратә цәаҩа ахьырныҧшуа, инарыгзо афункциақәа ахьеизааигәоу ауп. Аурыс литература акәзаргьы, уи аҭцааҩоцәа хатәрақәа иреиуаз Ф. Буслаев иазгәеиҭон: "Наша древнерусская Азбука, несмотря на ограниченное и наивное понимание вещей, не лишена была поэтических и художественных интересов, как бы смутно эти интересы не принимались, и, конечно, не малолетними только, но и, без сомнения, взрослыми учениками[6].

Убас ауп ишыҟоу аҧсуа литература аниуаз аамҭала иаҳа иазааигәоу алитературақәагьы. Ҷыдала абраҟа рыхьз ҳәаны ҳарзаатгылар алшоит адыгеи абазеи литературақәа. Иаҳҳәап, раҧхьаза акәны адыга бызшәала иҩызарҽиамҭақәа анылеит 1855 шықәсазы иҭыцыз "Ачеркес бызшәа анбан" зыхьзыз ашәҟәы. Уаҟа икьыҧхьын Умар Берсеи иажәамаанақәа"[7].

Абаза литература акәзаргьы, уи раҧхьатәи ашьаҽақәа ахьеихнагаз ашколқәа ирызкыз арҵага шәҟәқәа рҽы ауп. "Молодая литература зарождалась на страницах газеты и в первых букварях и учебниках. Первые автодидакты, безусловно, опирались на опыт русских авторов, но и соотносили материал с бытом и жизнью своего народа... Создатели букварей, учебников и учебных пособий, строя книги на местном

материале, накапливали известный литературный опыт: им приходилось прибегать к собственному творчеству или обрабатывать фольклор...

Таким образом, молодые побеги литературы пустили корни со дня разработки письменности, создания первых учебников, основания газет и книжного издательства"[8] - иҩуеит В. Тугов.

Иааркьаҽны акәзаргьы, иҟаҳҵаз аххәаа иаҳнарбоит амилаҭ литературақәа руасхыр злашьҭарҵоз, раҧхьатәи асахьаркыратэ ҩымҭақәа рхы зларкуаз адидактикатә ҟазшьа змаз арҽиамҭақәа рыла шакәу. XIX-XX ашәышықәсақәа раан урҭ аҧхьа икьыҧхьхон арҵага шәҟәқәеи егьырҭ акьыҧхьтә органқәеи рҽы, анаҩсан ауп хазы аизгақәа анҭыҵуаз. Убасоуп ишыҟалаз аҧсуа литература аирагьы. XX ашәышықәса алагамҭазы Аҧсны имҩаҧысуаз акультуратә ҧсҭазаара, алитературатә фактқәа уи шьақәдырҕәҕәоит. Аиндивидуалтә - рҽиаратә усура иалҵшәахаз асахьаркыратә ҧҵамҭақәа акьыҧхь рбахьан 1912 шықәсанза, алитературатә ҩымҭақәа хазы еидызкыло аизга ҭыҵааныа. Ус анакәха, аҧсуа литература аирагьы зыдҳәалатәу арҽиамҭақәа анкьыҧхьыз арыцхә ауп.

Аха иҟалар ауеит даҽеакгьы - усҟан икьыҧхьыз аҩымҭақәа рхаҭабзиара рҟәыншьареи, ахәыҷтәы литература атәамбакәа, егьи асахьаркыратә литература иацрыхны хазы иахәаҧштәуп ҳәа изыҧхьазо ҳҧыларгьы. Ари, ҳәара аҭахума, ииашам, избанзар ахәыҷтәы литература ахатә ҷыдарақәа шамоугьы, иахьабалакгьы уи азеиҧш литература иахәҭакноуп ишазнеиуа[9].

Иазгәаҳҭарҵ ҳалшоит "Аҧсуа шәҟәы аҧсуаа рышколқәа рзы" аҽы иаҳҧылоило аиҭагақәа ууанза иаҳҧылақәоз раасҵа еиҳа аоригиналтә текст иазааигәаны ишынагзоу. Ари ашәҟәы аҧхьа иҭыцхьаз арҵагатә шәҟәқәа рҽы, иаххәап, И. Крылов иажәамаанақәа аҧхьаҩ ишизнагаз прозала рҵакқәа реиҭаҳәарала акәызҵгьы, араҟа урҭ жәеинраалатә формала инагзоуп. Убас иҟоуп Крылов иажәамаанақәа "Аҳәынаҧ азы ацгәгьы гыгшәыгуп", "Асаркьеи амаамыни", "Ақәыцьмеи асыси", "Ақәыцьмеи ацгәи", "Аҳәа аць амҵан" уб. иҵ. Иааидкылан ҳрыхәаҧшуазар, дара ҟазаратә нагзашьала акыр еизааигәоуп, ирыгу маҷым, аха урҭ ҳанрыхцәажәо иаҳгәалашәозароуп дара аҧсуа литература раҧхьатәи ашьаҽақәа анеихнагоз аамҭақәа ишрыҵаркуа. Ҽырҧштәык аҳасабала иаагап урҭ руак:

Асаркьеи амаамыни

Амаамын асаркьаҽы асахьа анаба,
Хәыҷы-хәыҷла амшә шьапыла инагәҭаст:
"Ушааҧшра" - аҳәеит, - "сыхаара сыуа:
Изеиҧшра хаҽы-гәыргагузеи мшәан ана иану?
Изакәытә еимакҷрақәоузеи, кылгәыгә-мылгәыгәроузеи!
Сара сеыхәараны сеысшьрын,
Хәыҷзакгьы абни сеиҧшны сыҟазар.
Амала, аҵабырг ҳҳәозар, иҟоуп
Сара издыруа рыҟны абас акьаҳә-маҳәқәа хәоы-фоык раҟара;
Уҭахызар урҭ акакала снаҵәақәа рылагьы исыҧхьазоит".
- Иудыруа рыҧхьазара аҵкыс
Еиҧьымхари уара, амаамын, ухы унықәыҧш-аақәыҧшыр? -
Амшә ианаҳәеит иара.
Аха Амшә алабжьара баша инхит.

Ҳахшыоҵак хыркәшо, иҟаҳҵар ҟалоит абас еиҧш алкаа: аҧсуа литература ацәырҵра зегь раҧхьаза иргыланы изыдҳәалаз ааазареи аҵара аларҵәара ирызкыз аусмҩаҧгатәқәа ракәын ҳәа. Убри аҟнытә ахәыҷтәы литература аҧыжәара аман амилаҭтә литература ашьақәгылара ианалагоз алагамҭазы. Машәырынгьы иҟамлеит А. Гогәуа уи азҵаара иазку истатиақәа руак аҽы, "аҧсуа ажәа анҩыҵшәаз ааазареи, аҵарадырреи, адидактикеи ртенденциақәа еидарас иахьарҭаз"[10] ҳәа иазгәеиҭаз аҷыдарагьы. Араҟа зызбахә ҳҳәаз аҩымҭақәа рыхәаҧшра ҳацхраауеит ҳлитератураҽы акыраамҭа аҧыжәара змаз адидактизм дацҧашәс иамаз ашьаҭақәа ахьынтәаауа рышьақәыргылараҽы.

Агәра ганы ҳаҟоуп, зызбахә ҳамоу "Аҧсуа шәҟәы аҧсуаа рышколқәа рзы" аҟынгьы, уи аҧхьа иҭыцхьаз арҵага шәҟәқәа рҽгьы ишаҳҧылоило асахьаркыратә литература ацәаҩақәа змаз ахәыҷқәа ирызкыз арҽиамҭақәа. Урҭ рызбахә ҳәоуп аҵарауаа русумҭақәа рҽы, аха рыцхарас иҟалаз, Аҧсны аҩнуҵкеи уи анҭыҵи акыр ҳшыҧшаахьоугьы урҭ макьана иаҳҧыхьамшәаҵт. Убри аҟнытә аҧсуа сахьаркыратә ҩымҭақәа раҧхьазатәи ианкьыҧхьыз азҵаара аҭак макьана иаартны иаанҳажьуеит. Астатиа ҽырҧштәык аҳасабала иацаҳҵоит зызбахә ҳҳәаз апрозатә рҽиамҭа кьаҽқәа. Урҭ аламала уаҩы ишигәаламшәо ала, ара ранҵара ақәнаганы иҳаҧхьазеит.

АЛИТЕРАТУРА

[1] Услар П.К. Этнография Кавказа. Языкознание. Абхазский язык. - Тифлис, 1987; (Репринтное издание. - Сухум, 2002). - С. 27.

[2] Аԥсуа шәҟәы аԥсуаа рышколқәа рзы. - Қарҭ, 1908. (Аҧобатәи аҭыжьра - 1911).

[3] Шкловский В.Б. О теории прозы. - М., 1983. - С. 315.

[4] Джинджолия Д.С. Пути развития абхазской детской литературы во взаимодействии с русской советской детской литературы. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - М., 1991. - С. 9.

[5] Коростовцев М.А. Литература Древнего Египта // История всемирной литературы. В 9-ти томах. Т. I. - М., 1983. - С. 56.

[6] Буслаев Ф.И. О литературе. Статьи и исследования. - М., 1990. - С. 59.

[7] История адыгейской литературы. В 2-х томах. Т.I. - Майкоп, 1999. - С.163.

[8] Тугов В.Б. Очерки истории абазинской литературы. - Черкесск, 1970. - С.73-74.

[9] Мотяшов И.П. Детская литература // Литературный энциклопедический словарь. - М., 1987. -С. 91.

[10] Гогәуа А.Н. Ҳажәа аԥсы - ҳлитература // Алашара, 1995, №1. - Ад.17-18.

АЦҬА

Д. Гәлиа

Аҵара абзиара

I. Аҵара адырра

Аԥхьара ззымдыруаз, 80 шықәса зхыҵуаз ҭаҳмадак иԥак иахьтә иоут салам шәҟәык. Ишәҟәы иманы ддәылҵын абарҵаҽы дтәеит, аԥхьара здыруа азәы дшиасуа дызбозар ҳәа. 8-шықәса зхыҵуаз ҷкәынак ашколахьтә дхынҳәны иҩоныҟа дышцуаз дибеит. Дылбааны, диԥыланы, диеихырхәаны, инапы имихит, - диҳәан,

иҩоныҟа днаганы ишәҟәы даирԥшит. Аҷкәын дцауа даналага, дицылбааны, хараза днаскьаганы, ԥьшьара иҭаны дхынҳәит. Аҩоныҟа данхынҳәы, акраамҭа дхәыцуан: абни ахәыҷза аԥхьара идыруаны иара иахизымдыруаз азы; иаби иани гәыбҭан риҭеит, аҵара ахидмырҵаз аҟнытә.

II. Аҭаҳмада ихәыцра

Ҳҟыҭан ашкола иазыбзиахаша аҷкәынцәа рацәоуп, аха ашкола 16-ҩы заҵәык роуп иҭоу. Аҵара шхәарҭоу здыруа ауаа 2-3 верс рнаҩстәгьы ашколахь иаарышьҭуеит рыҷкәынцәа, - макьана иззелымкаац - ашкола иаванхоит, аха рыҷкәынцәа нарышьҭуам. Шьоукы, избан абас зыжәуазеи ҳәа роуҳәар, ацкыс: сыҷкәын ажьира дазкуп, уи дшазку ашкола дҭасҵар ҵасым ҳәа уарҳәоит. Уажәараанзагьы ирзеилымкаацт убарҭ ауаа ҩба-хԥа ҳкы рдырра шаҟа уаҩы иԥырхагамхара - даараза ишихәарҭоу, дагьшаазуа. Рыхгьы ирызҭамыгзеит аԥсшәа иалоу ажәа: "ауаҩы шаҟа рыхкы идыруа аҟара ауаҩра илоуп" ҳәа. Абри еиԥш уаҩы ихәарҭоу, дзаазуазы "ҵасымҳәа" зыҷкәын аҵара изымҭуа, хар змам ауаагьы иԥьыршьуам, иаргьы наҟ-наҟ дахьхәуоит, иԥагьы уажәы аҵара зиимҭоуа, дандухалагь, ҵарада уаҩы дышхәарҭам анидырлагь, дыбзазар ҳаҭыр иқәиҵашам, дыԥсызар иԥсазын дныҳәаҩхашам, залымдарак изызуз азәы еиԥш дыԥхьзаны

III. Аҵара - лашароуп, аҵарадара - лашьцароуп

Ажәытә уажәтәи аҭаҳмадацәа рхаан, аҵара иаҵанакуаз дук ирыздыруамызт, ашколақәагьы ыҟамызт; рабацәа аҵара ддмырҵазаргьы акгьы рызрывбуам. Аха уажәтәи аамҭазы, қыҭацыԥхьаза 2-3 школа аныҟала, зыхшара дызҭыху иуалуп ашкола дҭеиҵаразы, аҵара иирҵаразы. Аҵара зауа ила хтуеит, иимбац, шьҭарнахысгьы изымбаша, кыр здыруа ауаа ражәақәагьы иаҳауеит. Дзыниуа еиҳәаша идыруеит, дахьымнеиц ақалақьқәа рыҟны иҟоу аусҷәа идыруеит, рынхашьа, рхы

зланыҟәыргуа, рҭызшәақәа зегьы еилкааны имоуп. Аҵара змам ауаӡы ари аҟара изеилкаауам; убри азоуп аурысҷәа изырҳәауа: "аҵара - лашароуп, аҵарадара - лашьцароуп" ҳәа.

Иҟоуп уажәтәи аамҭазы ӡоы мӡакы: акы, аҵарахьы уқәызҵауа, агьи - уахь зхы змырхаз, аҧычрахь. Аҵара цабырг ахь зхы зырхаз, хыхь иӡоу анаӡс инамыс цқьоуп, азәы диҧырхагамхакәа ихы зланыҟәигареи, азәы хәарҭас ихы злаирҭареи аҳасаб ауп имоу. Хар змам ауаагьы ҳаҭыр иқәырҵоит. Уахь имцакәа аҧычрахь зхы зырхаз, еимцарсрала схы нык҆әызгалап ҳәа иақәызкыз, азәы иҵьабаа ҧхзаша ицәганы иара ихы изахарҳауам акы, ӡобагьы - изтәу дашьҭазаӡоуп, иҵихыр итәы имихуоит, даргьы назаза еиҵәызуоит, хҧагьы - ҳәынҭқараа дахьдырхәуоит ҭакрыла, ҵьабаа хгарала; ҧшьбагьы, аныхагьы, Анцәагьы иара ишьҭазаӡоуп, хар змам ауаагьы ҧсыс акәымзар, бзас дрыҧхьазуам. Абри аҟнытә дарбанзаалагь уаӡоыс зхы зыҧхьазуа, ихшара аҵарахьы рхы ирхааит, намысла хныҟәгара мӡа иқәиҵааит, ихшара имырзразы, иара ахьз баапсы имоуразы.

Д. Гәлиа

Аҵара змамыз аҷкәын

Азәы иҧа ашкола дҭеиҵеит. Иҧҳәыс ари бзиа илбуамызт, ажьира ахьрықәыз аҟнытә. Шықәсыбжак аҟара анҵы, аҷкәын игәы маҷхеит. Иаб аҳақьым иахь ҳәа дандәыкәла, иан дылмышьҭит, ари жьироуп ихарахаз, ҳақьым хәшәы анаалуам ҳәа, аха лҳәатәы хаимцакәа дцан, хәшәқәак изааиган, дыбзиахеит. Даеа шықәсык аҟара анҵы деиҭачмазаӡохеит. Нас, уаҳа илылмыршеит лхаҵа, аҟәыдырҧаӡоы лык҆ны дцан, ажәа лыманы дааит, ҳаҷкәын ажьира убриаҟара ихылаҧшуеит, ашкола дҭаҳамхыр, даҳзынхуам ҳәа. Лхаҵа имч лмырхазт, рыҷкәын ашкола дҭыргеит. Ашьҭахь, акранҵы аҷкәын деиҭачмазаӡохеит, ҧасатәи ичымазашьала, аныҳәагатәқәагьы ҟарҵеит, аҟәыдырҧаӡоы ишралҳәаз еиҧш, аха кыраамҭа дышьҭан. Нас, иангьы агәра лгеит ҧасагьы - ашкола аҭалара азыҳәан шакәмыз ичымазара, аха аамҭа цахьан, ашкола дрызҭамцеит. Дук мырцыкәа, иаб дыҧсит. Аҷкәын аҧычра дашьҭалан, иизазгьы ихамҳаит, имазгьы ҧхасҭахит, дыштакызгьы дыҧсыит. Иангьы

дзаазуа уаӡоы длымамкәа, дрыцҳаха даақәхеит. Ашьҭахь, изқьынагьы дахьцәуаз лмыткәма иалаҵаны илҳәуан: лыҷкәын аҟәыдырҧаӡоы лҳәатәы хаҵаны аҵарахьы дшылмышьҭыз, аҵара имамкәа аӡоны данынха, аҧычра дшалагаз, убри иахҟьаны аҳаҧсы аҟны гәаҟрыла ҧсырҭас ишилҭаз. Абри зегьы лхы иавбаны дышгәыркуаз ларгьы дук лхымцкәа дыҧсит.

Д. Гәлиа

Ахныҟәгара

Ӡыцьа аигәылаҵәа ҧшьӡоы-ҧшьӡоы ҧаҵәа рыманы иҟан: дгьыллагьы еиҟаран. Руазә идгьыл зегьы шәаҧыцьаҧк аақәмыжькәа ихтны иҧаҵәа зегьы неилмыжькәа мхыс идирлаҵуан; цабыргны ацьықәреи рацәаны иауан. Агьи идгьыл абжак мхусҵас иҟаиҵан, иҧаҵәа руазәы диманы илеиҵуан. Ачыс абжак аҟны азахәа еибытан, иҧаҵәа руазәы убри дазкит. Агьырҭ иаанхаз аӡоыцьа [рҟнытә] азәы - амазара дазикит, агьи - ашәҟәыҧхьара дҭеиҵеит. Шықәсык аарӡара цәгьак ҟалан, цьықәреи зыҟамлеит. Ацьықәреи рацәаны изауаз игәылагьы акгьы имоуит. Агьи агәыла, аӡоы рацәаны итеиҭәеит. Агьырҭ иҧаҵәа, амазара иазкызи, аҵара зиҭази аҧара изаарҭин, ацьықәреи рацәаны иахыҟаз аҟнытә идааирган иқыҭан афеидазы иҭиуа далагеит. Игәылагьы ҧытк иирпсахит. Насоуп мхы лаҵарамзар агьырҭ ахныҟәгарақәа пату рыҷәзымцуаз агәыла, аҵара, амазара, абаҳчаҟаҵара, ашьаҵатәы захра, акәадыр чаҧара, ауалыр ҟаҵара ишыбзиаз анидыр. Зҧаҵәа акака иазызкыз ауаӡ инхара иаҳа иқьарны иаииба, адырӡашыҷәсан иаргьы иҧаҵәа акака ирзикит.

Д. Ладариа*

Аӡоы бзиа

Зны Кәабзачи Ҳанашәи баҳчак аҷы ашәшьыра иҵатәаны рыпсыршьуан, ҧхнын. Кәабзач аҵлақәа дыӡорыҵаҧшын ус иҳәеит: "Сынтәа, Анцәа иҳәар, ажь рацәахоит". "Ирацәахагәышьаргьы

*Д. Ладариа ҳәа зыхьз аҵазӡуаз Николаи Уасил-иҧа Ладариа иоуп.

ҳара заманак ҳазалыршуам, - ижьны иаҳҭиуазаргьы, ѳны иҟаҳцаргьы мариала ицуоит", - иҳәеит Ҳанашә.

- Убри саргьы акыр сазхәыцхьеит, сара убас сгәы иаанагуоит ҳара иаҳҳароп - ҳәа, избан акәзар ҳара, акыр здыруа ишҳарҳәуа еиҧш, аѳы ишақәнагуа иҟаҳцом. Ажь аҭаара аамҭа ҳзақәшәуом, зны-зынла цкьа ишәааныза иаҳҭаауеит, убри аҽытә аѳы иалцуа ирласны ибжьеихауеит, зны-зынла аамҭа иаѳысхьаны, ажь ҿабаауаны иаҳҭаауеит, убри аҽытә аѳы агьама цәгьахуоит, иагьыбжьысуоит. Ажь аҳәоу аҽы инеины ианшәалагь, мшы бзиак иақәыршәаны ажь ианбоу, абҕьыци агәам-сами алашцакәа иуҭааua, аѳы иалцуа бзиахуоит. Убри ашьҭахь, ажь еилыҕраамкәа иҕралараць даара иахәуоит абаҳча аилыхра, ацрыцкьара.

- Сара ианакәзаалакгьы ажь ианаамҭоу иақәыршәаны ицкьаны исҭаауеит сгәахәоит, аха аѳы даара изыбзиахом, изхароу сыздыруам.

- Ааи, усгьы ҟалуоит. Ажь иагьа ибзиазаргьы маҭәас иадугалои, аѳы зҭаутәуои даара ицкьамзар аѳы бжьнахоит. Ҷарала аѳыҟәцара здыруа, аѳы маҭәа арыцкьашьа ҳәа ирҳәуа уи аup.

Аѳы ҟаҵара ианалагалакь ажьхәага, аиаҳәа, ахьархьын, даара мыцхы ѳымсагла изәзәа, ианбақәалагь имҟьашьратәы ихѳақәаны иҟаҵа; уи акәымкәа, ажьаҕьи аѳызи шрыхьтатоу ианынха, ахәаԥа рчаԥуоит, нас ҳаԥыхьа, агьи ажьҟаҵара аамҭазы, урҭ амаҭәақәа рызәзәара шьарда иуадаѳхуоит, цкьа ианызәзәамха, аѳы бжьнахуоит.

- Аҵабырг сҳәуазар, уи сыхьуазаргьы ҟалап, урсҟакцәкьа амаҭәа рызәзәара сацклаԥшуамызт.

- Насгьы, аҵара змоу ирҳәоит, ҳара, аԥсуаа, ауалыр зәзәашьеи, ауалыр аныҟәгашьеи ҳақәшәом ҳәа, уи аҟнытә ҳаѳқәагьы лассы ибжьысуеит ҳәа.

Ауалыр иҿыцу, ѳы зҭарымҭәац, азәзәара еиҳа иуадаѳзаап: уи ианырызәгуа аԥхьа напык-ѳнапык раҟара, ауалыр изаҟарсуеиҧш, асода илҭаԥсаны, ԥхалк-ѳԥхалк раҟара азы еиқәттәуа ишшуа иҭаҭәатәуп, нас ахѳа аԥсыԥ авымсуа илаҭаны, ауалыр урцысуоит саатк аҟара, нас уи илкаҭәаны дырѳагь азыршы илҭаҭәаны, иурцысуоит даеа саатк аҟара; уи илкаҭәахны, азыхь

ѳынтәка иҭиршоит; уи анаѳсан, зыхьла иѳарҭәны инижьуеит мчыбжьык, ессымша азы ԥсахуа; аҵыхәтәаны дарѳагь азы аатыршахны, ахы ларханы ибаратәа илаургылоит; ибааныза аѳы тоутәом. Ауалыр аѳы зҭалахьоу акәзаргьы убасоуп ишызәзәатәу, зыла ирҭәны инужьуам акәымзар.

Убас изәзәоу ауалыр ҳапхьаныза ѳы ҭаумҭәуазар, атыѳша тарчны, ахѳа рыҕәҕәаны илаҭаны иуҵәахуоит иахьбароу. Убас ззыууз ауалыр, аѳы анҭауҭәуа иузәзәоит асода ҭамԥсамкәа.

Убарҭ исҳәаз зегьы ирыцкуп ҳәа рҳәоит аѳы аныҟәгара: ажь иеиқәаҵәазар, хәан аиаҳәа иананупсалалагь (аиаҳәа аҵкьыс иумазар, ауаца иеҕьуп[9] уахылаԥшлароуп, иѳачыцыԥхьыза иеилырхуа, абас хәымш рҟынза; жьы шкәакәазар - еиҵарыԥхьара аҭахзам.

Аѳы иеиҵыхны ауалырқәа ианырҭатәалагь, ишны иеқәтәааныза, ессымша ахѳа акәша-мыкәша, аѳы хыҵны иахақәтәуа, ирыцкьаны ихартәаалазароуп. Ишзаны ианеиқәтәалагь, ах аҵхзароуп. Аҵара змоу ишырҳәауа ала, ах аѳы изеиҕьзаарым, уи аҟнытә шықәсык ала хынтә иеиҭакзароуп ҳәа рҳәоит. Апхынра ауалыр аѳы зҭоу ессымчыбжьа зны, ахѳеи аҽышәтеи изәзәаны, ирбаны, иара иаиуа ѳыцкьала ихартәаалазароуп, ашәакәа аанамхәаразы; азынра мызкы ала зны ихартәаалазароуп.

Аиҳаракгьы аѳы зырыбзиоуа аѳы аҭып, аѳцароуп ҳәа рҳәоит. Ҳара ҳаѳцарақәа, ма ҕәыцаҕатәуп, ма ԥацхоп, уа апхынра шоурахоит, азынра ихьҭацәахоит, убри аҽытә аѳы иласны ибжьысуоит. Аѳцара адгьыл иҵапҟаны иҟаҵазар, зынгьы ԥхынгьы еиҧшны ихьшәашәарахуан, аѳгьы заҟа ибжьымсрыз, изкьынгьы еиҳа иеиҕьхауан....

Ҳанашә даара ихшыѳ азышьҭны дазызарѳуан Кәабзач ииҳәуаз зегьы; нас дыѳқәыԥсычҳан ус иҳәеит:

- Уи уара иуҳәаз зегьы ҷароуп, ҳара ажәцәа уажәышьҭа уи ҷаны иҟаҳцоуаз егьыкамызт, аха ҳаҷкәынцәа уажәы иѳагылакәаз, ҷарак роуны, рыхшыѳ азцоуа иҟаландаз.

Д. ГӘЛИЕИ ХХ АШӘЫШЫҚӘСАЗТӘИ АҨСУА КУЛЬТУРЕИ

Аҭоурых мҩаду ианысхьоу аҧсуа жәлар иаҳҳысыз ХХ ашәышықәсазы иҟалаз аҽыцаҧшьарақәа - аҧсуа ҩыратә культура, уи иахылҽиааз аҧсуа сахьаркыратә литература рцәырҵреи рышьақәгылареи алзыршақәаз ҳанрызхәыцуа аамҭазы, зызбахә ҳәатәқәоу раҧхьа игылақәоу дреиуоуп Дырмит Иосиф-иҧа Гәлиа. Уи ицәырҵра, аҧсуа культураҽы инеигзаз ароль азгәаҭараан, иҳамҩатәшәа акәзаргьы, ҳазхьаҧшырц ахәҭоуп 1870-тәи ашықәсқәа раан иҟаз аҭагылазаашьа. Усҟан, Кавказтәи аибашьра еилгахьан, Аҧсны аҳ дахыргахьан, ҳтәыла ахьызцәкьа ахыхны, иахьынзауаз ала амилаҭтә хаҽра анымҧшыртә, ирссаны "Аҟәатәи аокруг" ҳәа ахьзырцахьан. Ҳажәлар ҧсабарала ирыцәтәымыз аизыҟазаашьақәа шьақәдыргыларц реазцәылхны иашьҭан. Урҭ аусмҩаҧгатәқәа ирықәшаҳаҭмыз, издызымкылаз ҳауаажәлар ҭҳәала иаҽагылеит, иалдмыршарц акыр реазыршәеит, аха ақәгыларақәеи аҽагыларақәеи рхыцәкы рзынамыгзеит, акырза зымч еиҳаз аурыс рыр идыршьаҳаиҵит, аҧсуаа рыбжаиҳарамҩык ртәыла ааныжьны, ихцәаны ицеит. Иара убри аамҭазы имҩаҧысуан даеа процесскгьы - кавказтәи ажәларқәа аҵара рыларцәара, рхатәы бызшәақәа рыла аҩыра ашьақәыргылара: алфавитқәеи анбан шәҟәқәеи раҧцара, рбызшәеи, рҭоурыхи, рыбзазашьеи рыҭцаара.

Абас еиҧш иҟаз аамҭа уадаҩ азы, жәабранмза 21, 1874 шықәсазы, Гәымсҭатәи ауачастка ҳәа изышьҭаз иаҵанакуаз Уарча ақыҭаҽы, аҧсуа нхаҩы Урыс Гәлиа иҭаацәараҽы диуеит аҵеи. Уи Дырмит иакәын. Иаҧхьаҟа изалхыз амҩа дықәлаанза, дышқәыпшзаз ихигоит ижәлар зықәшәаз арыцхара ду - амҳаԥырра. 4-шықәса зхыцуаз Дырмит, аҧсуа жәлар аҵыхәтәантәи рахгараан дагоит Ҭырқәтәылаҟа. Аха "имҧсыша аԥьма амаҵә азылаҟәуеит" ҳәа шырҳәо еиҧш, ҳажәлар разҟык рымазаарын: Урыс Гәлиа иҭаацәа (Баҭым иҧсыз Дырмит иашьеицби иаҳәшьеицби рыда) ирылшеит рыҧсадгьыл ахь, Аҧснықа ахынҳәра.

Иахьа ҳҳаҽы аагара уадаҩуп аҧсуа жәлар анаҩстәи ҳлахьынҵа зеиҧшрахарыз Дырмит Гәлиа иҧсҭазааратә мҩа ас акәымкәа, даеа хырхарҭак аиузҭгьы. Аха уи ега ҧынгыла дақәшәазаргьы,

ега ҧьабаа ибазаргьы, илиршеит ҳажәлар змырзшаз, иныкәызгашаз амҩа азкылсра. Уи амҩа аҧсуа жәлар рырккара, раҧхьаҟатәи рлахьынҵа, рҭоурыхтә мҩа ҽахымҵәартә аҟаҵара алзыршаран иҟаз мҩан.

Изеилкаауазма 18 шықәса зхыцуаз Дырмит Гәлиа аҧсуа нбан аиқәыршәара нап анаиркуаз, дызлагаз аус иалҵшәахоз? Дзықәгәыҕуаз иара, аҧсуа қыҭақәа рҽы ашколқәа раартра хьаас иҟаҵаны даназықәпози, урҭ рҽы рцаҩыс аус аниуази? Дзықәгәыҕуаз уи раҧхьаза акалам аашьҭхны раҧхьатәи ажәеинраала анаԥиҵоз?

Ҳәарада, арҭ азцаарақәа рҭак аҟаҵара уадаҩуп иахьагьы, Д. Гәлиа иҧсҭазаареи ирҽиаратә мҩеи ирызку ашәҟәқәеи аҭцаамҭақәеи рхыԥхьазара шмаҷымгьы. Абас еиҧш иҟоу азцаарақәа аҭак рыҭо, С.Л. Зыхәба иҩуеит: "Дырмит Гәлиа иакәзар, амшхәыбзазарахь акылсразы мҩас иҟоуп ҳәа ииԥхьазоз аҵара, арккаратә ус акәын. Имч-илша зегьы арккаратә ус иазикит. Иаҳҳәар ҟалоит еиҳа еиҕьынгьы, еиҳа инҭкаангьы, - иацицоит ихшыҩцак аҵарауаҩ: - Дырмит Гәлиа ус хкыс инапы злакызаалакгьы (арҵаҩра, абызшәеи, аҭоурыхи, аетнографиеи рыҭцаара, асахьаркыратә рҽиамҭақәа раԥцара, хыԥхьазара рацәала апублицистикатә статиақәа ркьыԥхьра, арҵага шәҟәқәа реиқәыршәара, агазеҭ аҭыжьра...) зегьы рҽы арккаратә мотивқәа рылыҳәҳәоит. Иара заанаҵ еиликааит, ихы азцеит: ажәлар аҵара рымцакәа, царадыррала рыла хымтыкәа амилаҭтәи асоциалтәи хаҟәиҵра рзаагашьа шыҟамыз, ишзалымшоз"[1].

Ҷабыргны, ақәра ду нызцаз Д. Гәлиа иҧсҭазааращәы дрықәшәеит иакымкәа-иҩбамкәа аҭоурыхә ҽиара шьаҭанкыла изыпсахыз ахҭыс дуқәа, амҳаԥьырра иахҟьаз аҭагылазаашьа уадаҩ, актәи аурыс революциа (1905-1907шш.) ахылҟьа-ҽылҟьақәа, актәи Адунеитә еибашьра (1914-1917шш.), Февральтәи аурыс революциа, Октиабртәи асоциалисттә революциа (1917ш.), Аҧсны аамҭа кьаҽла Асовет мчра ашьақәгылара (1918 ш.), Ақырҭуа меншевикцәа Аҧсны рнапахьы аагара (1918-1921 шш.), Аҧсны Асовет мчра ашьақәгылара, 20-тәи - 30-тәи ашықәсқәа рзы аҧсуа қыҭақәа аколнхаратә нхашьатә формахь риагара, 1937 ш. инаркны мехакы ҭбаала ауаа рҭакра, рырзра, Аԥьынԥьтәылатәи еибашьра ду (1941-1945 шш.), иара убри аамҭазы аҧсуа школқәа раркра, аҧсуаа рҭоурыхи,

рбызшәеи, ркультуреи рыхәаҽера, аҵыхәтәан, ахаҭара акульт ақәызбара уҳәа уб. егь. Абарҭ еиқәаҳаҧхьазаз аҭоурыхтә хҭысқәа зегьы ауаҩы идунеихәаҧшышьа еиҭаркыртә, иҧсҭазааратә принципқәа иҧсахыртә аҟынза амч рыман, анырра ҕәҕәа ҟарҵон. Ҳәарада, Д. Гәлиа иҧсҭазаарагьы ирныҧшуан урҭ. Аха, зегь акоуп, иахьынзауаз ала иҽааникылауан, иҽацәихьчон аамҭалатәи, акониунктура. Енагь иара аҧхьа иргылоз, дзыцәхьамҵуаз, дызцәымаашьоз аҵаралашара аус акәын.

Араҟа иаҳҳәаз ахшыҩцак еилкаатәым, Д. Гәлиа ауаажәларратә ус иҽацәыҧхьеикуан, зынза далахәымызт, кабинеттә усуҩын ҳәа. Мап, уи ажәлар рхьаа ибон, даргәамҵуан, хәшәыс иамаз аҧшаара дашьҭан, абжьарақәагьы ҟаиҵон. Уи дыршаҳаҭуеит хыҧхьазара рацәала иифуаз истатиақәа. Урҭ аҳәҳәара иаҽын ҳәа ҳҳәар ауеит, аҧсуаа ирыгу, ирыбзоу, ирҧырхагоу, ишьҭыркааша, иҟарҵаша уҳәа реиҧш иҟоу азҵаарақәа дахьрылацәажәо. Ҽырҧштәык аҳасабала иаагар ҟалоит 1913 шықәсазы Аҟәа урысшәала иҵыҵуаз ажурнал "Сотрудник Закавказской миссии" ианиҵаз истатиа "Аҧсны иаҭаху" аҟнытә цәаҳәақәак: "Урыстәыла аҳра аахыс, дҽеакала иаҳҳәозар, 1810 шықәса раахыс, Анцәа иажәа аларцәареи адин амаҵзуцәеи раҳасаб ала арахь иаарышьҭуа иалагеит ақырҵәа заҵәык - аҭыҧантәи абызшәа акәзааит, аҳәынҵқарратә бызшәа акәзааит ажәакгьы ззымдыруаз, уимоу, зхатәы бызшәалагьы ҵарала даара иҳарыз. Абас иҟаз адин амаҵзуцәа аҭыҧқәа аанкыланы итәан, ауалафахәгьы роуан, аҧсуа жәлақәеи, ақыҭақәеи, аҳаблақәеи рыхьзқәа еицакны, иақырҭуатәны рыҟаҵара акәын усс изҽыз"[2].

Д. Гәлиа дахьыркка ҩыз илитературатә рҽиамҭақәа рҽы мацара акәмызт, уи длашарбаган егьырҭ иусуратә ххқәа рҽгьы. Зегь раҧхьаза иргылан, иаҳҳаҳмыршҭыроуп акыраамҭа уи ирцаҩратә усура шымҩаҧысуаз аҧсуа қыҭақәеи Аҟәатәи асеминариеи рҽы. Уи инамаданы иара даҙҽлымҳан аҧсуа нхаҩы ибзазара аҭагылазаашьа, излаилшоз ала уи инхамҩа ашьҭыхра иацхраашаз аусумҭақәа аурысшәахьтә еиҭеигон, ма иара ихала иҩуан. Убас еиҧш иҟоу аусумҭақәа иреиуоуп еиуеиҧшым аамҭақәа рзы иҭижьыз ашәҟәқәа: "Аҩнытә ҧсаатәқәа рчымазарақәеи урҭ рыхәшәтәышьеи", "Алаазара змоу аеы ҕәҕәа, аеы зҩыда алҧшаара", "Ахәшәтәыгақәа".

Арҭ аамҭақәа рзы акыр аилаҩеиласрақәа шыҟазгьы аҧсуа жәлар аҵара рыларцәара иашьҭаз ауаа, ирацәаҩымзаргьы иҟан. Д. Гәлиа икультуратә-ркқаратә усура анхациркуаз аамҭазы иҟан аҭоурыхтә ҵакы змаз аҳасабтәқәа рызбара знапы алакыз аҧсуаагьы: Ф. Ешба, Д. Маан, А. Чыкәбар, Н. Патеиҧа, К. Маршьан, Н. Ладариа, Н. Гәыблиа уҳәа убас егьырҭгьы. Урҭ алахәын ақьырсианра иазкыз ашәҟәқәа аҧсуа бызшәахьы реиҭагара, еиқәыршәаны иҭрыжьуан арҵага шәҟәқәа[3]. Иазгәаҭатәуп, урҭ рҽы шакәу иахьҳҧыло раҧхьатәи алитературатә ҩымҭақәеи атәым бызшәақәа рахьтә еиҭагоу арҽиамҭақәеи. Аус ауан иара Д. Гәлиа дызлахәыз Аиҭагаратә комитет. Ари акомитет аусура иалҵшәаны аҧсшәахь иеиҭаган ауахәаматә-динхаҵаратә литература иаҵанакуаз ашәҟәқәа. Ажәакала, дара раамҭа инақәыршәаны, ҳажәлар ирыхәап ҳәа ирыҧхьазоз ауснагзатәқәа ҟарҵон, иаздырхион, идыртбаауан асахьаркыратә литература знылашаз амҩа. Акомитет иалази егьырҭ аҧсуа интеллигентцәеи уснҟан Аҟәа урысшәала иҵыҵуаз агазеҭқәеи ажурналқәеи рҽы иқәдыргылон имаҷымкәа хра злаз апроблемақәагьы. Ирылацәажәон Аҧсни аҧсуа жәлари ртагылазаашьа уадаҩ, уи аиҕьтәразы мҩасы ирбоз аусхкқәа, иҟарҵон аиҳабыра рахь абжьагарақәа. Зызбахә сымоу аҧсуа интеллигенциа арҭ русумҭақәа аламала иахьа уаҩы иҧыхьашәартә иҟам. Иазгәаҭатәуп, уи аҭынхеи, ааигәанза ҳназвыслоз, Д. Гәлиа дызлаз Аҧсны ақьырсианра ашьақәгылара Акомитети аусура алҵшәеи шьҭанахыс еиҳа игәцаракны ишҭцаатәу. Аҭцаарадырратә усумҭақәа иаҳҧыло рҽы урҭ реиқәыҧхьазареи ргәаларшәареи мацара азхом, иахәҭоуп реиҭаҭыжьра, иахьа еиҵагыло абиҧара ирбартә, иаҧхьартә аҭагылазаашьа аҧцатәуп.

Ишаҳҳәаз еиҧш, уснҟантәи аамҭазы асахьаркыратә литературатә ҧышәа маҷкгьы ыҟан, аха иҟаҵатәын даҽеа шьаҽакгьы, уи адацҧашә зырҕәҕәоз, аҟәпсаара алзмыршашаз. Убри аҟнытә иаарҧштәын агәаҕьра, иахәҭан, ишҧарыдыркылари, хәшьарас иақәырҵарызеи ажәлар ҳәа ацәшәара ҟамҵакәа, инеиҧынкыланы арҽиаратә ус аҽазкра, асахьаркыратә ҩымҭақәа раҧцара. Ари аус ҧшьа иҽаназикуаз, ҳәарада, иара ихаҭа ихы ҧишәон, илшару илымшару ҳәа азҵаара ду изыкәгылан. Убаскан иара ҵыргәа дус, уасхырс изыкалаз, дзызхьаҧшыз, шамахамзар,

қьаад зымбацыз, амчхара ду змаз, иҽырхәалатәыз, аҧсуа жәлар рҭоурыхтә ҧышәеи, рҟәыҷареи, рҟазареи знып̧шуаз аҳәамҭақәа роуп. Усҟан Д. Гәлиа далагоит аҧсуа жәлар ркультуратә хьырцәацәақәа реизгареи ранҵареи. Уи иабзоураны иара 1907 шықәсазы иҭижьуеит "Аҧсшәа иалоу ажәаҧкақәеи, ацуфарақәеи, ажәарццакқәеи" захьзу ашәкәы. Ҩашьарада иаҳҳәар ҳалшоит, Д. Гәлиа поетк, шәкәыҩоык иаҳасабала ишьақәгылараҽы иеиҭагаратә усуреи, ажәлар рҳәамҭақәа реизгареи раан иауз аҧышәа иабзоуроу даараза ирацәоуп ҳәа. Избан акәзар урҭ рыла еимадахеит, цҳак иаҩызахеит К. Маҷавариании иареи еиқәдыршәаз ашәкәы "Аҧсуа нбан. Аныҳәарақәа. 10-закәанк. Ақәра бҷьыци" (1892) асахьаркыратә ҩымҭақәа мацара еидызкылоз, 1912 ш. рзы иҭижьыз ажәеинраалақәа реизгеи.

Д. Гәлиа аҧсуа культура еыц - аҩыратә культура аира инаркны ишьақәгылаанза, аетапқәа зегьы иҧкааува еидҳәаланы, ҷьара аамҭа хҵәахак бжьамыжькәа, изаамҭанытәиу аусхкқәа зегьы иерылархәны аҳасабтәқәа рызбара дазааҧсон. Хамеигзарала иусура, ихы аҧьабаа арбара иалҵшәаны 1912 ш. азы иҭижьит раҧхьатәи ажәеинраалақәа реизга "Ажәеинраалақәеи ахьзыртәрақәеи". Ҳәарада, ари ахҭыс XX ашәышықәса мацара азы акәымкәа, ҳҭоурых зегьы азы, ууанзатәи еиҧш, наҟ-наҟтәи азгьы имҩақәҵаганы иҟалеит. Избан акәзар, уи аамҭазы еиҟәыҵхаз, ныркәи аарцәи амшын аҟәарақәа рҽы ибжамҽамны иқәхаз ажәлар рхагәрагара рцәызуа аҟынза рылшара маҷын: зыҧсадгьыл аҽы инхаз, уа аҧшәмара рымамызт, уи иалхәдахаз уеизгьы итәымуаан иахьнанагаз атәылақәа рҽы, изықәшәаз аҭагылазаашьа хаха иаҽагыланы иқәҧаратәы амч дара ирымамызт, егьырҭ амилаҭқәа рхы иадырхәоз "абҧьар" - аҵара змаз ауаагьы, мехакы ҭбаала ринтересҳәа атәым ҳәынҵқаррақәа рҽаҧхьа изыхьчаша ыҟамызт. Иҟан даеа рыцҳаракгьы - хыхь еиқәыҳаҧхьазаз ашәкәқәа ркьыҧхьра, ашколқәа раартра уҳәа реиҧш имҩаҧысуаз арккаратә процесс ҵакыс иамаз уеизгьы-уеизгьы инарҵауланы ирызгәынкыломызт аҧсуа жәларгьы. Дара рышьцыларақәа, рҵасқәа, рқьабзқәа ирҧырхагарахашәа иахәаҧшуан, ацәшәара рыман. Убри аҟнытә Д. Гәлиа ишәкәы анҭыцгьы иҧьазшьаз, уи ахҭыс еигәыргьаны издызкылаз рхыҧхьазара уамак ирацәамзар ҟаларын. Ус шакәугьы, ари аҽыцаҧшьгара иадгылази иацхраази ҟалеит. Д. Гәлиа раҧхьатәи

ипоезиатә еизга аҭыжьра иацхрааит "Аҧсуаа аҵара рыларҵәаразы" ҳәа еиҽкааз агәыҧ. Уи ашәкәы атитултә бҷьыц иашьҭанеиуа адаҟьаҿ иануп: "Изд. О-ва распространения просвещения среди абхазцев"[4] ҳәа.

Абасала, 1912 шықәсазы иҭыцыз ари ашәкәы иабзоураны иаартхеит ҳажәлар знысраны иҟаз, иҧышәамыз даеа даҟьак, еиқәырхагахаз даеа ҭоурыхтә хырхарҵак. Аха, ишдыру еиҧш, аҩыратә сахьаркыратә культура аизҳазыҕьаразы, ашьақәгыларазы дазхом шәкәыҩоык имацара. Уи ега баҩохатәра илазаргьы, хыҧхьазарарацәала арҽиамҭақәа аҧицаргьы, амилаҭтә литература системак аҳасабала ишьақәгылартә акаҵара илшом. Уи азы иаҭахын уи ицназгашаз, имаздашаз ауаа - арҽиаҩцәа рцәыртцра. Ишьақәгылар акәын ашәкәыҩора еиҧш иҟаз аҿыцаҧшьгара, еиҵагылар акәын аҩыратә традициа аҧызцашаз абиҧарақәа. Ажәакала, аҧсуа ҩыратә культура ҭышәынтәалахарц азы иаазатәын аҧсуа поетцәеи, апрозаикцәеи, адраматургцәеи. Ибзиазаны еиликаауан Д. Гәлиа "зхатәы ҩыра, зхатәы школа ззыкамцаз, зкультура зызмырҽыцыз, зымч ақәымхаз милаҭ ҳасабла аиазаарахь ишагоз"[5]. Убри азоуп ирҽиарагьы иусурагьы аинтенсивтә ҟазшьа заанахәо, иуажәларратә усура аҳәаақәа зыҵбаахо. Актәи инашьҭархҳны 1913 ш. азы иара иҭижьуеит аҩбатәи ишәкәгьы - "Арҧызбеи аҧҳәызбеи рышәкәы".

Раҧхьатәи иажәеинраалақәа рҽгьы, ихьшәоу иҩымҭақәа рҽгьы Д. Гәлиа дзықәныкәоз апринцип хада, ҳара ҳгәааанагарала, ахшыҩорцароуп, арккароуп. Урҭ ирҽиара зегьы иагәылсны ицоит. Асахьаркыратә функциақәа рахьтә еиҳа аҧыжәара зиҵо аазаратә ауп. Иара алитература хшыҩорцагак, ауаа рдыррақәа реизырҳара, рыртбаара алзыршо аҳасабала дахәаҧшуан. Ҳәарас иаҭахузеи, иара дызларккаҩызаз, демиургк дызлаиҩызаз ала ари уамашәа ибатәым. Д. Гәлиа иҟынтәи ауп иахьаауа иахьа уажәрааназа аҧсуа литература ацәаҩоа хадақәа иреиуоу - аҩымҭақәа рцакы доуҳала, ѳтикала рышьақәыргылара. Аурыс философ К. Леонтиев аурыс литература шҽиаша иазкны иҩуан: "Настоящий культурно-славянский идеал должен быть скорее эстетического, чем нравственного характера"[5] ҳәа.

Аҧсуа жәлар ртрадициахь ҳхьаҧшуазар, урҭ иарбан усзаалакгьы рхымҩаҧгашьаҿы изықәныкәоз, аҧхьа идыргылоз -

ируаз ахьынзабзиоу, ма иахьынзабзиам аилкаара акәын. Аха иара убри аамҭазы, излауала аарԥшышьа, азнагашьа аформагьы иацклаԥшуан. Хымԥада, аԥсуа жәлар ретикатә культура абеиара араҟагьы аныԥра ду инаҭеит, ицхраait Д. Гәлиа ирҽиараҽы.

Ҳәара аҭахума, Д. Гәлиа ирҽиараҽы афольклори иара аԥсҭазаареи ирҭоз аматериал изирхон, ииндивидуалтә рҽиара аҳәаақәа урҭ реҭарыгзон ҳәа аҳәара иашам. Д. Гәлиа ирҽиара ахы аныцнахуаз аамҭазгьы имаԥмызт ҳмилаҭ ирывибашаз, инерциала иаауаз, икажьтәыз ауаӡытәыӡсатә ҟазшьақәеи ашьцыларақәеи. Аха урҭ анааирԥшуазгьы данрыҟәызбозгьы, абжьагарақәа аныҟаицозгьы, шамахамзар, ихы иаирхәоз ахьынтәааuаз амилаҭтә ԥышәа иатәыз аазаратә культура аҟнытә акәын. Арҭ азцаарақәа ирызкны ашәҟәыӡӡы А. Гогәуа иӡуеит: "Ганкахьала, иаразнак ԥшра ҟамцакәа илаԥшыҟәицеит еиҳа иԥырхагаз, хымԥада ажәлар ирылашьтәыз акырза, ҽеаганкахьала - ицәыригоит, еиҭаирҽыцуеит ажәлар наԥьнатә еиқәырханы иаазгоз иреиҕьқәаз, аԥсуа ламыс ҳәа инахараны зыбзарзы наӡохьаз иацанакуаз зегьы, рҟазшьа, рцәаӡа. Абасала, "уеицамхан" ҳәа амӡа иқәицаз ажәа ехырцәажәарамызт, иажәа ԥсадамызт, иаразнак аусутә аиҭеит. Иаԥсамыз, ауаажәлар рыԥсҭазаара хагәха изгоз ацәырцракәа, усҟаназ аԥсуа милаҭ еиҳа измырҕьацоз асоциалтә чмазара баапсҟәа ирыжәицеит исатира, ажәлар ахьзыртәрақәа ҳәа изышьҭаз ажанри иареи еиҽбааны, иаҳа ицхартә"[6].

Еицырдыруа фактуп, шаҟа иԥьабаа дуу Д.И. Гәлиа раԥхьатәи аԥсуа газеҭ "Аԥсны" ҭыцуа ианалага, уи еиԥымҟьартә аҟацаразы. Агазеҭ аҭыжьра алагара ега иудаӡозаргьы уи аус абжа акәын, ӡышықәса инареиҳаны, излауаз ала еиԥмырҟьазакәа иҵыцлартә аҟацара, уи материалла аиқәыршәара, изларкьыԥхьшаз аԥара азыԥшаара уҳәа, зеиуа уҵаху апроблемақәа изцәырцуан иара, аха урҭ зегьы дыриааины, ихықәкы наигзон, агазеҭ ажәлар ашьцыларатәы, ирылацәаратәы иҟаицон. Иуадаӡым аилкаара, усҟан, 1919 шықәсазы, Аԥсны зымпыцахалан измаз ақырҭуа меншевикцәа аԥсышәала агазеҭ аҭыжьра азин аныҟарцоз, аԥсуа жәлар рыгәхьаа ишамгоз, ркультура аизҳазыҕьара ишашьҭамыз. Дара уи ала хыкәкыс ирымаз - ридеологиа апропоганда злаҟарцашаз акәын. Агазеҭ аҭыцра ианалага раԥхьатәи

аномерҟәа, цабыргны уи рыдаабалартә иҟазаргьы, анеӡсҟа агазеҭ излауаз ала иззаҭгылоз, уи адаҟьақәа ианырцоз ажәлар реицахара злареиитәхаша, рынхамӡа злашьҭырхша, рцара злеиҳартәхаша уҳәа реиԥш иҟаз азцаарақәа ракәын. Еиҳа-еиҳа иубартахоит, агазеҭ, иаартыцәкьан акәымзаргьы, ампыцахалацәа имӡоаԥыргоз рполитика ишаҽагылоз, русмӡоаԥгашьақәеи рхымӡоаԥгашьақәеи ишрыкәызбоз.

Усҟан Аԥсни аԥсуа жәлари зҭагылаз аамҭа уадаӡоиазкуп апоет еицырдыруа, ихристоматиатәхаз иажәеинраала:

Сыхаара сыԥсадгьыл,
Иҟалазеи, закәузеи?
Иуԥшаауазеи, иуцәыззеи,
Абас улахь зеиқәузеи?!
Нхыцка ицаз угәырӡома,
Мшын нырцә иҟоу уԥьабома?
Сылашара сыԥсадгьыл,
Абас улахь зеиқәузеи?
Уахьцарадоу ԥхоушьома,
Ма даеакы гәнугома,
Сылашара сыԥсадгьыл,
Абас улахь зеиқәузеи?

Абасала, абри ажәеинраалала Д.Гәлиа ииаирԥшит Аԥсны зҭагылаз аамҭа ахаҽсахьа, уи иамаз ахьаақәа, ауадаӡарақәа.

Иага ԥьабааи уадаӡореи рхыргазаргьы усҟантәи ашықәсқәа рзы ашьаҭа кын аԥсуа профессионалтә журналистика. Уи инамаданы, агазеҭ "Аԥсны" адаҟьақәа рҽы ианылон анаӡосан аԥсуа литература ашьақәгылараҽы злагала дуу апоетцәеи, ашәҟәыӡӡцәеи, адраматургцәеи, иара убас ацарауааи, ауаажәларратә усзуцәеи азәырӡы рырҽиамҭақәа. Урҭ рхыԥхьазараҽы иҟоуп: С. Ҷанба, И. Коҕониа, М. Лакрба, М. Аҳашба, З. Дарсалиа, А. Аҳашба, П. Шьаҟрыл, К.Шьаҟрыл, Д. Аланиа уҳәа убас азәырӡы. Ари агазеҭ адаҟьақәа рҽоуп араҟа еиқәыҳаԥхьазаз реиҳарашьақ рӡымҭақәа раԥхьаза акәны иахьҟьыԥхьыз.

Дырмит Гәлиа раԥхьазатәи аԥсуа ҭоурыхҭцааӡцәа дырхыԥхьазалоуп. Иара иоуп аԥсуа жәлар рҭоурых, ажәытәзатәи

аамҭақәа инадыркны Х ашәышықәсанза инеиԥынкыланы иахцәажәаз, аҭцаара зеазызшәаз. Уи иусура иалԥшәаны, 1925 ш. азы иҭыжьын "Аԥсны аҭоурых" актәи атом. Анаҩстәи аамҭақәа рзы уи ашәҟәы акыр икыдырҟьазаргьы, уаҩы игәаламшәо ибжьадырзырц ақәыркзаргьы, иақәызбазаргьы, иахьа уажәраанзагьы аҵарауаа рзы крызҵазкуа хыҵхырҭаны иаанхеит. Аҭцаамҭа анҭыҵуаз аламҭалаз академик Н. Марр дазыгәдуны, гәахәас иҟаҵаны иҩуан: "Бесспорный факт, что до сегодняшнего дня никто в таком масштабе, как Гулиа, не интересовался одновременно прошлыми судьбами и настоящим бытом Абхазии, ни один ученый, ни в Европе, ни на Кавказе ... не удосуживался и скоро не удосужится для составления работы, по глубине искреннего интереса подобной той, которая уже готова у Д.И. Гулиа"[7].

Д. Гәлиа иҭоурыхҭцааратә усумҭақәа рҽы дырзаатгылон аԥсуаа жәларык, милатк рыҳасабала рхылԥшьҭра (ретногенез) азҵаарақәа, инарҭбааны ахархәара рыман абызшәеи, афольклори, аетнографиеи. Иахьа уажәраанзагьы аҵарауаа рхы иадырхәартә иҟоуп, актуалра рцәымзыцт 20-тәи ашықәсқәа раан Д. Гәлиа иаԥиҵаз иетнографиатә усумҭақәа "Ашәарыцара анцәахәи рышәарыцаратә бызшәеи аԥсуаа рҽы" (1926), "Аԥьма акульт аԥсуаа рҽы" (1928).

Ҳамҩашьакәа иаҳҳәар ҳалшоит, Д. Гәлиа 20-тәи ашықәсқәа рызтәи ирҽиараҽы аҭцаарадырратә ган иаҳа аԥыжәара аман ҳәа. Ҷыдала иаҳҳәозар, 1920-1921 шш. рзы иҭижьыз "Аԥсуа календарқәа" инадыркны егьырҭ иусумҭақәа рҽгьы дырзаатгылон, аԥсуа ҭоурыхи, аетнографиеи, абызшәеи рытҵаара иадҳәалаз азҵаарақәа жәпакы. Убри аҟнытә имашәырны иҟамлеит, Н. Марр иаԥшьгарала 1925 ш. рзы иаартхаз Аԥсуа бызшәеи алитературеи ракадемиа 1927-1930 шш. рзы иара напхгара ахьазиуаз. Академиа аҽаԥхьа иқәгылаз азбатәқәа нагзо, Д. Гәлиа иаԥиҵоит, ма раԥцара далахәын абарҭ аусумҭақәа: "Аԥсуа грамматика аматериалқәа" (1927), "Атерминологиатә жәар" (1930), "Аԥсуа бызшәа аорфографиа" (1933).

Асовет мчра анышьақәгыла раԥхьатәи ашықәсқәа рзы Д. Гәлиа уи иазыҟазаашьа уадаҩозар, Аԥснытәи аиҳабыреи иареи азеибалибамкаарақәа, агәынамзарақәа рыбжьазар, аамҭа

цацыԥхьаза урҭ еиҳа-еиҳа иҽыцәаауан, акультуреи, аҵара ауси, аҭцаарадырреи рышьҭыхра еышәала далахәын. Аха, рыцҳарас иҟалаз, уи иаҵанакыз аамҭа аҽҳәара кьаҽхеит. Дук мырҵыкәа, игәазырҳагоу акы еиԥш аԥсуа поетцәа ашәа ззырҳәоз аамҭа даеакала, гәымбылԥьбарала ахы аанарԥшуа иалагеит. Ҳҭоурых аҽы иҟамлар амуит даеа хьаҵрак, даеа шәарҭак. Иаакылҟьеит иззыԥшымыз, изызхиамыз аамҭа уадаҩ. Урҭ ашықәс еиқәаҵәақәа рзы еибаҭиуа иалагеит аби ҷеи, аешьеи аешьеи, аҩызеи аҩызеи, агәылеи агәылеи. Ус ҳҳәеит ҳәа, азәы авба иаҳҭар ҳҭахым, избанзар хҭыс цыԥхьаза иаман иҷыдоу ахатәы рыцҳара, амдырреи аилымкаареи инадыркны ацәгьаршра аҟынза. Убри аҟнытә уи аамҭазтәи ахҭысқәа ҳанрылацәажәо, зны-зынла ирмариацәаны, инеибынеиԥшны, еилых ҟамҵакәа ақәызбаратә хәшьара мацара аҭаны ҳанцәажәо ҟалалоит. Ус еиԥш ахәшьарақәа изырклоит, акьыԥхь аҽы акәымзаргьы, ацәажәарақәа рҽы Д. Гәлиагьы. Ҳәарада, иҳамазар бзиан Д. Гәлиа, иара ивагылаз С. Ҷанбеи, В. Агрбеи, Л. Лабахәуеи уҳәа реиԥш иҟаз аҳәынҵәа рықәҭәаны, мыцла еибаркыз ахара рыдцаны рҭакреи рҭархареи ианаҽыз, урҭ рыхьз змырхәашьышаз, изыхьчашаз ажәа ахьырхиҳәаауа афактқәа. Аха даеа ганкахьала, Д. Гәлиа хыхь ишаҳҳәаз ихы мҩаԥигар, лыҵшәас иҟалашаз акы заҵәык акәын - иаргьы иҩызцәа рлахьынҵа илахьынцахон, иаргьы дбаандаҩыртәуан. Аԥсуа жәлар ахьынза-назаазоз авторитет ду змаз, амилаҭ хыбаҩс ирымаз Д. Гәлиа дҟамлазҭгьы, иуадаҩым аилкаара усҟан аԥсуаа ирԥеиԥшхарыз. Д. Гәлиа иаартны усҟан ишьақәгылаз аҳәынҭқарратә система даҽагылар, ҳауаажәлар азәазәала акәымкәа, амилаҭ зегьы ахара рыдцаны, иааидкыланы ртәыла ахгара алыршара ареалтә ҟазшьа аанахәон. Иуадаҩуп аҳәара, иара ихаҵа ус дхәыцуазу, дымхәыцуазу, аха ҳара ҳзы еилкаау акы иаҩызоуп - Д. Гәлиа ихыԥша, уи имаз ахьзи аԥшеи ҳажәлар рзы ихьчаган, еиқәырхаган[8].

Ирҽиара аган ҳахәаԥшуазаргьы, еилыкка иаабарҭоуп уи 30-тәи ашықәсқәа рзы акыраамҭа аҳра зуаз аполитикатәи аидеологиатәи мчра иҽшримҭо, иҽшырцәихьчоз. Усҟан иара иҽалахаланы аус адиулоит аԥсуа жәлар рыбзазара шьахәла изныԥшыз ароман "Камаҷыҷ", иаԥиҵоит ажәабжь кьаҽқәа, хадарыла ажәытә, традициатә ԥсҭазаашьа аазырԥшуаз. Ароман

"Камаҧыҷ" иаанарԥшуаз аамҭеи, иҵәырнагоз дтәмакәеи аидеиакәеи, иаԥиҵоз ахаҽсахьакәеи ирыбзоураны, автор акыраамҭа дыргәылахалан дрыман, уи ала иреиаратә принципкәагьы акыраамҭа иалаихьчеит. Аха ианамуза акәхап, атәылеи аамҭеи иаԥшәымаз ргәы иакәшәашаз, иргоаԥхашаз аҩымҭакәагьы раԥцара даналага.

Абасала, ари азҵаара иазкны, лкаак аҳасабала иаҳҳәарц ахәҭоуп - жәларык здыԥшыло ауаҩы иажәакәеи иусҟәеи еиҽагылошәа ианыӄоу, аеԥныҳәа аҟаҵара иахыццактәым. Еилкааны иҳамазароуп, зхазы мацара икәарацои, зыжәлар ирызхәыцны, урҭ еиқәырхашьак рызҭаша амҩакәа алызхуеи еиԥшны, еиӄараны ирыхәаԥштәым. Д. Гәлиа маҷура дук шимамызгьы, уи иаамҭазы иара ихаҽала аԥсуа жәлар рыхә ршьон, рразӄгьы рызбон, иара ихьз иазхәыцуан, зны-зынла иажәагьы иазызыркуазар ҟаларын.

Араӄа иҳәоу ахшыҩцакқәа дырцабыргуеит 50-тәи ашықәсқәа реиҩшамҭазы, ҳажәлар ԥсеивгара маҷк анроу, усӄантәи Асовет ҳәынҭқарра аиҳабыра рахь Д.И.Гәлиа хыԥхьазарарацәала ирзишьҭыз ҳажәлар рыбзарзы зҳәоз, ринтересҟәа рыхьчара, аиаша ашьақәыргылара уҳәа ирызкыз ашәкәкәа.

Иааидкыланы иаҳҳәозар, Д.И. Гәлиа аԥсуа литературеи, аԥсуа культуреи иара ҳҭоурых зегьы аҽи иааникыло аҭыԥ ацакы аарԥшра дахцәажәо ҳцарауаҩ ду, аҭоурых ҭцаақы Гь. А. Зизариа абас иеиԥш ахәшьара аиҭеит: "Д.И. Гулиа - энциклопедист в самом непосредсвенном смысле этого слова. Имя его встречается в любой области абхазской культуры, как ее деятеля и во многих случаях зачинателя"[9].

Ҳәара аҭахума, араӄа аҭоурыхҭцаақы ииҳәаз ажәакәа аметафоратә, ма аепитеттә цакы рыҭаны ирыхәаԥштәым. Урҭ цабыргуп!

АЛИТЕРАТУРЕИ АЗГӘАҬАҚӘЕИ

[1] Зыхәба С. Л. Дырмит ду иакәымзар... - Аҟәа, 2004. - Ад. 4-5.

[2] Гәлиа Д. И. Иҩымҭакәа. Ажәеинраалакәа, ажәабжьқәа, афольклортәи аетнографиатәи нҵамҭакәа, аиҭагакәа, астатиакәа, арҵага шәкәкәа, асалам шәкәкәа. - Аҟәа, 2003. - Ад. 233.

[3] Шәрыхә.: Абхазский букварь. Аԥсшәа нбан. Составлен под руководством И. Бартоломея. - Тифлис, 1965; Абхазская азбука и статьи для чтения и письменных работ. - Тифлис, 1906; Аԥсуа шәкәы аԥсуаа рышколқәа рзы (Книга для чтения на абхазском языке, для абхазских училищ) - Тифлис, 1908 (втор. изд.1911); А.М. Ҷоҷуа. Аԥсуа нбан. - Қарҭ, 1909 уб. иҵ.

[4] Шәахә.: Гәлиа Д.И. Ажәеинраалакәеи ахьзыртәракәеи. - Қарҭ, 1912.

[5] Гогәуа А. Н. Ашьаҭакҩы. (Д.И. Гәлиа диижьҭеи 130 шықәса аҵра иазкны) // Алашара. 2004. №1. - Ад. 5.

[5] Леонтьев К. Из письма священнику Иосифу Фуделю // Юность. 1991. №11. - С.78.

[6] Гогәуа А.Н. Иарбоу аусумҭа. Ад. 5.

[7] Ацитата аагоуп: Дзидзария Г.А. Д.И. Гулиа и вопросы истории Абхазии // Известия АбИЯЛИ. - Тбилиси, 1978 Т. VII. - С. 3.

[8] Шәахә.: Салакая Ш.Х. Мудрость и дальновидность патриарха. - Аҟәа, 2004, №1. - Ад. 191-193.

[9] Г.А. Дзидзария. Иарбоу аусумҭа. - Ад. 3.

АМҨА ҨЫЦ ААРТҨЫ

...Уашәаҟәа иҟьаҭо цәымзазам,
Уашәаҟәа мроуп иҧхауа.
Апоет дызражәуа мчыҟазам,
Шәышықәса царгьы иҭакәкәа...
Б. Шьынҟәба

2004 шықәсазы аҧсуа литература ашьаҭаркҩыы Дырмит Иосиф-иҧа Гәлиа диижьҭеи 130 шықәса цуеит. Ари, ҳәарада, ацак ду змоу хҭысуп. Избан акәзар, иара иусура иалцшәаны иаҳа иаабаратәы иҟалеит ҳажәлар знысыз аҭоурыхтә мҩа. Гь. А. Зизариа Д.Гәлиа иҭынха беиеи, иҭбаатыцәу ирҿиареи дахьрылацәажәо иҳәоит: "енциклопедист иашацәкьа ҳәа изуҳәар алшоит, аҧсуа культура ашьаҭаркҩык иаҳасабала, уи ихьз зехьыңьара иуҧылоит"[1]. Ари аҭагылазаашьа иҵегьы инартбааны далацәажәо, Аҧсны жәлар рпоет Б.У. Шьынҟәба игәалашәарақәа рҿы иҩуеит: "... уи ихьз иузадымхуа иадҳәалоуп акультура аххҟәа иҳамоу зегьы, урылацәажәароуп: ҳҩыра аҭоурых; ахы инаркны иахьанза ҳлитература аҿиара; ҳмилаҭтә театр аиҿкаара; раҧхьатәи аҧсуа газеҭ аҭыцра, Аҧсны аҭоурых апроблемақәа, инартбаан уахәаҧшуазар, аҧсуадырра аҵцаара"[2].

Д. Гәлиа дызқәылараны иҟаз амҩа алхразы раҧхьатәи ашьаҿақәа анеихигоз, аҧсуа жәлар аамҭа уадаҩ иҭагылан. Усҟан даеа аамҭак еиҧшымкәа аҧсуа жәлар рҿаҧхьа зцаара хаданы иқәгылан ахеиқәырхара, адунеи аҿы имҩаҧысуаз ахҭыс дуқәа реацәыхьчара, урҭ рзыблара рыламзра. Ус анакәха, адунеиҿ имҩаҧысуаз ахҭысқәа аҧсуаа рыцамзырц азы, иҿыцу даеа мҩақәак рымпшаарада ҧсыхәа ыҟамызт.

Уаҩы уамашәа ибартә иҟоуп, амҳаңьырра иахҟьаны зыпсадгьыл аҿы иаанхаз ҳажәлар рхыпхьазара акырза ианмаҳа, амилаҭтә енергиа амчхара акыр ианҧсыеха, ирхыргаз аибашьрақәа ирыхҟьаны нхарала-нцырала, економикала аицахарақәа анроу аламҭалаз, иахьалыршахаз аҭоурыхтә перспектива аазыртуаз амҩа азылхра.

Иахьа уи алцшәақәа ҩашьарада уаҩы ибла ихгылартә, лабҿаба ибартә иҟоуп. Аха адәахьтәи афактқәа инҭкааны ирзаарҧшуам, уи амҩа хацзыркуаз, илызхуаз, иҧызшәоз ауаа

ирымаз ахықәкҳәеи ирхыргаз ауадаҩорақәеи. Ахынҵа-ҩынҵара згымыз аҧсҭазаара иалахәыз ауаа, уи амҩа иазкылсыртә, рхаҭақәагьы рыжәларгьы уи агәра ргартә аҟаҵара иус мариамызт. Ианакәзаалакгьы ас еиҧш иҟоу аҵак ду змоу аҵәырҵрақәа раҧшьгаҩцәа рацәаҩым. Урҭ русура аҵакы иаразнак иақәнагоу ахәшьара аиуам, ажәытә шьцыларақәа иршьаҳауеит. Уи алцшәақәа рыгәрагара ажәларгьы аҧхьазы акыр ирцәыуадаҩуп. Агазеҭ "Аҧсны" аҿы Д. Гәлиа, ари аҭагылазаашьа далацәажәо, иҩуан: "Ажәытә ҳабацәа аҵара рымамызт, аҵара зыпсазгьы рыздырамызт. Аҵара змоу азәы уарла-шәарла дрылашәаргьы, хымхәас дрыпхьазон... Аамҭа гьежьит: аҵара змоу иоуп ҳаҭыр зқәу, аусқәа ахы рызҭоуа, ажәлар ныҟәызгоуа, уи адагьы уаҩ дхәарҭам"[3].

Аха урҭқәа зегьы рыгәхьаа мкыкәа, адәахьтәи арехәаҧхьызқәа ирзымпшыкәа, рцьабаа алцшәақәа дара рхаҭақәа рзакәымкәа, аамҭа наскьацыпхьаза рыжәлар рзы цәа шьаҟаны ишыҟало дырны, зус иахаҵгылашаз ауаа гылеит.

Дырмит Иосиф-иҧа Гәлиа иҧсҭазаара зегьы, ахы инаркны аҵыхәанза, аҧсуа ҩыра ашьақәгылара, ижәлар аҵара рыларцәареи, зхатәы ҩыра змоу жәларны рыҟалареи ирзикит. Иареи иара иеиҧш ихәыцуаз иҩызцәеи еилыркаауан - аҧсуаа адунеи ианымзаарц, ииасхьоу аҭоурыхтә аамҭа мацара иазнымхарц азы, аҧсышәала аҩыра аҧцамхар ада ҧсыхәа шыҟамыз. Избанзар, аҩыра ашьҭкаара милаҭтә хеиқәырхаган, бызшәа хьчаган. Ари аус аҧшьгаҩцәа еилыркаait ҳажәлар уажәрааназа аҩыра рымамзаара шаҟа еицанархаз, шьақәыргылашьа рымамкәа наунагза ишыбжьазхьаз хәы змазам аҧсуаа рдоуҳатә беиара иаҵанакуаз акультуратә баҟақәа. Ишдыру еиҧш, ҳажәлар рҭоурых уи аамҭазы иҿырҳәалатәын (атәым милаҭқәа рхаҭарнакцәа иҳазкны ирҩыз атәы ҳамҳәозар). Ҿырҳәала ажәлар игәынкылан иааргоз аинформациа аамҭа наскьацыпхьаза иацыршәоз, иацәызуаз рацәан. Ажәлар рҿаҧыцтә культура иҟәыншьаны ишахәаҧштәымгьы, уи иазышьҭыхуам аҩыра ишьҭнахуа аидара. Даеа ганкахьалагьы, хатәы бызшәала аҩыра аныҟоу ауп абызшәа ахаҭагьы еиҳа иҿиартә аҭагылазаашьа анаҧцахо. Убри аҟнытә ари аус ахацыркразы, аиҿкааразы, амҩаҧгаразы иаарҧшын агәаҧра ду. Агәрагара алыршатәын аҧсышәала аҩыра аҧцара шыҟало азы.

Ҭоурыхла уи ахьалмыршахаз хьааганы, Д. Гәлиа истатиақәа руак аҽы иҩуан: "Ожәы иабаҟоу уи Аԥсны ду? Аԥсацәа аҵара иашьҭамызт, рбызшәа ҳаҭыр ақәырҵомызт, рбызшәала аҩреи аԥхьареи ҟарымҵеит, атәым милаҭқәа рыбызшәеи рышәкәыҩреи акәын, дара ртәы кажьны, хәаахәҭгаси еицәажәагаси иҟарҵоз. Убри аҟнытә аҵара змаз ауаа атәым милаҭқәа ҳрыцадырзит, ҵара хәыҷык аԥсуаа рахьтә измаз иашьаси ԥханагьласи иҟаҵаны дара ирыдыркылуан. Ажәак ала, ҳара амч змаз, зхатә ҵара змамыз аԥсацәа, аҵара змаз амилаҭқәа ҳрылазит. Ҳара иаанхаз ахәыҷгьы ҳбызшәа дук ҳаҭыр ҳзақәым, ҳбызшәала аҵареи аԥхьареи дук ҳашьҭам, хыхь исҳәан еиԥш, ҳҳәатәы еицнеиуам, ҳамч еибаҳҭом, аҵара зауа ҳдырзуеит ҳәа аҳәара ҳалагеит, аҵарадарахь иаҳа ҳахшыҩ азцоит, абри ауп аҭа игәырԥсаҳәагьы изышьҭаз ажәытә ҳабацәа - аԥсацәа; иаарласны агьырҭ амилаҭқәа реиԥш аԥсацәа ҳамҿыхар, аҵара ҳашьҭамлар, ҳбызшәа аҵара ҳаламгар, ҳара аԥсацәа ҳтәы агьыҟам, агьырҭ амилаҭқәа ҳрылазҩахоит, ҳабжьазуеит, ҳаиасуеит, ҳҭызшәа анкьа Аԥсны абра акәын иахыҟаз, аԥсацәа абра инхон ҳәа аҭоурых шәкәқәа рҿы иаанхашт. Убрыгь ма аԥсуак иауаниҵахра, тәым уаҩык иакәхап, иҟаз аҵабырг хара днацәгыланы, иара игәы ишыԥнаҟуа ианиҵашт"[4].

Араҟа Д. Гәлиа шьахәлаҵәкьа иааирԥшуеит аԥсуа жәлар жәытәлагьы ҽатәлагьы иҟәыншьаны изхәаԥшуаз хатәы бызшәала аҩыреи аҵареи рыҟамзаара иахьынзаԥырхагаз, шаҟа еиҵанархоз, ирцәнарзуаз изныскьаз рҭоурых аҽы. Убас шакәугьы, иқәҳаргылап азҵаара: избан, иаҵоузеи мазас, иалоузеи феидас аҩыра абри аҟара аҵакы духаратәы?

Ишдыру еиԥш, аҩыра ауаатәыҩса рҭоурых аҽы иреиҳазоу аартрақәа иреиуоуп. Иара анцәырц инаркны еиуеиԥшым афункциақәа нанагзон. Иҟан аамҭақәакгьы иара ала амаза анырцәахуазгьы. Аха иааидкыланы аҩыра ахырҳагара злаарԥшхо, уи иабзоураны, наунагза акәымзаргьы, иахьынзауала, адунеи аҽы имҩаԥысуаз ахҭысқәа ирызку аинформациа ахьеиқәнархо, иара убри алагьы абиԥарақәа рыбжьара "ццаны" иахьыҟоу ауп. Ихаҭәааны акәымзаргьы, имырзкәа ажәларқәа иахьа уажәрааназа иааргаз рҭоурыхтә ҧышәеи, рдоуҳатә беиареи абиԥара ҽыцқәа ирымардартә иахьыҟалаз зыбзоуроу аҩыратә культура ауп. Ауаҩы ихаҽы

изаагом, иаҳҳәап, зеиԥш ҭагылазаашьаз иаԥцахоз иахьа уи ыҟамызҭгьы. Убри аҟнытә аҩыратә баҟақәа хәы змам аинформациа ҳарҭоит ауаҩытәыҩса иҭоурых, ажәларқәа рҭоурых аилкаараҽы. Ҳәарада, аҩыра змаз ажәларқәа рылшарақәа акыр еиҳан, уи змамыз раасҭа.

Аԥсышәала аҩыра жәытәла аҟазаара иазкны ахыцхырҭақәа шыҟоугьы, агәыҩбара ҳазымҭаша, ишиашоу уи шьақәзырҳәҳәо афактқәа иахьазы иҳамам. Г.Ф. Турчанинов аԥсышәала ирцәажәаз аҩыратә баҟақәа макьаназы агипотезатә ҟазшьа рымоуп.

Абасала, аԥсуа ҩыра азбахә анаҳҳәо ҳамҩашьартә, зыгәра аагартә иҟоу азеижәтәи ашәышықәса аҩбатәи азбжазы уи аԥцаразы аҭып змаз аҿазышәарақәа рылҵшәа ауп. Уи аԥшьызгаз, аурыс ар-маҵурауаа, аҵарауаа П. Услари И. Бартоломеии русура алҵшәа иахылҿиааз иахьатәи аԥсуа ҩыратә традициа шьаҭас иамоу.

Абасала, напы аркын, иаԥцан аԥсуаа рхатәы бызшәала аҵара рцаразы аҭагылазаашьа. Ана-ара иаатуа иалагеит ашколқәа. Иҟаҵан раԥхьатәи зда ҧсыхәа ыҟамыз ашьаҽақәа: еиқәыршәан алфавит, иҭыжьын анбан шәкәы, иҩын аԥсуа бызшәа аграмматика уҳәа уб. иц. Анаҩс, ишнеи-шнеиуаз аԥсышәала аҩышьеи аԥхьашьеи здыруаз ауаагьы цәырҵуа иалагеит.

Уаанзагьы, жәытә аахыс, иҟан аҩреи аԥхьареи здыруаз аԥсуаа. Аха рыцҳарас иҟалаз, урҭ рахьтә изыхкьазаалакгьы, азәгьы иеазимшәеит аԥсышәала аҩыра аԥцара. Убри аҟнытә урҭ реиҳараҩык рхаҭақәагьы, рҩымҭақәагьы излаҩуаз абызшәа иаԥшәымаз амилаҭқәа ирылазҩеит.

XIX ашәышықәса анцәамҭазы имҩаԥысуаз асоциалтә-культуратә процессқәа роуп изыбзоуроу аԥсуа школтә ҵара ашьақәгыларагьы, аԥсуа литература аирагьы. Аԥсышәала алитература иаразнакы изыҟаломызт, убри аҟнытә раԥхьа ахархәара аман атәым бызшәақәа рахьтә аиҭагара. Уи аус назыгзоз Аиҭагаратә комиссиа иалахәыз русура иалҵшәаны, аԥсшәахь еиҭаган ақьырсиантә-динхаҵаратә шәкәқәа. Убри инаваргыланы, аԥсуаа рхатәы бызшәала аҵара роура алзыршаз акы акәны иҟалеит ашколқәа рцага-шәкәыла реиқәыршәара. Убас адунеи рбеит раԥхьаза акәны аԥсышәала ицәажәаз ашәкәқәа, еиҳарак аԥсуа школхәыҷқәа аԥхьашьеи аҩышьеи

дырҵара иазкыз: И. Бартоломеи напхгара зиҵоз акомиссиа 1865 ш. рзы иҵнажьит "Аԥсшәа нбан", К. Маҷавариании Д. Гәлиеи 1892 ш. рзы иҵрыжьуеит "Аԥсуа нбан. Аныҳәарақәа. 10-закәанки ақәра бҧьыци" ҳәа хыс измаз ашәкәы, 1906 ш. рзы Ф. Ешба иҵижьуеит "Аԥсуа нбани, аꙋреи аԥхьареи рзы астатиақәеи", 1907 ш. рзы Д.Гәлиа еизганы икьыԥхьуеит "Аԥсуа жәаԥкақәеи, ажәарццакқәеи ацуфарақәеи", 1908 шықәсазы иҵыцыз ашәкәы "Аԥсуа шәкәы аԥсуаа рышколқәа рзы". Абарҵ аҭыжьымҵақәа рҽы раԥхьаза акәны иаҳԥылоит алитературатә материал - аиҵагамҵақәеи оригиналтә сахьаркыратә ꙋымҵақәеи. Урҵ авторцәас ирыман Д. Гәлиа, Н. Патеиԥа, А. Чыкәбар, Д. Ладариа. Ажәакала, аԥсуа ꙋыратә сахьаркыратә ажәа ахы аныцнахуаз инаркны иузаҟәымҵхо иадҳәалан ашьақәыргылара иаҽыз ацара апрактикатә уснагзатәқәеи, ақьырсиантә шәкәқәеи, атәым бызшәақәа (аурыси ақырҵуеи) рахьтә аꙋымҵақәа реиҵагареи. Абасала, шьаҽа-шьаҽала, зда ԥсыхәа амамыз "аурокқәа ирхысны", иақәнагахашаз аԥышәа анаиу ашьҭахь ауп алитературагьы урҵ реаҟәыҵхара аеазнашәо ианалага. Ус егьыҟалеит дук хара имгакәа, 1912 шықәсазы. Убасҟан Д.И. Гәлиа иҵижьит иажәеинраалақәа реизга "Ажәеинраалақәеи ахьзыртәрақәеи".

Иахьатәи ҳаамҵазы ари ашәкәы азбахә ззымдыруа, иану арҽиамҵақәа дырмыԥхьацзаргьы, измаҳац аԥсуак дыҟоуп ҳәа ахаҽаагара уадаꙋоуп. Аизга ианылаз ажәеинраалақәа реиҳарак ихрестоматиатәны иҟалеит - ирнылоит арҵага шәкәқәа, имаҷымкәа иҵыԥхьоу Д. Гәлиа иꙋымҵақәа реизгақәа уҳәа уб. иц. Ҳәарада, уи машәырны иҟалаз акы акәым. Ари ашәкәы иҽыцзоу шьаҽан иара аԥсуа шәкәыꙋораҽгьы. Насгьы уи еихгаз ашьаҽа иҷәҷәаз адац-ԥашә аман. Араҟа иҟоуп ажәлар рҵоурых, рҟәыҷара зныԥшуа аԥцамҵақәа, иара убас дара рзы иҽыцу, макьана изышьцылам, аха рнапы аҽы иааргаран иҟоу аиндивидуалтә сахьаркыратә ԥышәа иахылҽиааз аҟазара. Аꙋымҵақәа иаадырԥшуа атемақәа алабжьаратәи амꙋақәҵагатәи хшыꙋцакқәа рыла иҵәуп, еидырҳәалоит ажәлар знысхьоуи, изҭагылоуи, ирԥеиԥшуи аамҵақәа. Ацәгьеи абзиеи, амци аиашеи реизыҟазаашьақәа ируадаꙋоцәамкәа, аха хыхь-хыхьла акәымкәа аԥхьаꙋ-азызырꙋ ибла иаахгылартә, дархәыцыртә ицәыргоуп. Убарҵ зегьы нагзоуп ꙋашьара зқәым ицқьоу хатәы бызшәала -

аԥсышәала. Уи азмырхакәа, ашәкәы ианылаз ажәеинраалақәа рхыԥхьазараҽы иаҳԥылоит иҵаулоу адраматизм зныԥшуа алирикатә хәыцрақәа. Ажәеинраала "Ауаа рирамш еигәырҧьаны иаԥылоит..." анализ ахьазиуа, уи ианыԥшуа апрофессионалтә ҟазара аꙋазара ҷьашьаны, Д. Кожинов иꙋоуеит: "Только еще начали вырабатываться поэтический стиль и самые принципы абхаского стихосложения, но тут же сразу возникает в стихе сложный, полный драматизма смысл. Даже не верится, что это одно из первых творений рождающейся литературы"[5]. Абасала, Д. Гәлиа абри ашәкәы аҭыжьрала даеазәы илымшацыз илиршеит. Ари ашәкәы аԥсуа литература анаꙋостәи амꙋаҽы ҭыԥс иааннакыло далацәажәо, апоет-академик М. Лашәриа иꙋоуеит: "Ажәеинраалақәеи ахьзыртәрақәеи" рҽы Д. Гәлиа уамашәаҵәкьа иубартә аҟынза аԥсуа ԥсҭазаара дазааигәоуп, поет-реалистк иаҳасабала дықәгылоит, инарҵаулазан иаамҵа аҽахәы иҳәоит. Абри аганахьала ҳлитература аҭоурых аҽы ирацәамзар ҟалап абри ашәкәы аҟара зымехак ҭбаау, абри ашәкәы аҟара заамҵа иадҳәалоу, заамҵа ицәырнагаз ашәкәқәа. Аизгаҽ инарҵбаазан автор игәра угоит, ихьаа хьааугартә, дзыхыччо уахыччартә, дзыгәҭасуа уагәҭасыртә, дзыдгыло уадгылартә, иқәԥара уацқәԥартә исахьаркыратә дунеи уагьалеиҩалоит; абри аамҵа иазку даеа шәкәык, даеа материалк уамыԥхьазакәа, иара аизга амацарала усҟантәи аамҵа ахаҽсахьа, усҟантәи ажәлар рыбзазашьа ухаҽы иааугар улшоит"[6].

АЛИТЕРАТУРА АЗГӘАҬАҚӘЕИ

[1] Зизариа Гь.А. Д.И.Гәлиеи Аԥсны аҭоурых азҵаарақәеи // Алашара. 1974. №9. - Ад. 42.

[2] Шьынқәба Б.У. Агәалашәарақәа // Алашара. 1974. №2. - Ад. 67.

[3] Гәлиа Д.И. Иарбан усу ахьзи-аԥшеи злоу // Аԥсны. 1919, №18.

[4] Гәлиа Д.И. Мчыс иҟоу - еидгылароуп... // Аԥсны. 1919, №12.

[5] Кожинов В.В. Современная жизнь традиций. Размышления об абхазской литературе // Дружба народов. 1974. № 4. - С. 225.

[6] Лашәриа М.Т. "Аҳы, сышәкәы, уеиҵамхан!.." (Д.И. Гәлиа ишәкәы "Ажәеинраалақәеи ахьзыртәрақәеи" ҭыҵижьҭеи хынꙋажәа шықәса аҵра иазкны) // Алашара. 1972. № 9. - Ад. 87-88.

ГӘЛИАҭҬААРА: ИҠАҞОУИ ИҠАҞАМИ

Аԥсуа сахьаркыратә литературеи, аҭҵаарадырреи аҳәазареи рымаҷ азызуаз рахьтә дыҟамзар ҟалап дәеа рҽиаҩык Д.И. Гәлиа иаҳара изызҽлымхәаны аҭҵаамҭақәа ззыркхьоу. Ҳәарада, уи уаҩы иԥьеишьартә иҟам. Аԥсуа ҩыратә культуреи аԥсуа сахьаркыратә литературеи рышьаҭақәа акраҽы игылаз, аҭҵаарадырреи аҳәазара ахкҟәеи рҽы злагала дуззоу, аинтеллигенциа ираԥхьагылаз рԥыза иԥстазаареи ирҽиареи аҭҵааҩцәа, хымԥада, игәцараркроуп, ганрацәала иҭырцаароуп. Ҷыдала уи изкны ирыҩхьеит 7-шәҟәык[1], хыԥхьазара рацәала иаԥырцахьеит астатиақәеи аочеркқәеи, урҭ рхыԥхьазараҽы алитератураҭҵааҩцәеи афольклористцәеи (Хә. Бҕажәба, Ш. Инал-иԥа, Ш. Салаҟаиа, М. Лашәриа, С. Зыхәба, В. Аҵнариа, В. Анқәаб, А. Аншба, Б. Гәыргәлиа, В. Дарсалиа, В. Агрба, В. Бигәаа уҳәа уб иц.), аҭоурыхҭҵааҩцәеи, абызшәадырцәеи, аҳәараҭҵааҩцәеи; ашәҟәыҩҩцәа азәыршы иркьыԥхьхьеит рстатиақәеи ргәалашәарақәеи. Ҩынтә иҭыцхьеит Д. Гәлиа иԥстазаареи ирҽиареи ирызку абиблиографиатә рбагақәа[2]. Ҳарзаатгылап аҩбатәи абиблиографиатә рбага иҳанаҳәо афактқәак, уи излаҵыхәтәантәиуи еиҳа иахьхарҭәааури рзы. Уаҟа иарбоуп 1974 шықәсанза, шамахамзар, иҭыцхьаз Д. Гәлиа исахьаркыратә ҩымҭақәа знылахьаз ишәҟәқәеи иҭҵаарадырратә усумҭақәеи. Хазы иалкааны иарбоуп иара изкны иарбоу ашықәсанза иҭыцхьаз алитература. Убри инақәыршәаны, Д. Гәлиа зусумҭақәа изызкыз рхыԥхьазараҽы иҟоуп 100-ҩык инареиҳаны аԥсуаа, 50-ҩык инареиҳаны ақырцәа, иара убри ахыԥхьазара иназынаԥшуа Урыстәылатәи аҭҵааҩцәа, иаҳԥылоит адыгааи, аерманцәеи, азербаиԥьанцәеи, аукраинцәеи уб. егь. рстатиақәа. Урҭ рахьтә иҟоуп ҩба-ҩба, хԥа-хԥа инареиҳангьы Д. Гәлиа зыстатиақәа изызкыз авторцәа. Иара убас имаҷым 1974 ш. аахыс иара изкны еиуеиԥшым акьыԥхьтә ҭыжьымҭақәа рҽы ианырцахьоу аусумҭақәагьы.

Ашәҟәыҩҩы ирҽиамҭақәа рхаҭақәа ракәзар, урҭгьы акырынтә иҭыцхьеит: еиуеиԥшым аизгақәа аԥсышәалеи урыс бызшәалеи, хынтәны итрыжьхьеит иҩымҭақәа еидызкыло атомқәа. Раԥхьатәи ҭыжьын 3-томкны (1951-1954 шш.), аҩбатәи - 4-томкны (1956-1961 шш.), аҵыхәтәантәи - 6-томкны (1981-1986шш.),

уажәааигәа акьыԥхь рбеит Д. Гәлиа ф-томкны иҟоу ишәҟәқәа ирнымлаз ирҽиамҭақәа згәылоу аизга[3]. Инаҵшьны иазгәаҭатәуп, абра иаҳарбаз ашәҟәыҩҩы ирҽиамҭақәа еидызкыло аҭыжьымҭақәа рахьтә ф-томкны иҟоуи, ааигәа икьыԥхьыз атоми еиҳа академиатә ҟазшьа рыманы ишынагзоу. Урҭ ирыцуп Ш. Салаҟаиеи С. Зыхәбеи ирыҩқәаз инеиҵыху аԥхьажәақәа, томцыԥхьаза ирыцуп арҽиамҭақәа рҭоурых атәы зҳәо, аиқәыршәаҩцәа ирҩыз азгәаҭақәа.

Абасала, иааидкыланы аԥсуаҭҵаара иахәҭакны Д.И. Гәлиа ҷыдала изку ахырхарҭа - Гәлиаҭҵаара шьақәгылахьеит ҳәа алкаа ҟаҳҵар, агха ҳахьуам ҳәа агәааанагара сымоуп.

Амала, убас еиԥш иҟоу аҭҵааратә усура ду шымҩаԥгоугьы, Д. Гәлиа иԥстазаареи ирҽиареи ирыдҳәалоу азҵаарақәа зегьы инҭкааны, иахьынзахәҭоу иҵауланы, афактқәа акгьы бжьамыжькәа, иԥкааны иаарԥшуп, еилыргоуп ҳәа ҳҳәаратәы иҟам. Ари аҭагылазаашьа уажәаԥхьагьы аҵарауаа игәарҭахьеит. Иаҳҳәап, ааигәа иҭыцыз алитератураҭҵааратә усумҭақәа рҽы уи аганахь ала иҟоу апроблемақәеи, иаҳԥыло агха-ԥхақәеи, зҭак аҳаҵара ахәҭоу азҵаарақәеи жәпакы ирзаатгылоуп[4].

Иаагап ҷыдала В. А. Бигәаа урҭ рзы имоу агәааанагара: "О Дмитрии Гулиа написано много... В них (астатиақәеи амонографиақәеи. - У.А.), авторы высоко оценили вклад Д. Гулиа в национальную литературу и культуру. Однако, иногда задумываешься над вопросом: под каким же углом зрения проводились анализ произведений писателя и оценка его наследия? Чаще всего научно-просветительская деятельность и художественное творчество Д. Гулиа оценивались с идеологических и классовых позиций; выделялись стихи, посвященные Октябрьской революции, Советской власти, коммунистической партии и т.д. Сегодня наблюдается другая крайность - многие пытаются не касаться именно той части произведений, которые могут как бы "бросить тень" на патриарха литературы, а, как известно, шараханье из одной крайности в другую создает условия для появления новых "белых пятен". Думается, что творчество писателя необходимо оценивать в его целостности, только так можно понять диалектику мировидения Д. Гулиа, особенности национального мышления, формировавшегося на протяжении нескольких десятилетий"[5].

Ҳәарада, араҟа иҳәоу аҵарауаҩ ихшыҩцак адымгылашьа ыҟам, ииашоуп ахы инаркны аҵыхәанза. Д. Гәлиа иҧсҭазаареи ирҽиареи ииашаны, ихаҭәааны реилкааразы излауала афактқәа зегьы, акгьы бжьамыжькәа, ирыхәаҧштәуп, иҭцаатәуп. Урҭ рыхцәажәараан инарҭбааны иазааҭгылатәуп аҭоурыхтә-культуратә контекст, ирҽиаратә мҩаҽы акырынтә иҧылоз аиҭакрақәа, аҭоурыхтә еиҭасымҭақәа раан ирҽиара аешеиҭанакуаз. Уи азы раҧхьа иргыланы, акоммунисттә идеологиа аҳра анауаз ишыҟарҵалоз еиҧш, аамҭа иақәшәартә ирҽиамҭақәа хырҟәыдаа-ҽырҟәыдаа акәымкәа, дара аҧхьа иҩызы авариантқәа шьақәыргылатәуп, икьыҧхьтәуп. Автор ихаҭа иакәзар аҧсахрақәа алазгалоз, урҭ рвариантқәагьы рыцҭалатәуп. Ари аизга иану сыстатиақәа руак аҽы ишазгәасҭахьоу еиҧш, иҟан знык ада акьыҧхь зымбац ирҽиамҭақәагьы. Урҭ ус зрыхьыз ҭакда иаанымхароуп. Ҳара ибзианы еилаҳкаароуп Д.И. Гәлиа идунеихәаҧшышьа знык ишьақәгылаз, анаҩсан уаҳа еиҭакра зыхҭымсыз акәны ишыҟамыз. Иара, хымҧада, иныруан адунеи аҽы, аҳәынҭқарраҽы, иуажәларраҽы аҭыҧ змаз еиуеиҧшым азнеишьақәеи, ацәырҵрақәеи, ахырхарҭақәеи. Ас еиҧш иҟоу аусура хыҷәкыс иамамзароуп Д. Гәлиа "иаҳаракра", ма "иларҟәра". Д. Гәлиа иҧсҭазаареи ирҽиареи рыларҟәра азәгьы илшазом, иара мыцхәы арехәаҧхьызгьы иҭахым. Араҟа аус злоу иааидкыланы иҧсҭазаареи ирҽиареи рцакы аилкаара, уи дызнысыз амҩаҽы ицхрааузи иҧынгылози, ирҽиаратә еволиуциа зыхҟьози, ҟазшьас иамази уҳәа реиҧш иҟоу азҵаарақәа рҭак аҟаҵара ауп. Ажәакала иаҳҳәозар, хымҧада изыҷәныҟәатәны иҟоу апринцип иобиективтәзар ауп.

Имариам ари аус иалагатәуп Д. Гәлиа раҧхьатәи ирҽиаратә шьаҽақәа анеихигауаз аамҭа инаркны. Абраҟа инарҵауланы иҭцаатәу апроблемақәа иреиуоуп Гәлиа адинхаҵара дшазыҟаз атәы, ҷыдалагьы - ақьырсиантә динхаҵара. К. Маҷавариании иареи еиқәдыршәаз ашәҟәы ҳара "Аҧсуа нбан" ҳәа ауп бжеиҳан ишазаххәо. 1892 шықәсазы иҭыҵыз ари ашәҟәы ахы шарбаз "Абхазская азбука. Молитвы. 10 заповедей и присяжный лист" ҳәа ауп. Ари афакт ахаҭа иаҳәоит Д. Гәлиа арҵаҩра аус инапы аналеикуаз, ирҽиаратә ус анхациркуаз идунеихәаҧшышьа ақьырсиантә дин ишадҳәалаз, уи ишымҩаҳәнаҵоз. Заатәи ирҽиара иазку игәалашәарақәа руак аҽы иара иҩуеит: "Ҳара

ҳазҭагылоу ашәышыҟәса (XX ашәышыҟәса. - У. А.) аҧхьатәи ажәашыҟәсҟәа раан сара аиҭагара сҽын, ҷыдалагьы ауахәаматә шәҟәқәа аҧсшәахь еиҭазгон. Акыр аҧьабаа ду адызбалеит аҧсышәала "Евангелие" аиҭагара, аиҭагаҩцәа ркомиссиа сеалархәра. "Евангелие" аҧсышәала аиҭагараҽы ҳара хархәара рзаауан абырзентәи, ажәытәславиантәи, аурыстәи, ақырҭуатәи текстқәа. Сгәы иаангоит абызшәеи атексти мырхәанчакәа, ибзианы уи аиҭагара ҳалшеит ҳәа. Уи аиҭагара аҧьабаа ду иадаабалаз атәы, ақьырсианрахь дук зхы кыдмыз аҧсуаа рацәак ирызгәамҭеит"[6].

Иаагаз ахшыҩцак иаҳнарбом автор хаҭала ақьырсиантә динхаҵара дшазыҟаз, уи уамак игәы азҭамызшәа ауп дшахцәажәо. Уи зыхҟьо игәалашәарақәа аниҩуаз аамҭоуп. Акы - асовет аамҭазы атеистә знеишьа ауаажәларра ирылаҵәаны излаҟаз ала, иарбан динхаҵаразаалакгьы шьаҭанкыла ииашам уаҩжьаган ианахәаҧшуаз ауп. Ҩбагьы - иҟалар ауан иара Д. Гәлиа ихаҭагьы ақьырсианра ууанза дшазыҟаз иҧсахзаргьы. Амала ҳамҩашьо, агәра ганы иаҳҳәар ҳалшоит, иара аиҭагаратә ус даналахәыз, раҧхьатәи исахьаркыратә ҩымҭақәа анаҧицоз, анцәа ихаҵара шимаз, уи ирҽиара шымҩақәнаҵоз. Аиҭагаратә комиссиа азбахә еиҳа инарҭбааны иаҳҧылоит Хә. Бҕажәба иусумҭақәа рҽы. Уи аҭоурых атәы далацәажәо иҩуеит: "1892 шықәса рзы Аҟәатәи аепархиаҽы еиҽыркааит анцәа имаҵуратә (ауахәаматә) шәҟәқәа аҧсуа бызшәахь реиҭагара иазкыз акомиссиа. Уи аусура еиҳа уаҩы илаҧш иҵашәо иҟалеит ҳазну ашәышыҟәса (XX. - У.А.) алагамҭазы, еиҳарак 1907 шықәса инадыркны. Азныказы акомиссиа иаларҵеит Гьаргәал Чачба, Константин Маҷавариани, Дауҭ Аҧьамов, Леуан Авалиани, Виктор Ҷарцкиа, Константин Ладариа, Дырмит Гәлиа, Николаи (Шабаҭ) Гәыблиа, аха ашьҭахь, ашәҟәқәа реиҭагара напы анадыркы, зызбахә ххәаз акомиссиаҽы еиҭагаҩцәас иаанхеит (ҽыц иаларҵазгьы нацҵаны): апапцәа - Алықьсандр Ажьиба, Дырмит Маан (Марганиа), арҵаҩцәа - Фома Ешба, Кәаҵиа Амаршьан (Маршьаниа), Николаи Патеиҧа, Антон Чыкәбар. Абарҭ аурысшәа аҟнытә аҧсшәахь иеиҭаргеит: "Анцәахаҵаратә литургиа Иоанн хьҽы ииҩуыз" (Қарҭ, 1907), "Ақәнага шәҟәы" (Қарҭ, 1907), "Амаҵуга" - Анцәа имаҵура шәҟәқәа реизга (Қарҭ, 1908).

Уи ашьҭахь иҭыҵит: "Ақьырсиан иаша аныҳәа дуқәа" (еиҭеигеит Д. Гәлиа, Қарҭ, 1907 ш., аҩбатәи аҭыжьра - 1910 ш.),

"Аныҳәарақәа. Жәа закәанк. Ақәра бҕьыц" (еиҭеигеит К.Д. Маҷавариани, Қарҭ, 1910 ш.), "Алитургиа аан ашәаны ирҳәақәуа" (еиҭазгаз дарбам, Қарҭ, 1912 ш.).

1912 шықәса рзы Қарҭ иҭрыжьит "Иҳақәиҭу Иисус Христос Иевангелиа цқьа Матфеии, Маркози, Лукаи, Иоанни ирыкнытәу" (еиҭаргеит Д. Маан, Д. Гәлиа, Н. Ладариа, Н. Патеиҧа). Хыхь еиқәаҳаҧхьазаз ашәкәқәа реиҭагара ҷыдала аҧьабаа адибалеит Д. Гәлиа, насгьы урҭ ркьыҧхьра аан акорректура зкызгьы иара иакәын" [7].

Аракагьы аҵарауаҩ иеалеигалом, иеаҵәихьчоит ақьырсиантә динхаҵара Аҧсны аиҭашьақәыргылазы иаҧҵаз акомиссиа инанагзаз ароль шака идуз аҵара аларҵәареи иара аҧсуа литература аҵәырҵреи рҽы аҳәара. Амала афактқәа - акомиссиа иалаз ауаа, иҭрыжьыз ашәкәқәа рызбахә иҳәоит. Ҳәарас иаҭахузеи, раҧхьатәи абиҧара иаҵанакуаз Д.Гәлиа иҭцаоҵәа еилкааны ирыман, ирдыруан иара дышқьырсианыз, уи адин аҧкарақәа акыраамҭа ихныкәгареи ирҽиареи шымоақәырҵоз. Аха рыцҳарас иҟалаз, уи атәы иаартны аҳәара, ахцәажәара Асовет аамҭазы иаҵанакуаз, ашәкәыоқоы лахь иҭара акәын. Ус ианықалақәозгьы ыҟан. Убри аҟнытә излауала иавслар акәын, хырыҩ азырур акәын, мамзар атәыла ашьаҭақәа - акоммунисттә идеологиеи аполитикеи, асовет мчра аихьзарақәеи агәыоҩбара ауаоы издырҵысыр ауеит ҳәа ирыҧхьазон. Абри азҵаара дазаатгыло, истатиақәа руак аҽы Ш. Салакаиа абас иҩуеит: "Д. Гәлиа древолиуционермызт, ддемократын, дырккаоын. Убри ирккаратә хықәкы анагзараҽы имаҷмыз ароль аман адин, аҧхьаза инаргыланы ақьырсиан-динхаҵара. Убри азоуп данқәыҧшзаз инаркны уи еышәала ихы залаирхәыз ауахәаматә динхаҵаратә литература аурысшәахьтә аиҭагара, уи ахшыоцак хада аҧсуа жәлар рыларҵәара. Гәыҧоык ауахәама аусзуҵәеи жәлар рырҵаоцәеи днарывагыланы, уи еиҭеигеит ауахәама шәкәқәа жәпакы, Аоыра-ҧшьа (Евангелие) убрахь иналаҵаны. Заатәи илоезиа, иара убасгьы ипрактикатә усура зегьы инеидкылан излахдырбо ала, Д. Гәлиа гәыкала идикылон, гәыкалагь амаҵ азиуан ақьырсиан динхаҵара. Ҳәарас иаҭахузеи, - иацицоит аҵарауаҩ, - ари атәы рзымдыруа иҟазам ҳара ҳҵарауаагь, аха асовет аамҭазтәи урҭ раҧҵамҭақәа рҽы убри аган иахьынзалшоз иавсуан, аҧхьатәи аплан ахь ииаргазомызт, избан акәзар, ишдыру еиҧш, усҟан аҳра зуаз даеа идеологиан, адинхаҵара

акәмызт. Убри аҟнытә Д. Гәлиа иҧсҭазаареи ирҽиаратә усуреи рҽы адин ииаанакылоз аҭыҧ макьаназы зегь реиҳа иҭцаам аганқәа ируакзар ҟалап"[8].

Ари аҭагылазаашьа ааигәа иҭрыжьыз аҵарауаа русумҭақәа рҽы акыр игәцаракны ирзаатгылоуп. Убарҭ рахьтә рызбахә ххәар ҳалшоит С.Л. Зыхәбеи[9] М.Т. Лашәриеи[10] русумҭақәа.

Арҭ авторцәа ари азҵаара инарҭбааны, инарҵауланы иалаҵәажәоит, иагьаадырҧшуеит Д. Гәлиа ирҽиаратә дунеихәаҧшышьаҽы ақьырсиантә дин имаҷымкәа аҭыҧ шааннакылоз, ирҽиарагьы ишацхрааузаз, акыраамҭа моақәҵагас ишамаз. Аха макьаназы ари азҵаара нҭырҳәцааны иҭцаауп ҳәа ҳзазҳәом, имаҷым иҵегь иззаҭгылатәу азҵаарақәагьы. Урҭ ирҳәо ахшыоцакқәа ҳашьҭрақәланы еиҭаҳамҳәарҵ азы иаагап ҽырҧштәқәак иара Д. Гәлиа ирҽиамҭақәа рахьтә. Уи заатәи илоезиа иаҵанакуаз, раҧхьатәи иеизга ианылаз ажәеинраалакәа ҩажәи жәаба рахьтә хәба - "Аччиа", "Владимир", "Аҵарақәа зегь иреиҳау", "Иҧсны ибзахаз иажәа", "Афы" асовет аамҭазы хыҧхьазара рацәала иҭыҵуаз ишәкәқәеи итомқәеи ирнымлеит, хыхь иаҳҳәаз амзызқәа ирыхкьаны. Иаагап урҭ рахьтә ҩба. Ажәеинраала "Аҵарақәа зегь иреиҳау" атекст абас иҟоуп:

Аҵарақәа зегьы иреиҳау аҵара,
Иҟоуп рҳәоит шьоук ҷьара.
Ажәа ныҩуоит мыцхә хара,
Аха ари иахьзым мыцҳәара.
Иаадырлароуп зегь ҳара,
Иашаны ишыкоу Анцәара;
Егьшақәнагоу ицәшәара
Ҳагьшзаҵәымцо ҳара аҧсра,
Уалс ишҳауа нас ҳара,
Ҳускәа рзы ацк ҳәара.
Абарҭ рдырроуп аҵара,
Аҵарақәа зегь рҵара.
Абри цқьа издырыз аоора,
Изаанашьҭышт ҽеара;
Аарцә ахька абзанхара
Анарцә ахька Аҧсҳара.

Ишырҳәало еиԥш, ари ажәеинраала автор адин дшазыӄоу аилкааразы акомментариа аҭахым. Анцәа дхазымҵо ауаҩы-арҽиаҩы ари аҩыза ажәеинраала аԥиҵазом. Аха уи аԥҵараан апоет дызтәыстәыз иарбан хыҵхырҭоу аилкааразы аҭҵааҩцәа рганахьала еазышәара ҟаҵам. Ажәеинраала "Аччиа" акәзар, уи, иара ари атема ахьаанарԥшуа адагьы, хыҵхырҭақәас иамоу алагьы аинтерес аҵоуп. Иаагап иара шеибгоу.

Ԥармыкьак аӄны ажәлар рацәаны иӄан,
Ҭаҳмадак ихы хырбаба уа дрылан.
Иблақәа ҭаҩырхьан, ибҕа хәахәазан,
Ишьапы хырӄьаӄьа аарлаҳәа днагәагәон,
Арҭмаӄк ихәда иахшьын, дынрыдгылон.
Азәы иӄнытә азәы иҽы днеиуан, зегьы драшьапкуан;
Ишәымызт, иӄәнымызт, амлагьы даргәаӄуан.
Иҽы зәзәамызт, инапы зәзәамызт, алымт дагахьан,
Дыздгылуа ицәыԥхашьуан, дзызнеиуа наскьуан,
Ҭынха дизҭадаз, зегьы иара изы итәымуаҩцәан,
Ихатәы изҭада, имоузац, зегьы рҽы дҳәаҩын,
Ацәарҭа иара изы иӄам, хызеи хчи имбазац.
Маҭәа иара ишәым, еима ишьеимҵазац
Ихахәы еилажәжәоуп, ххәа алеимкзац.
Ас абри изихьзеи, Анцәа дишәима?
Ауаа ихыччаразы адәы дыӄәиҵама?
Моумоу, уи ԥышәагас ауаа рзы дишеит Иара,
Ицхраауеи дыԥхазшьои гәеиҭаразы ауаа,
Аҭакгьы уашьҭан ирԥигалараз дара.
Нас убри аӄынтә зегьы шәԥьабақәа шәырҭаԥшқәа.
Игшәмырхан ишәылшо, инеиҵышәх шәнапқәа.
Аҭакс ишәиҭап иазырҳәаны рацәа,
Ҳара зегьы ҳазшаз, хыхь иӄоу ҳ-Анцәа.

Сара сгәаанагарала ари ажәеинраала аԥҵараҽы Д. Гәлиа, ганкахьала, анырра изҭаз рҽиамҵоуп М. Лермонтов иҩымҭа "Нищий", дәеаганкахьала, - ҳамҩашьо иаабоит абиблиатә мотив. Ҳарзаатгылап урҭ Д. Гәлиа ихы ишаирхәаз. Уи азы иаагап М. Лермонтов иажәеинраала.

У врат обители святой
Стоял просящий подаянья
Бедняк иссохший, чуть живой
От глада, жажды и страданья.

Куска лишь хлеба он просил,
И взор являл живую муку,
И кто-то камень положил
В его протянутую руку.

Анаҩсан, аҵыхәтәантәи астрофаҽы, М. Лермонтов иажәеинраала даеа хырхарҭак аиҭоит, илирикатә фырхаҵа изы итакдахаз ибзиабарахь ҳҳьаирԥшуеит.

Так я молил твоей любви
С слезами горькими, с тоскою;
Так чувства лучшие мои
Обмануты навек тобою!

Ишаабо еиԥш, М. Лермонтов ахымхәа рыцҳаи илирикатә фырхаҵеи рҭагылазаашьақәа еиԥшитәуеит - актәи ицхыраара аҭыԥан, ахаҳә инапы ианырҵоит, аҩбатәи - ицәаныррақәеи игәыҕрақәеи лыҵшәадахоит. Ажәакала рҩыԥьегьы ржьеит. Лермонтов иажәеинраалаҽы зызбахә ҳәоу жьагатә мыруганы ахымхәа инапы ианырҵо машәыршәа иҽашәаз акы акәым, уигьы Евангеилие аӄнытә иаагоуп. Уи ҳԥылоит аԥшьхәҭак рҽгьы: "Есть ли между вами такой человек, который, когда сын его попросит у него хлеба, подал бы ему камень?" (От Мотфея. Гл. 7. 9.). Д. Гәлиа иажәеинраала анаԥицоз аламҭалазы иара дызлахәыз аиҭагаратә гәыԥ еиҭаргаз Евангелие аҽы ари аҭыԥ абас еиҭагоуп: "Шәара ишәыуоу оҩ дҟаларыма, иԥа ача ҳәа даниҳәалагь ахаҳә изҭара?" (Матфеи иӄнытәу. Ахы 7. 9). Абасала, Д. Гәлиа еиликаауан М. Лермонтов иажәеинраалаҽы ахаҳә залагалоу, функциас инанагзоз. Иара ажәеинраала ахаҵа акәзар, Д. Гәлиа ишидыруаз атәы мҩашьарада ишьақәнарҕәгәоит, уи ахәҭак (аԥхьатәи ҩстрофак) аԥсуа школқәа ирызкыз арҵага шәҟәқәа иахьынылоз. Ҷыдала иаҳарбар ҳалшоит С. Алфиорови А. Чыкәбари 1910 ш. рзы еиқәыршәаны иҭрыжьыз рышәҟәы[11].

Д. Гәлиа иажәеинраала анаҩстәи ахәҭа дәеа хырхарҭак аиҭоит - Анцәа изакәанқәа иреиуоу асабаԥура иқәымныкәо дшахьырхәхо ахь ииаганы. Ҳәарада, ари амотивгьы библиатә мотивуп, автор ирҽиратә лагала шаныԥшуагьы. Асабаԥ иаҵанакуеи уи шымҩаԥгалатәуи ртәы Абиблиаҽы акырԥьара иазааҭгыланы азбахә ҳәоуп.

Абасала, араќа ҽырԥштәы заҵәык ауп иаагаз, жәеинраалак ауп ҳзыхцәажәаз Д. Гәлиа ирҽиараҽы адинхаҵара, лымкаала ақьырсианра ҭыпс иааннакылоз аарԥшразы. Аха уи иҵегьы иҵаулоуп, аҽырԥштәқәагьы еиҳа еиҳауп ҳәа агәра ганы ҳаќоуп. Амала урҭ аҭҵаахоцәа рзы иԥшаатәны, ишьақәыргылатәны ҳаԥхьа ишьҭоу усуп. Иахьа иҳамоу ашәќәқәа рҽы (еиҳаразак арҵагатә шәќәқәеи алекциақәа ркурсқәеи) ари аҭагылазаашьа ихарҭәааны ианыԥшуам. Уи иахќьаны еиҵагыло, изызҳауа абиԥара рќынза имнеизац. Убри азы урҭ рдыррақәа акыр иҭшәоуп, аиаша иаҵәыхароуп. Иаҳҳәаз инамаданы, иахьатәи абиԥара ақьырсиантә динхаҵара аԥсуа ркқараҽы рольс иааннакыло рдырразы, уи аԥсуа литература ахыцхырҭақәа ируакны ишыќаз атәы реилыркааразы ҷыдала иззаҭгыланы иҭҵаатәу проблемоуп. Ус еиԥш аусумҭа аԥҵаразы иахьа иарбанзаалак политикатә, идеологиатә, ма дәеакы иадҳәалоу ԥынгылак ҳамам. Ус анысҳәауа, сара зызбахә сымоу - Д. Гәлиа дызлахәыз арккара культуратә цәырҵрак аҳасабала ганрацәала аҭҵаара ауп. Иззаҭгылатәу азҵаарақәа иреиуоуп - аԥсуа ркқара ацәырҵра амзызқәа, уи ақазшьа хадақәа, аҽиашьатә мҩақәа, изырҽиауаз ауаа зуспқәоу, урҭ рроль аԥсуа культураҽы, насгьы лахьынцас ирауз. Аиаша ҳҳәар ауми, хыхь зызбахә ҳҳәаз аиҭагаратә комиссиа иалахәыз ауаа рыхьзқәа уарла-шәарла иаҳԥылалоит акәымзар, ҳмилаҭтә-культуратә хдырраҽы ишьақәгыланы иќам, урҭ уаќа ҭыԥ рымам. Зхыԥхьазара рацәам ҭҵаахоцәақәак рызбахә ҳамҳәозар, уи атәы здыруа маҷоуп. Ус анакәха, аԥсуа культура аҽиашьақәа рызҵаараҽы ииашам, ихаҭәаам, еицаку адыррақәа абиԥарак аќнытә дәеа абиԥарак ахь ииасуа иаауеит, ус иагьцалоит анаҩсгьы ари рееимхар, иахьынзахәҭоу иҭҵаамхар, аԥхьаҩцәа ирыларҵәамхар.

Д. Гәлиа идунеихәаԥшышьа иамаз аиҭакрақәа рҽы иззаҭгылатәу зҵаараны иќоуп, уи Аԥсны Асовет мчра ашьақәгылара дшазыќаз. Уажәрааназа иаҳҳәалоз, уи

"древолиуционермызт" ҳәа шьҭа зынза иазхом ари аҭагылазаашьа аилкаараҽы. Убри аганахьала цқьа иацклаԥшны иҭҵаатәуп абольшевикцәа Аԥсны амчра рнапахьы иаанарга аамҭа иаҵанакуа Д. Гәлиа ибиографиа адаќьақәа рҽы. Еилкаатәуп, избан алитература аганахьала усќантәи ирҽиара акыр еихсыгьны изыќалаз. Иара убас иаартны иҳәаатәуп ишәќәы "О моей книге "История Абхазии" аҭоурых. Абарҭ азҵаарақәа рҭакқәа ишрықәнагоу иќаҳҵааназа, ҳара ҳазрылҵуам еиуеиԥшым ауҳәан-сҳәанқәа, ацәыцәажәарақәа. Хыхь ишысҳәахьоу еиԥш, Д. Гәлиа аԥсуа жәлар рҭоурых аҽы рольс инаигәаз, ҭыпс иааникыло изаќаразаалак акала изырхәашьуа урҭ аҭакқәа иҳарҭом. Ауаҩы иполитикатә хәаԥшышьақәа акоммунисттә идеологиа иахьақәымшәоз азы авба анирҭоз аамҭақәа цахьеит...

Д.И. Гәлиа ихатә ԥсҭазаареи иҵаацәеи рзгьы ианаҳдыло маҷым аивгарақәа зныԥшуа афактқәа. Убас иќақәоу иреиуоуп иира амш. Раԥхьа иара изкны иҭыцыз М. Делба ишәќәы аҽы иарбоуп лаҵарамза (маи) 26, 1874[12] ҳәа. Ҷабыргны уи уаҳа дәеаԥьара иаҳԥылом. Д. Гәлиа ихаҭа иифыз (хыԥхьазарала имаҷым) игәалашәарақәеи иавтобиографиақәеи рҽы иахьабалак иарбоу иахьа ҳзықәныќәо арыцхә ауп - жәабранмза 21, 1874 ш. Убас шакәугьы уаҩы дазымхәыцыр ауам М. Делба иаирбаз арыцхәгьы. Избанзар уи ус баша ихы иҭҳәааны иќаиҵарымызт, автор диазҵаартә, еиликаартә аҭагылазаашьа иман. Издыруада, аԥсуаа азәыры ҩы реиԥш, Д. Гәлиагьы даниз амши ашәќәаҽы дшарбази еиқәымшәозар? Уеизгьы-уеизгьы ари еилкаамзар ада ҧсыхәа ыќамкәа аќара ихадақәоу иреиуам. Аха уеизгьы аинтерес аҵоуп. Уамак изламцәажәо ибиографиатә хҭысқәа ируакуп - иара ҩынтәны аҭаацәара дшалалахьаз атәы. Уи раԥхьатәи иԥшәмаԥҳәыс ахшараураан лыԥсҭазаара дшалҵыз ҳацәыԥхашьаны иаҳҿыцаҳаршәазом, Гәлиа иԥсҭазаараҽы изаќаразаалак акала инымԥшызшәа ҳавсуеит. Ҳәарада, ас еиԥш иќоу арыцҳара дарбан уаҩԥсызаалакгьы иныԥшуеит, анаҩстәи иԥсҭазараҿгьы аҿинардыруеит. Иахьынзаиашоу аҳәара уадаҩуп, аха Д. Гәлиа ироман "Камаҷыц" афырхаҵа хада лхаҿсахьа аԥцараан, раԥхьатәи иԥҳәыс лҭеиҭԥши лќазшьақәеи акыр дырхыԥшылеит ҳәа ауаа ирҳәало аҵабырг иацәыхарамзаргьы ќалап. Ашәќәыҩҩы ибиографиа аҭҵаараҽы ас еиԥш иќоу аҩжьрақәа иалнаршом

уи цқьа аилкаара. Ҳара иҳуалуп уи пунктирла, ибжьажьбжьажьны акәымкәа, иахьынзауа игәылырҭәааны аҭцаара.

Агәыӷбара уаӷы изцәырыргартә аҟынза еиуеиԥшым авариантқәа ҳԥылоит ихьзи иабхьзи рҽгьы. Ихьз авариантқәаны иаҳԥылоит - Димитри[13], Дмитри[14], Дырмит; иабхьыз - Урыс, Иосиф, Есыф[15]. Абарҭ авариантқәа зегьы цаҵгәыданы иҟам, урҭ ахархәара рыман еиуеиԥшым аҭагылазаашьақәа рҽы. Аха комментарида, доусы ихы ианааҭашәа иитаху, иаҳа игәаԥхо авариант ихы иаирхәо дналагар, ҳлитература ашьаҭаркӷы ихьзи иабхьзи еилахәаны, вариантрацәа змоу акәны иааҳамплыцахоит. Убри аҟнытә ара изыԥәныҟәатәу сара сгәааанагарала ирҽиамҭақәа еидкыланы аизгақәеи атомқәеи рҭыжьра ианалага ишырнидоз ауп. Ишдыру еиԥш, уи Дырмит Иосиф-иԥа ҳәа ауп. Амала ашәҟәыӷӷы иарбан периодқәаз урҭ авариантқәа ихы ианаирхәоз, уи зыхҟьоз уҳәа иҵегь ирзааҭгыланы иҭцаатәуп.

Аԥсуа литератураҭцаараҽы зегь реиҳа игҽаханы иҟоу, хырӷ зызуу азцаарақәа иреиуоуп атекстологиатә ган. Уи гәлиаҭцаараҽгьы, еазышәарақәак ртәы ҳамҳәозар, иҟаҵоу маҷзоуп. Аеазышәара ҳәа зызбахә сымоу иреиуоуп А. Аншба "Аԥсуа текстологиа азцаара иазкны (Д. Гәлиа ипрозатә ӷымҭақәа рҭыжьра аҭоурых иадҳәаланы)"[16] ҳәа хыс измоу истатиа. Уи аусумҭаҽы акыр инарцауланы иазааҭгылоуп Д. Гәлиа ипрозатә рҽиамҭақәа еиуеиԥшым аҭыжьымҭақәа рҽы иалагалахаз аԥсахрақәеи аиҭакрақәеи. Аха автор ихаҭагьы изгәамҭеит ажәабжь "Атәым жәӷан аҵаҟа" раԥхьаза акәны иананылоз афырхацәа руазә ихьз иахьа ҳшашьцылахьоу Марыҭхәа ҳәа акәымкәа, Мурыҭхәа ҳәа ишану. Иҟалап, аҵарауаӷ анбанҟәшәараан ицаз гхак аҳасабала дазнеизаргьы, уи азы даламцәажәазаргьы. Атекст аҽы ари ахьыз 10-нтә иаҳԥылоит. Ус анакәха иқәгылоит азцаара: агха знык ирызгәамҭакәа ирыцәцазаргьы жәантәцәкьа ишԥарыцәцарыз ҳәа. Насгьы иазгәаҭатәу, ажәабжь ахаҭа, ишдыру еиԥш, ӷномерк ирнылеит. Рыӷномерк ирнылаз ахәҭақәа рҽгьы ари ахьыз еиԥшны Мурыҭхәа ҳәа ауп ишаҳԥыло. Ус анакәха, уи гхамзар, машәырла иҟалаз акы акәымзар ҟалап. Анаӷостәи аҭыжьымҭақәа рҽы ауп ари ахатәы хьзы иахьа иаадыруа аформахь автор иаиеига. Урҭ аҭыжьымҭақәа ртәы А. Аншба шьахәла еиҽырԥшны дрыхцәажәоит.

Атекстологиа ахыԥәкы хадақәа ируакуп асахьаркыратә рҽиамҭа знысыз аҭоурых (еиуеиԥшым аамҭақәа рзы, еиуеиԥшым аҭыжьымҭақәа рҽы иҟалаз аԥсахрақәа) аилкаара. Ус еиԥш иҟоу аԥшаараҽы зегь реиҳа зыхә ҳараку аоригиналцәкьа (анапылаӷыра), автограф аԥшаара ауп. Рыцхарас иҟалаз аԥсуа литератураҭцаараҽы ус ала атекст аҭцаара зыруадаӷуа аобиективтә мзызқәа ыҟоуп. Ашәҟәыӷӷоцәа, шамахамзар зегьы, рышәҟәқәа анҭыцлак ашьҭахь рнапылаӷырақәа еиқәдырхом. Убри иахҟьаны аоригиналқәа, раԥхьатәи авариантқәа еиқәханы иҟоу арҽиамҭақәа рацәак ҳамам. Еиқәырханы измоу авторцәа, ма рҭаацәақәа ыҟазаргьы цқьа еилкааны иҳамам. Иҳамӷатәны иазгәаҳҭап, ас еиԥш урҭ рызныҟәара шиашам, ҳӷыратә культура аҭоурых шарҵаруа. Ҳара иахьатәи аамҭа мацара ҳазымхәыцкәа, анаӷостәи акыр шәышықәсақәа ҳрызхәыцлароуп. Абар 40 шықәса иреиҳаны иҵуеит ҳмилаҭтә культура зегь азы акрызцазкуа ари апроблема иазкны М. Лашәриа истатиа "Иабаҟоу ҳашәҟәыӷӷоцәа рнапӷымҭақәа?"[17] икьыԥхьижьҭеи, аха иахьа уажәрааназа азцаара шызцаараз ианханы иҟоуп, урҭ рызбара азәгьы иеазимкыцт. Иахьа ашәҟәы ҭыцит, аха аамҭа наскьацыԥхьаза уи аекземплиарқәа уаӷы еиҳа имаҷны ишимԥыхьашәало ҳҳаҽы иаагароуп. Иахьа, ҳӷыреи ҳлитературеи қәра дуззак шрымамгьы, иаҳмоуа, зыԥшаара уадаӷохаз аԥсуа шәҟәқәа рхыԥхьазара маҷым. Ари афакт иҳанаҳәо маҷым анапылаӷырақәа хыцхырҭақәак раҳасабала реидкылареи рыцәахреи рзы. Хымԥада, абиблиотекақәа русушьа акыр еиҵьыртәыроуп, аха убри инаваргыланы еиҽкаатәуп анапылаӷырақәа реидкылареи, рыхьчареи, рыҵцаареи хыкәкыс измоу органк. Уи ахаԥшьгаратә ҟазшьа аимуроуп, ентузиазм мацарала аиҽкаара залыршахом, ихымԥадатәу ҳәынҵқарратә уснагзатәуп.

Атекстологиатә зцаарақәа рахь ӷаԥхьа сиасны иазгәасҭарц стахуп лассы-лассы иаҳԥыло даеа ҭагылазаашьакгьы. Ҳәарада, автор имоуп азин ирҽиамҭа аԥсахрақәа ралагалара, аамҭа наскьацыԥхьаза иара итәала "аиҵьтәразы" арееира. Аха апрактика ишаҳнарбо ала, ус еиԥш иҟоу арееирақәа енагь аӷымҭа ахаҭабзиара аизырҳара иацхраауам, адунеитә литератураҽы имаҷым аҽырԥштәқәа уи анхьысҳанатәуагьы. Аха уи аасҭагьы ихадоу, автор атекст аниԥсахыз арыцхәгьы аирбалар ахәҭоуп. Убас, иаҳԥылоит, иаххәап, авторк 30-тәи

ашықәсқәа раан иҩызы, иикьыԥхьхьаз рееины 60-тәи ма рнаҩстәи аамԥазы еиԥанԥижьуа, ууанзатәи арыцхә мацара анаирбо. Усҟан убас иалԥуеит аԥсыхәтәантәи аамԥазтәи иарбан проблемазаалакгьы азы имаз азнеишьақәа ууанзагьы имазшәа. Еиԥасҳәауеит, ас еиԥш иҟоу аҽырԥштәқәа ҳлитератураҽы имаԥымкәа ишаҳԥыло. Аха урԥ уи аганахьала рыԥцаара нап аҳмыркыц, ҳаԥхьаҟа ҳзызхьаԥшша уснагзатәны иҟоуп.

Д. Гәлиа ирҽиамԥақәа атекстологиатә ган ала рыԥцаара акәзаргьы ихымԥадатәиу уснагзатәны ҳаԥхьа ишьԥоуп. Сара сгәааанагарала, уи нагзашьас иамоу амҩақәа иреиуоуп Д.И. Гәлиа ирҽиаратә ԥынха академиатә ԥыжьра азырхиара. Уи аус иазнеитәуп ԥакԥхыцәра дула. Хәыц-хәыц иԥшаатәуп, итԥаатәуп иара Иҩны-амузеи аҽы ишьԥоу ахыԥхырԥақәа зегьы, ишьԥыхтәуп ирҽиамԥақәа знылахьоу ашәҟәқәеи, ажурналқәеи, агазеԥқәеи, егьырԥ аԥыжьымԥақәеи зегьы. Рҽиамԥацыԥхьаза иамоу авариантқәа аиҽырԥшратә метод ахархәарала ирыхәаԥшны, ихаԥааау акомментариқәеи азгәаԥақәеи рыцԥаны, икьыԥхьтәуп - акгьы бжьамыжькәа. Аԥхьа итыжьтәуп аԥсышәала иҟоу ирҽиамԥақәа зегьы, нас - урысшәала. Хазы акьыԥхь иазырхиатәуп иара изку алитературагьы. Ҳәарада абас еиԥш итбаа-ԥыцәу, имариам, аԥцааратә хыҟәкы анагзара иус дуны ҳаԥхьа ишьԥоуп. Уи, хымԥада, Д. Гәлиа, хыхь акык-ҩбак иазгәасҭақәаз аҽырԥштәқәа иреиуоу, ибиографиеи ирҽиареи рзы иҽыцу афактқәеи имаԥым аԥыхьашәарақәеи лԥшәас ишроуа агәра згоит.

1999 -2009

АЛИТЕРАТУРЕИ АЗГӘАҬАҚӘЕИ

[1] Шәрыхә.: Делба М.К. Основатель абхазской литературы Дмитрий Гулия. - Сухуми, 1937; Бгажба Х. С., Зелинский К. Л. Дмитрий Гулиа. Критико-биографический очерк. - М., 1956; Гулиа Г.Д. Дмитрий Гулиа. Повесть о моем отце. - М., 1962; Гәыблиа Гь.К. Дмитри Гәлиа. Ирҽиаратә мҩа. - Аҟәа, 1970; Пачулиа В.П. Здесь помнят Дмитрия Гулиа. - Сухуми, 1974; Бҕажәба Хә.С. Зыхьз камшәо. Аԥшаарақәеи аԥыхьашәарақәеи. - Аҟәа, 1977; Зыхәба С.Л. Дырмит ду иакәымзар… - Аҟәа, 2004.

[2] Шәрыхә.: Аԥснытәи ашәҟәыҩцәа. Дырмит Иосиф-иԥа Гәлиа (1874 - 1960). 100-шықәса ихыԥра иазкны. Арекомендациатә-литературатә рбага. (Еиқәдыршәеит: Л.М.Тарнаа, Р.С. Багаԥшь, Л.П. Хәубутиа). - Аҟәа, 1975 (аԥсышәала, урыс бызшәала, қырҭ бызшәала); Д.И. Гәлиа иԥстазаареи ирҽиамԥақәеи (1892 - 1974шш.). Абиблиографиатә рбага. Актәи ахәҭа. (Еиқәлыршәеит Шь.С. Гәарамиа) - Аҟәа, 2003.

[3] Гәлиа Д.И. Иҩымԥақәа. Ажәеинраалақәа, ажәабжьқәа, афольклортәи аетнографиатәи нҵамԥақәа, аиҭагақәа, астатиақәа, арҵага шәҟәқәа, асалам шәҟәқәа. (Еиқәдыршәеит Хә.С.Бҕажәбеи С.Л. Зыхәбеи). - Аҟәа, 2003.

[4] Бигуаа С.А. Дмитрий Гулиа. Потаенные противоречия // История национальных литератур. Перечитывая и переосмысливая. Выпуск I . - М., 1995; Зыхәба С.Л. Дырмит ду иакәымзар… - Аҟәа, 2004.

[5] Бигәаа В.А. Иарбоу аусумҭа. - Ад. 89.

[6] Гәлиа Д.И. Сызнысхьоу амҩа // Д. Гәлиа. Иҩымԥақәа. - Аҟәа, 2003. - Ад. 261-262

[7] Бҕажәба Хә.С. Зыхьз камшәо. Аԥшаарақәеи аԥыхьашәарақәеи. - Аҟәа,1977. Ад. 15 -16.

[8] Салаҟаиа Ш.Хь. Дырмит Гәлиа идинхәаԥшышьа анырра заатәи ипоезиаҽы // Еҵәаԥьаа. 2003, № 1 (6). - Ад. 11.

9 Шәрыхә.: Зыхәба С.Л. Адаццқәа // Д. Гәлиа. Ирҽиамԥақәа. - Аҟәа, 2003. - Ад. 7; Зыхәба С.Л. Дырмит ду иакәымзар… - Аҟәа, 2004. - Ад. 25-41.

[10] Ласуриа М.Т. О роли христианской религии в зарождении абхазской литературы // Аҟәа - Сухум. 2005. №1.

[11] Родная жизнь. Книга для чтения в старших отделениях начальных школ, в которых обучаются дети - абхазцы. (Составили С. Алферов и А. Чукбар, под редакцией С.С. Ларионова). - Тифлис, 1910. - С.11.

[12] Делба М.К. Основатель абхазской литературы Дмитрий Гулия. - Сухуми, 1937. - С.15.

[13] Д. Гәлиа ф-томкны иҟоу иҩымԥақәа ахԥатәи атом 229-тәи адаҟьаҽы ҳаԥхьоит: "Сара, Гәлиа Урыс (Иосиф) - иԥа Димитри Гәлиа, саԥсуоуп, сиит Аԥсны, Уарча ақыҭан…" ҳәа.

[14] Шәрыхә.: Гәыблиа Гь.К. Дмитри Гәлиа. Ирҽиаратә мҩа. - Аҟәа, 1970; Ажурнал "Алашара". 1960. № 2 (анекролог).

[15] Дырмит Гәлиа иажәа хьыршәыгәқәа. Афоризмқәа, ажәаԥҟақәа, алабжьагажәақәа. (Еиқәлыршәеит Н.Ҭар-ԥҳа). - Аҟәа, 1999. - Ад. 3. Абри авариант араҟа мацара акәымкәа акырԥьара иаҳԥылоит. Убри аамԥазы еилкаатәуп Д. Гәлиа иаб ихьзцәкьа Урыс шакәыз, иуаажәлар рыбжьара

ус акәын ишишьҭаз. Еилкааун иара ажәа "аурыс" аҟнытә ишаауагьы. Ари ахьыз авариант - Урысби ҳаиашьаратә жәларқәа рыбжьарагьы иаҳдылоит. Иосиф акәзар, уи Д. Гәлиа иаб ашәкәы дшаныз ауп. Уи Урыс иахьахаршалаз, шьҭыбжьыла иахьеизааигәаз иабзоураны шәкәыла ихьз ус ишьҭыхын. Иара аауеит алатин Иосеус - ажәытә ауриа Йосеф (Анцәа дацхрааугеит) рҟнытә. (Шәахә.: Суперанская А.В. Имя через века и страны. - М., 1990. - Ад.162). Абасала, иаабарҭоуп: аҧсуа хьзы Есыф Иосиф иавариантуп.

[16] Аншба А.А. Аамҭақәа реиқәҿыҭра. Астатиақәа. - Аҟәа, 1986. - Ад. 34-41.

[17] Лашәриа М.Т. Иабаҟоу ҳашәкәыоцәа рнапоымҭақәа? // Ажәа аҳәаақәа. Алитературатә-критикатә статиақәа. - Аҟәа, 1973. - Ад. 175-182.

ҲАЗЛИААЗИ ҲҬЕИҧШИ ЕИҧЫМҠЬАРЦ АЗЫ

Аҟацарба иамоуп х-аамҭакы:
ҳазҭагылоу, ииасхьоу, иҟалаша.
(Аҧсуа бызшәа аграмматика аҟнытә)

Ҳрызхәыцып х-аамҭакы.
Изахьзузеи ҳазҭагылоу,
Иааг, исырба?!
Уи азбахә ахьынзаҳҳәоз,
Ииасхьоу акәны иҟалеит...

Т. Аҧьба

Аамҭа ықәҳа ицоит... уи акгьы еигзом, азәгьы еигзом. Иамоатәны еиқәнажьуа аамҭа цәаҕәарсҭақәа рҟынтә ауаа рыхдырраҿы иаанхо аасҭа иаанымхо ахҭысқәа, амшқәа рхыҧхьазара акырза еиҳауп. Усоуп ишыҟоу ашықәсқәагьы, ажәашықәсақәагьы, ашәышықәсақәагьы. Ауаоы илаҧшҳәаа аҭоурых иаҳа иҵашәарц, игәникыларц азы уи хәҭа-хәҭала - жәашықәсала, шәышықәсала уб. иҵ. ишоит. Убас, аамҭатә еихшараҿы ауаоы еиҳа лассы-лассы ашәышықәсатәи ахҵәахақәа лаҧшықәҵан имоуп, урҭ злашьақәгылоу ахҭысқәеи ауаа рлахьынҵақәеи хатәааны аҭоурых ишазнымхогьы, иаҵанарзуа шырацәоугьы.

...Уамак ала иҟан ХХ ашәышықәса аҧсуаа ҳҭоурых ҿы. Аҭоурых дузза змаз ҳажәлар изнысыз амоазы аинформациа еиҳа еиқәҳархартә, иҳарҿиаз аихьзарақәеи, иаҳҳаагахьоу ауадаорақәеи ибжьамзыртә аҭагылазаашьа анаҧаҳҵа уи ашәышықәсазы ауп. Еилкааун, ас еиҧш ҳгәынкылара аизырҳара алзыршаз аоыратә культура ахьаҧшьгахаз шакәу. Д. Гәлиеи идгылаоцәеи зышьаҭа рҳаз ари ацәырҵра аецәыргашьақәа, иаиуаз ахырхарҭақәа еснагь еиҧшымызт: иҟалон иуашәшәырны, иҧсыены ахы анаанарҧшуаз, аха ииаидкыланы ҳахәаҧшуазар, уи ҳаиқәзырхаз, ҳҭоурыхтә моа ҿахымҵәартә, анаостәи ҳҬеиҧш агәыҕрақәа зцу ак акәны ҳахәаҧшратәы иҟазҵаз афактор хадақәа иреиуаны иҟалеит. Апоет-гәлымҵәах Т. Аҧьба абарҭ ицәаҳәақәа уи агәра ҳдыргоит:

Иҧәәоуп ҳара ҳамчи ҳалшеи,
Ҳҳылҧшьҭрагьы, хымҧада, иҧәәоуп.
Дуззак аҟнытәи ҳаауеит.
Ҳцәырҧрагьы - дуззак иазҳәоуп!

Ҳәара аҭахума, имариамыз ари амҩа ианысыз, еиуеиԥшым аинтеллектуалтә хырхарҭақәа рҽы аԥьабаа ду збаз зегьы ҳара ҳҭоурыхтә гәынкыраҽы наунагза иаанхароуп. Убарҭ рхыԥхьазараҽы иалкаау аҭыԥ ааникылоит Миха Александр-иԥа Лакрбагьы. Иара ирҽиаратә ҳәаақәа акыр иҭбаауп: алитератураҽы, акиноҟазараҽы, аԥсуа театртә ҟазара аҭцаараҽы уб. иц.

М. Лакрба иԥсҭазааратә мҩеи ирҽиареи акырынтә иазаатгылахьоу аҭцаамҩцәа маҷҩым. Хыла иара иԥсҭазаареи ирҽиамҭақәеи ирызку аматериалқәа рнылахьеит В. Анқәаб ишәкәы "Аԥсуа новеллақәа" (Аҟәа, 1968), Р. Қапба имонографиа "Миха Лакрба" (Аҟәа, 1980). Ари аусумҭа урысшәала еиҭагангьы иҭыҵхьеит "Певец аламыса" ҳәа хыс иаманы (М., 1988), сынтәа уи аусумҭа автор ихарҭәааны, аус адуланы еиҭаҭижьит "Михаил Лакербай. (Жизнь и творчество)" ахьзны. А. Аншбеи В. Дарсалиеи урысшәала иҭрыжьхьеит ашәкәы "Михаил Лакербай. Творческий портрет" (Сух., 1979). Иара убас инарҭбааны М. Лакрба ирҽиара иазаатгылахьеит аҵарауаа: Ш. Инал-иԥа, В. Агрба, Шь. Салаҟаиа, А. Аншба, В. Аҵнариа, С. Зыхәба, Б. Гәыргәлиа, В. Бигәаа, ашәкәыҩҩцәа - Ԥь. Аҳәба, А. Гогәуа уҳәа рыстатиакәа рҽы. Аха М. Лакрба ирҽиамҭақәа енагь азҵаара ҽыцқәа цәырызго, уаҩ дзырхәыцша апроблемақәа аазырԥшуа роуп.

ХХ ашәышықәса алагамҭазы, 1901 шықәса, ажьырныхҳәамза 19 рзы Мархьаул ақыҭан инхоз аԥсуа аамыста Аҳмат Лакрба иҩнаҭа диит аԥсуа культура, лымкаалагьы аԥсуа литература, аиҵыҵреи аҽиареи иацхраараны иҟаз аҵеи. Уи Миха Лакрба иакәын.

Миха Лакрба усҟантәи аамҭазы аҵара бзиа зауз аԥсуа интеллигенциа дыруазәкын. 1911 шықәсазы Мархьаултәи ауахәаматә школ даналга, дҭарҵеит Аҟәатәи ашьхаруаа рышкол. Уа иҵара аныхиркәша, 1913 ш. дҭалоит Аҟәатәи ареалтә ҵараиурҭа. М. Лакрба араҟа аҵара аниҵоз, рҵаҩцәас аус руан А.М. Ҷоҷуеи В.И. Стражеви. Уи иҵара хиркәшоит 1918 шықәсазы.

Абарҭ ашықәсқәа раан ауп Миха Лакрба ирҽиаратә усурагьы напы анаиркуа. Уи хацыркхеит ажәеинраалақәеи астатиақәеи рыла. Ҷыдала иазаатгыланы азбахә ҳәатәуп М. Лакрба ипублицистика. Раԥхьатәи уи истатиақәа анылоит агазеҭ "Аԥсны". Ишдыру еиԥш, усҟан Аԥсны ақырҭуа меншевикцәа рнапаҵаҟа излаҟаз ала иуадаҩын аԥсуа жәлар рҭагылазаашьа иаша иазкыз астатиақәа ркьыԥхьра. Убас шакәызгьы иара изныкымкәа, иҩынтәымкәа иаахтны акьыԥхь аҽы дықәгылоит ижәлари иԥсадгьыли ирхыргоз атәы зҳәоз апублицистикатә статиақәа рыла. Еиҳараз ак иара иқәгыларақәа рзикуан Аԥсны аҵара ус ҭагылазаашьас иамази, насгьы - ампыҵахалаҩцәа имҩаԥыргоз аполити ка аҽаԥ ереи. Убарҭ иреиуаз истатиақәа рхыԥхьазараҽы иҟан: "Ҳахшыҩи ҳамчи еилаҳҵароуп" (1919 ш.), "Иарбан усу ахьзи-аԥшеи злоу" (1919 ш.), "Мышкы иахыԥауа шәымш иахыԥоит", "Ақыҭа школқәа" (1920) уҳәа убас ирацәаны.

Ҳәарада, абарҭ ашықәсқәа раан М. Лакрба иауз ажурналистикатә ԥышәа дарараза ихәеит иара Аԥсны асоветтә аамҭа анааи, 1921 шықәса рзы зҭыҵра иалагаз агазеҭ "Аԥсны ҟаԥшь" раԥхьатәи редакторс аус аниуаз. Анаҩсан, 1925 ш. иара дҭалоит Қарҭтәи Аполитехникатә институт аиуристтә-политехникатә факультет. Уи дагьалгоит 1929 ш. рзы, аха ҵарала иауз азанаат ала уамак аус имуит, Аҟәа ақалақь адвокатцәа рколлегиаҽы аамҭа кьаҽк аус аниуаз атәы ҳамҳәозар.

М. Лакрба ԥсабарала илаз - аҟазаратә, арҽиаратә баҩохатәра аԥыжәара агоит, иԥсҭазаара зегьы уи иагьазикуеит. 1930 шықәсазы Москва акинодраматургцәа ахьазыҟарҵоз акурсқәа дырҭалоит. Уи ашьҭахь аусура далагоит "Восток-кино" зыхьзыз акинофабрикаҽы. Уаҟа аус иуан, зны - арежиссиор ицхыраажәс, ашьҭахь - арежиссиор иасисстентс, аҵыхәтәан - киносценаристс. Миха Лакрба ирҽиаратә усура аамҷыдарахаз, даеа маҵурак аҽы аус иуамызт. 1946 ш. иҩыз иавтобиографиаҽы иҳәоит: "1937 шықәса инаркны, изаҟаразаалак официалла маҵурак сымамкәа, азеиԥш ууажәларратә напынцақәак рызбахә ҳамҳәозар, алитератураҽы аус зуеит профессионалк иаҳасабала. Сара еиҳарак асахьаркыратә ҩымҭақәа аԥыстҩоит схатәы бызшәала".

Акиностудиа "Восток-кино" аҽы аус аниуаз аамҭазы М. Лакрба иаԥицон акинофильмқәа рзы асценариақәа, аопереттақәа, алибреттоқәа. Убарҭ иреиуоуп ԥшь-фильмк рзы иифыз

акиносценариқәа: "Амра ашәҭ" (1933), "Тҟәарчал" (1934), "Ԛцаԥхак", "Аиаҵәара иалоу аԥҳәыс" (1938).

Михаил Александр-иԥа Лакрба зырҿиаратә еимадарақәа дараза иҭбааз аԥсуа шәкәыкԥцәа дреиуан. Уи дырзааигәан усҟантәи асовет ҟазара амаҵ азызуаз, зыхьз хара игахьаз акультуреи аҟазареи русзуԥцәеи ашәкәыкԥцәеи. Иаҳҳәап, М. Шолохови В. Шкловскии реиԥш иҟаз ахатәарақәа дахьырзааигәаз иабзоураны, 1934 шықәсазы имԥаԥысуаз СССР ашәкәыкԥцәа I реизара ду М. Лакрбагьы далахәын. Р. Қапба уи азбахә ала иԥуеит: "Миха Лакрба абри асовет шәкәыкԥцәа реизара ду аҿы аапҳьарала днанагеит, делегатк иаҳасабала акәымкәа. Делегатс дзыҟаломызт, избанзар уи СССР ашәкәыкԥцәа Реидгыла усҟан далахәзамызт. Арҭ ашәкәыкԥцәа рфорум ахь Миха Лакрба аапҳьара иоуртә М. Горки ила иҟаиҵеит... ашәкәыкԥ, аҵарауаԥ Виктор Школовки. Аԥсуаа рахьтә асовет шәкәыкԥцәа актәи реизара ду иалахәыз, А.М. Горки иажәахә иазызырԥоыз С.И. Ҷанбеи М.А. Лакрбеи роуп"[1].

Асовет шәкәыкԥцәа Реидгыла М. Лакрба далалеит 1938 шықәсазы. Уи азы арекомендациа ирҭеит Мате Залка (агенерал Лукач), Виктор Шкловски, Георги Мдивани.

Миха Лакрба Аҧьыԥьтәылатәи аибашьра дузза (1941-1945 шш.) иалахәыз аԥсуа шәкәыкԥцәа дыруазәкын. Ҳазаатгылап уи иазкны иавтобиографиахьтә иаагоу цәаҳәақәак: "Сара 1941 шықәса, ииун анҵәамҭаз схатәгәаҧхарала, арзаҳал ԥны, саҳәаны сцеит афронт ахь. Аус зуан адивизион агазеҭ "На штурм врага" аҟны, адивизиа арратә трибунал аҿы мазаныҟәгаԥ еиҳабыс. Салахәын 1941-1942 шықәсақәа рзы Севастополь ахьчаразы ицоз аибашьра. Ԥхынгәымза 7 азы, Севастополь, аҭацәа рнапахьы иаииас ашьҭахь хымш аацуаны сыҭҟәаны, аетап саҭаны сдәықәцан Днепропетровсктәи алагер ахь. Араҟа сычмазаԥхеит, исыхьит атиф, сышьҭарцеит алазарет аинфекциатә ҟәша аҿы. Уи даара иҭәгәаз аформала исыхьит, аха исхызгеит. Ԛытк сшеиҭьхаз, абахҭа аҟнытә х-ԥык аԥызцәа сыманы сыбналеит. Раԥхьа, мчыбжьык ақалақь аԥонуҵҟа ҳеаҳцәахуан, ашьҭахь - уаантәи еимгеимцарак иаабаз, ҳаԥсҭазаара уажәы-уашьҭан ахәыц па ишакыз, ақалақь ҳалҵит, ҳнеит Широкое захьзыз ақытахь еыцәахра. Широкое ақыҭа аҟнытә ҳаиасит Апостолово ақытахь. Абраҟа Апостоловои уи

азаааигәаратәи ақытақәа Кут, Грушевка рҿы акыр мза сеыцәахны сыҟан, исыԥшааит, сара сеиԥш, аҭа илагерқәа рҟынтәи ибналаз асолдаҵцәа. Урҭгьы саргьы акапитан Левченко даҳҳаданы ҳалалеит Ар Ҡаԥшьаа ротриад... Ԛаԥхьа срылахәын аиааиразы ицоз ақәԥарақәа Каменка инаркны (Днепропетровсктәи аобласт) Тирасполь аҟынза. Редакторс саман афронт арратә газеҭ "За победу". Агарнизон аҿтәи арратә-ҳақьымтә комиссиа ансыхәаԥш, ижәылоз ар рҿы аҟазаара шсылымшоз, сшычмазаԥу ақәыршаҳатга иҟарҵаз ала срышьҭит, акомандировка сыҭаны атыл агәахьы - Харков ақалақь ахь. Уаантәи Аԥснытәи АССР Арратә Комиссариат анапаҵаҟахь. Ари 1944 шықәса, ҧхынгәы мзазы акәын" [2].

М. Лакрба иавтобиогарфиа аҟнытә иаагоу афактқәа иаадырԥшуеит ашәкәыкԥы Аҧьыԥьтәылатәи аибашьра аан ихигаз ауадаԥарақәа, иԥсҭазаара акырынтә ашәарҭа ишҭагылаз. Аха уи ала иԥымҵәеит иара иԥсҭазааратә мыкәмабарақәа рцыхәтәа. Ҧхынгәымза 5, 1947 шықәсазы М. Лакрба дбаандаԥыртәуеит, дагьахыргоит Воркутаҟа. Абасала, арепрессиа зызуз аԥсуа шәкәыкԥцәа (С. Ҷанба, Л. Лабахәуа, В. Агрба, А. Касланзиа, Шь. Ҵәыԥьба, Н. Бараҭелиа) дреиуоуп М. Лакрбагьы. Ишаадыруа еиԥш, урҭ рахьтә зыԥсы еиқәханы ихынҳәыз Ш. Ҵәыԥьбеи, М. Лакрбеи, Н. Бараҭелиеи роуп. Миха Лакрба ихы дақәиҭыртәит жәабранмза 5, 1955 шықәсазы. Абри аамҭазы, ҳәарас иаҭахузеи, ихигахьаз ахьанҵарақәа изынрыжьит агәамбзиарагьы. Аха ус шакәызгьы, иара изыԥҵәаны иҟаз анаԥсантәи иԥсҭазаара зегьы азикит алитературатә рҿиара. Ԛашьарада, ашәкәыкԥ дацәшәон ирҿиаратә планқәа дырхьымзар ҳәа, иара убри азгьы даара ихы аҧьабаа адбаланы аусура даҿын.

М. Лакрба ибиографиа хыркәшо, иазгәаҭатәуп дҽеаганкгьы - уи иҭаацәаратә ҧсҭазаарагьы имаҷымкәа ауадаԥарақәа шацыз: хынтә ҧҳәыс дааигахьан. Раԥхьаза акәны - Қарҭ данықаз аперио аан дигеит аерман ҧҳәыс, аха ԥбаҟа шықәса рышьҭахь еилыҵуеит. Анаԥсан, ҧҳәыс дааигоит Москва, аха иара аибашьра данықаз аамҭазы иԥҳәысгьы, ироухьаз аҧҳа хәычгьы рыԥсҭазаара иалҵуеит. Аҵыхәтәан, 1954 шықәсазы, убра, Москва, Евгениа Исидор-иԥҳаи иареи рыԥсҭазаара еиларҵоит, уи илыԓлыршеит иахьынзауала лхаҵа илитературатә-рҿиаратә

усуразы аҭагылазаашьа маншәала изаԥҵара, ицхыраара. Бзиа илбон лара М. Лакрба зыматҵ иуаз, зыхьыз ҭигарц дашьҭаз иԥсадгьыл Аԥсни ижәлари.

Михаил Александр-иԥа Лакрба аԥсуа литератураҿы шәҟәыҩуак иаҳасабала еиҳарак дызлардыруа, дызларгәаладыршәо иновеллақәеи идраматә рҿиамҭақәеи рыла ауп. Аха иазгәаҭатәуп, М. Лакрба аԥсуа литератураҿы дызлацәырҵыз ажәеинраалақәа рыла, апоезиа ала шакәу. Иҩуан иара ажәеинраалақәа, дышәҟәыҩуа хатәраны данышьақәгыла ашьҭахьгьы. Ҩ-томкны иҭыҵыз иҩымҭақәа реизгаҿы ианып ажәеинраалақәа жәаф.

М. Лакрба ипоезиаҿы ҳамҩашьо иаабарҭоуп аԥыжәара шамоу аграждантә лирика. Урҭ ирныԥшуеит ихту ацәажәара - апублицистикатә цәаҩа. Апоет игәцаракны имоуп, акырынтә дырзаатгылоит акрызцазкуа ауаажәларратә-ҭоурыхтә цакы змоу ахҭысқәа. Акьыԥхь збаз раԥхьатәи иажәеинраала "Абахҭаҿы" анылеит агазеҭ "Аԥсны" 4 -тәи анамер (мшаԥымза 5, 1919). Хара имгакәа - 6-тәи аномер (лаҵарамза 1, 1919 ш.) аҿы икьыԥхьын аԥсуа поезиаҿы иреиҷьзақәоу ажәеинраалақәа ируаку, ихрестоматиатәхаз "Димитри Гәлиа иузынасҵиуеит" ҳәа хыс измаз арҿиамҭа. Анаҩстәи аҭыжьымҭақәа рҿы уи ахы ԥсахны - "Дмитри Гәлиа уахь"[3], "Ушнеиуа унеи..."[4] ҳәа иаҳԥылоит. Ари ажәеинраала анаԥицаз, ианикьыԥхьыз М. Лакрба 18 шықәса ракәын ихыцуаз. Аха араҟа аус злоу автор иқәыԥшра мацара акәым. Адунеитә поезиа аҭоурых аҿы имаҷым аҿырԥштәқәа 14-15 шықәса зхыцуа апоетцәа қәыԥшцәа зеиҷьаҟам алирикатә рҿиамҭақәа анаԥырцахьоу. Ихадоу уи ауп - М. Лакрба зызбахә ҳамоу ажәеинраалаҿы ацаки афармеи уаҩы уамашәа ибартә еишьашәаланы иааирԥшуеит ауаажәларратә хатәрара аҭышәантәалара. Уи ахы инаркны ацыхәанза ианыԥшуеит азеиԥш милаҭтә масштаб иацанакуа ахьаақәеи агәыҕрақәеи. "Усҟантәи аамҭазы, - иҩуеит Ш. Инал-иԥа, - убри еиԥш ажәеинраала иҩыны аҭыжьра ацакы ҳара ҳҿы шьарда шацанакуаз атәы. Дырмит ихаҭа имацара иакәым аус злоу. Иара дызҿыз аус аԥсуа жәлар зегьы рыԥсҭазаараҿы изыԥсаз аарԥшра ауп аус злоу"[5].

Хшыҩзышьҭра зҭатәу зцаароуп ари ажәеинраала аԥхьатәи аварианти анаҩстәи аҭыжьымҭақәа ртекстқәеи аивгарақәа маҷымкәа иахьрымоу. Абар иара аҩымҭа атекст, агазеҭ ишаныз, ишкьыԥхьыз ала:

Ушнеиуа унеи, уус гәырҩагаз,
Уаҟәымцын, уашьҭаз, инагза!
Иуцәыхьамҭоугьы мчыла уацаз,
Узхьымзо цасҳәа уеахьыгза...

Уус хьамҭоуп, аха ус дууп!
Имаҷым иакәызхьоу жәлара!
Уазнеи, уеақәырз, ипатууп,
Уи еиԥш аус ду азы аԥсра...

Урцәымшәазан уажәгьы иуиаауа,
Ухы уамеигзан, уецакы!
Уаԥыл ахақәиҭра жәлар ирзааиуа,
Иарба убираҟ, иҳаракы!

Уԥшишь, иубома: амра гылоит;
Макьана ицәывцаҷҷоит иара,
Убыс хәыҷы-хәыҷла иҿыхоит,
Ҳара ҳазееихар, ҳ-Аԥсынра!

Узқәылаз амҩа харазазаайт,
Уахьнеиша унеиуеит, ихацә!
Уус узцалаз, хьамҭазазаайт,
Ичҳа, агьугым, инагза!..

Аԥсны ала хҩоуп, алымҳа дагәоуп,
Лашарак заайуом, илашьцоуп...
Иазылухт амҩа, маҷзак угуп,
Лашара иааиша рацәазоуп...

Уазәуп, ихнымҳәкәа, ус инеиуа,
Макьана иҳамоу хырехәарас;
Уазәуп, ецәас иаҳзышеишеиуа!
Уазәуп, иҳамоу гәыгьрҭас...

Ушнеиуа унеи, уус гәырԥаагаз,
Уаҟәымҵцын, уашьҭаз, инагза!
Иуцәыхьамҭоугьы, мчыла уаҵаз,
Узхьымзо цасҳәа уеахьыгза!

Ажәак-ԥажәак иахьатәи аԥышьатә ҧҟарақәа иахьрықәымшәо (ахьамҭа / ахьанҭа), апунтуациатә дыргақәа уҳәа атекстқәа ирымоу аганахь иааныжьны, ҳарзаатгылап агазеҭ ианылази (1), М. Лакрба иԥымҭақәа реизгаҿы икьыԥхьуи (2), М. Лашәриа еиқәиршәаз антологиа иануи (3) атекстқәа рвариантқәа.

Аԥбатәи астрофа, актәи ацәаҳәа:

1. *Уус хьамҭоуп, аха ус дууп.*
2. *Уус хьанҭазааит, - иус дууп!*
3. *Уус хьанҭоуп, - аха иус дууп.*

Аԥбатәи ацәаҳәа:

1. ***Имаҷым*** *иақәызхьоу жәлара.*
2. ***Имаҷым*** *иақәызхьоу жәлара.*
3. ***Имаҷԥым*** *иақәызхьоу жәлара.*

Аԥшьбатәи ацәаҳәа:

1. *Уи еиԥш аус ду азы аԥсра.*
2. *Уи еиԥш аус азын аԥсра.*
3. *Уи еиԥш аус азын аԥсра.*

Ахԥатәи астрофа, актәи ацәаҳәа :

1. *Урцәымшәазан уажәгьы иуиаааиуа.*
2. *Урцәымшәазан иахьа иуиаааиуа.*
3. *Урцәымшәазан иахьа иуиаааиуа.*

Ахԥатәи ацәаҳәа:

1. *Уаԥыл* ***хақәиҵра жәлар*** *ирзаааиуа.*
2. *Уаԥыла* ***ахақәиҵра иааиуа.***
3. *Уаԥыл* ***ахақәиҵра иааиуа.***

Анаԥсан ицо астрофа иахьгылоу аҭыԥ ала еиқәшәом, еилагоуп. Агазеҭи Антологиеи рҿы аԥшьбатәи астрофа "Уԥшишь, иубома, амра гылоит" ацәаҳәала иалаго ауп. М. Лакрба иԥымҭақәа ахьану атом аҿы уи ахәбатәи астофа ауп, аԥшьбатәи - "Аԥсны ала хԥоуп, алымҳа дагәоуп" ала иалаго ауп иану. Агазеҭ аҿы икьыԥхьыз авариант иамаз ахәбатәи астрофа егьырҭ аҭыжьымҭақәа зынза ирнымлеит. Абар уи:

Узқәылаз амԥа харазазааит
Уахнеиша унеиуеит, ихаҵа!
Уус узҵалаз хьамҭазазааит,
Ичҳа, агьугым, инагза!..

Абасала, "Аԥсны ала хԥоуп, алымҳа дагәоуп" ҳәа ацәаҳәала иалаго аԥхьатәи авариант аҿы афбатәи астрофа ауп. Аишьҭагылашьатә еиқәымшәарақәа ааныжьны, иацаҳҵап аиҿырԥшра.

Аԥшьбатәи астрофа, аԥбатәи ацәаҳәа:

1. ***Макьана*** *ицәывҵыҷҷоит иара.*
2. ***Уажәнатә*** *ицәывҵыҷҷоит иара.*
3. ***Уажәнатә*** *ицәывҵыҷҷоит иара.*

Ахәбатәи астрофа, актәи ацәаҳәа:

1. *Аԥсны ала хԥоуп, алымҳа дагәоуп.*
2. *Ҳ-Аԥсны ала хԥоуп, алымҳа дагәоуп.*
3. *Аԥсны ала хԥоуп, алымҳа дагәоуп.*

Аҩбатәи ацәаҳәа:

1. *Лашарак зааиуом, илашьцоуп.*
2. *Лашарак зааиуам, илашьцоуп.*
3. *Лашарак зааиуам, илашьцоуп.*

Аԥшьбатәи ацәаҳәа:

1. *Лашара иааиша рацәазоуп.*
2. *Лашара иааиша рацәазоуп.*
3. *Лашарас иааиша рацәазоуп.*

Абжьбатәи астрофа, актәи ацәаҳәа:

1. *Уазәуп ихнымҳәкәа ус инеиуа.*
2. *Уазәзоуп зегь аҩоа ҳзылхуа инеиуа.*
3. *Уазәуп, ихнымҳәкәа ус инеиуа.*

Аҩбатәи ацәаҳәа:

1. *Макьана иҳамоу хырехәарас.*
2. *Зегь ҳаԥхьагылаҩыс, хадас.*
3. *Макьана иҳамоу хырехәарас.*

Ахԥатәи ацәаҳәа:

1. *Уазәуп иаҵәас иаҳзышеишеуа.*
2. *Уазәзоуп ецәас иаҳзышеи-шеуа.*
3. *Уазәуп ецәас иаҳзышеи-шеуа.*

Аԥшьбатәи ацәаҳәа:

1. *Уазәуп иҳамоу гәыҷырҵас.*
2. *Уазәзоуп иҳамоу гәыҷырҵас.*
3. *Уазәуп иҳамоу гәыҷырҵас.*

Агазеҭи Антологиеи ирнылази авариантқәа рҽы аԥхьатәи астрофа аҵыхәтәангьы еиҭаҳәоуп, М. Лакрба итом аҽы уи еиҭаҳәам.

Ишаабо еиԥш, арҭ ах-вариантк ирымоу аивгарақәагьы еиуеиԥшым. Иаҳԥылоит аԥхьатәи авариантиаҩбатәии анеиқәшәо, актәии ахԥатәии, аҩбатәии ахԥатәии. Аха "Антологиа" ианылаз авариант, атом ианылаз аасҭа, еиҳа раԥхьатәи авариант иахьазааигәақәоу аҭыԥқәа шыҟоу ҳамҩашьо иаабоит.

Иззаҭгылатәу зцаароуп ари ажәеинраала цитатак аҳасабала зусумҭақәа рҽы зхы иазырхәоз аҭцааҩцәагьы еиуеиԥшым аҭыԥқәа рҽы аԥсахрақәа шаларгалоз, ма агха аҭаны ишыркьыԥхьуаз. Убас, Ш. Инал-иԥа ииҩыз М. Лакрба иҩымҭақәа злаатуа аԥхьажәаҽы аҵыхәтәантәи иаԥхьагылоу астрофа злахыркәшоу ҩ-цәаҳәак рҽы ажәа "уазәуп" / "уазәзоуп" ԥсахуп абас:

Уажәа ауп ецәас иаҳзышеишеуа,
Уажәа ауп иҳамоу гәыҷырҵас[6].

Ас еиԥш аиқәымшәара зыхҟьаз аилкаара уадаҩуп, избанзар, ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, атом иану авариант аҽы иаҳԥылоажәа "уазәзоуп" ауп. Ари ажәеинраала ихы иаирхәоит В. Аҵнариагьы аԥсуа жәеинраалеиҽартәышьа атеориатә зцаарақәа ирызку иусумҭаҿгьы. Ҳамҩашьо иаҳҳәар ҳалшоит, уи иааиго авариант Лакрба итом аҟнытә ишааиго, акык-ҩбак иаҳԥылоаивгарақәагьы типографиатә гхақәоуп. Ари аҵарауаҩ, М. Лакрба ирҽиамҭа ахаҭабзиара далацәажәо, абас иҩуеит: "В этом стихотворении поражает все: и молодость самого автора, и возможность появления такого шедевра на заре абхазской поэзии, и удивительная гармония содержания и формы, богатство и многообразие ритмического звучания, и неподдельная ясность мысли и чувства, и возвышенный гражданский пафос, и патриотический дух"[7].

Амала, В. Аҵнариа хыԥхырҭас иигаз атом ианыз авариант злакәу ала, ажәеинраала злашьақәгылоу ԥшьба-ԥшьба цәаҳәа рыла ишьақәгылоу ф-строфак ыҟоуп уҳәа уб. егь. анаҩсан иихәо

ииашам, избанзар, ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, аԥхьазатәи аҭыжьымҭаҿы быжь-строфак ыҡоуп, аԥхьатәи аҵыхәтәангьы иахьеиҭаҳәоу алаҳамҵозар. Убасала ҳазнеиуазар, арҿиамҭа шьақәгылоуп 96 ажәа рыла. Уаҟа автор 13 ажәа ҩынтә, ма еиҳаны, еиуеиԥшым аформақәа рҿы иргыланы ихы иаирхәоит: ушнеиуа - унеи, уазнеи, уахьнеиша, инеиуа; аус - уус, ус; аду - дууп; уаҵаз - узҵалаз; уажәгьы - уажәнатә; ирзаайуа - зааиуам; лашара - лашарак, лашарас. Ажәақәа - "инагза", "жәлар", "амҩа", "иҳамоу" ҩынтә-ҩынтә еиҭаҳәоуп, ажәа "уазәуп" хыцьара иаҳԥылоит.

Сахьаркыратә мыругак аҳасабала аепитет имаҷны ахархәара амоуп ("еҵәас иаҳзышеишеуа"). Арҿиамҭа, ахьыз ишаҳәо еиԥш, шьҭымҭоуп. Уи аҟнытә уи монолог ҳасабла инагзоуп, ажәақәа реиҳарак зызку Д. Гәлиа иоуп. Ҵакыла урҭ азеиҧьашьареи ахәшьараҭареи аазырԥшуа роуп. Ашьҭымҭа зызку иахь ихы рханы автор аҳәара ҟаиҵоит илихыз, дызну амҩа - ажәлар аҵара рыларҵәара - дацәхьамҵырц, аҵыхәанза инаигзарц азы. Убри аҟнытә араҟа аԥыжәара змоу аморалтә-философиатә ган ауп. Автор ирҿиамҭа иаҵоу апафос, хымԥада, иара анаԥҵоу аамҭа иамадоуп, усҟан аҭыԥ змаз аҭоурыхтә проблемақәа иузырҟәымҭхо ирыдҳәалоуп.

Хыхь-хыхьла ҳрыхәаԥшуазар, ажәеинраала злеибарку ажәақәа убри аҟара ибжьааԥнытәқәоуп, апоезиа абаҟоу уҳәартәы аҟынза. Аха автор ихшыҩцак аазырԥшуа иеимоциақәа убри аҟара ицаҳә-цаҳәоит, аԥхьаҩ дыртәыртәуеит, игәы аҟынза инеиуеит. Автор Д. Гәлиа "иус" ҳәа дызҿу хыла иарбану ҷьарамзар-ҷьара ишимҳәогьы еилкааун, уи арккаратә, алитературатә усура шакәу. 18 шықәса ирҭагылаз, ԥсҭазааратә мҩа ԥышәа дук змамыз, арҿиараҿы раԥхьатәи зшьаҿақәа еихызгоз, қәрала иара иаҵкыс акыр еиҳабыз (45 ш.) зхыҵуаз, зыхьз еицырдыруа иҟалахьаз Д. Гәлиа изикуа амҩақәҵагатә ажәақәа, абжьааԥнытәи рҵакала ҳрызнеиуазар, игәаҧьыуаҿәоушәа иҟоуп - уаҟәымҵын, уашьҭаз, инагза / мчыла уаҵаз / уазнеи, уеақәырз, ипатууп / ухы уамеигзан, уеҵакы / ичҳа аҧьугым, инагза уҳәа уб. ит. Апоет қәыԥш ас еиԥш иҟоу адҵаратә ҵакы змоу ажәақәа игәаҧьны ихы изаирхәо, урҭ итәылеи ижәлари рзы аҭоурыхтә миссиа ду ахьрымоу азоуп.

Аԥсны ала хҩоуп, алымҳа дагәоуп,
Лашарак зааиуам, илашьцоуп.
Иазылухт амҩа, маҷзак угуп,
Лашара ииааиша рацәазоуп…

Ҳәарада, арҭ ажәақәа агиперболатә ҟазшьа рыдаабалартә аҟынза еизырҳаны, аҭагылазаашьа шәыга еиқәала иаарԥшуп, аха Д. Гәлиа иусура аҵыхәанза инагзахар, уи ԥсаххоит, амҩа ҿыцгьы Аԥсны иазаартхоит. Ари ажәеинраала М. Лакрба ианаԥицоз аамҭазы аԥсуаа рыбжьара аҵара рыларҵәара знапы алакыз ирацәазамзаргьы иҟан, аха, хымԥада, Д. Гәлиа урҭ рзы дҿырԥшыган, даԥхьагылан, дԥызан. Убри еилкааны ауп М. Лакрбагьы иажәеинраала - ашьҭымҭа иара изизикуагьы. Убри аганахь ала ажәеинраала ззынашьҭу "ихаҿсахьа" ҩ-функциак нанагзоит: уи егьреалтәу, егьсимволтәу хаҿсахьоуп. Убри аганахьала М. Лашәриа ииҳәо ахшыҩцак: "Ари аҩымҭа - аԥсадгьыли ажәлари рҭагылазаашьа ажәа цаҳә-цаҳәла, ажәа ҷьбарала иахцәажәо, апрофессионалтә ҟазараҵәҟьа кказа изныԥшуа жәеинраалоуп"[8] аҟәымшаҳаҭхашьа амам.

Акыр шықәсақәа аныбжьс ашьҭахьгьы М. Лакрба ҩаԥхьа дазыхынҳәны, Д. Гәлиа аԥсуа жәлар рҵоурх аҿы иааникыло аҭыԥ далацәажәоит "Дырмит Гәлиа изын даеа ажәак" ҳәа хыс измоу иажәеинраала аҿы:

Саади иҳәашьала, уара уаниуаз,
Уаразәк уҵәыуон…
Агьырҭ агәырҧьара иаҿын.
Убас ууаҩын, - адунеи ануԥсахуаз,
Егьырҭ зегьы-зегь ҵәыуон,
Иԥышәырччоз - уазәзан…

Ишаабо еиԥш, М. Лакрба данқәыԥшыз Д. Гәлиа иахь изцәырҵыз ацәаныррақәеи агәбылреи изаҟаразаалак акала реырымҧсахзеит. Кыр жәа-шықәса раԥхьа изиҳәаз ажәақәа ҵабыргхеит, иара иахь имаз агәыҧрақәа лабҿабахеит. Автор аԥсуа литература ашьаҭаркҩы дышизгәдуз, ихә ҳаракны ишишьоз иажәеинраалақәа рнаҩсгьы, шьахәла иаабарҭоуп "Ҳара ҳ-Прометеи"[9] захьзу истатиа алагьы.

Миха Лакрба заатәи иҧеиарахь иаҵанакуеит иара убас аҧсуа поезиаҿы иалукаартә иҟоу "Абахҭаҿ" захьзу ажәеинраалагьы. Уи иахцәажәахьоу аҭцаауцәа иазгәарҭон ауымҭа хыцхырҭақәас иаиуит ҳәа ирыҧхьазақәоз аурыс лирика аҿынтә аҧеиамҭақәа. Р.Қапба игәаанагарала, ари ажәеинраала аҧцараҿы А. Пушкин иҧеиамҭа "Абаандауи" М. Лермонтов иажәеинраала "Агәаҳәареи" анырра ҟарцеит[10]. В. Аҵнариа уи аганахьала ҳҳьаирҧшуеит Лермонтов иажәеинраала "Абаандауы"[11] ашҟа.

Ҳәарада, иуадаҩуп хьаҳәа-ҧаҳәада ари ажәеинраала аҧцараан М. Лакрба ҧеиаратә мҩаҟәцагас иалихыз, ма апоезиатә гәаҧхара изцәырызгаз. Аҧсуа поезиазы аҧхьатәи аетап инаркны А. Пушкини М. Лермонтови рыҧеиамҭақәа ишырҿыҧшуаз, ишеиҭаргоз атәы зҳәо афактқәа ыҟоуп. Аха Пушкин иажәеинраала иадаабало аромантикатә гәышьҭыхра уеизгьы-уеизгьы М. Лакрба иҧеиамҭа уамак ианыҧшуам. Пушкин иҿы иҟоуп абарҭ ацәаҳәақәа:

Мы вольные птицы: пора, брат, пора!
Там, где за тучей белеет гора,
Туда, где синеют морские края,
Туда, где гуляем лишь ветер… да я!

Ҷабыргны ари аҧеиамҭаҿгьы иаҳҧылоит ахақәиҭрадара аазырҧшуа амотивқәа, аха иааидкыланы ҳахәаҧшуазар, амчымхареи аҭакреи шаамҭалатәу, ахақәиҭра знымзар зны ишааиуа еиҳа ианыҧшуеит. Убри аганахьала М. Лакрба ари иажәеинраала еиҳа иззааигәоу М. Лермонтов абри ахақәиҭра азгәышьра иазкны имоу аҧеиамҭақәа роуп ҳәа иупҳьазар ауеит. Уи ари атема иазкыз аҧеиамҭақәа иакымкәа-иҩбамкәа иаҧицахьан. Имашәырны иҟамлазар акәхап, Р. Қапбеи В. Аҵнариеи ари аурыс поет еиуеиҧшым иажәеинраалақәа рызбахә ахьырҳәо. Урҭ аҩ-жәеинраалак рҿы раҧхьатәи аҧшьцәаҳәак еивыгара рымамкәа еиқәшәоит:

Отворите мне темницу,
Дайте мне сияние дня,
Черноглазую девицу,
Черногривого коня!

Аха атекст анаҩсантәи ацәаҳәақәа зынза еиҧшым. Ажәеинраала "Агәыҧра" аҿы алирикатә фырхаҵа имоу ахы ақәиҭтәра еиҳа дақәгәыҧуеит, аҩбатәи - апессимисттә мотивқәа рылыжжуа иҟоуп (Но окно тюрьмы высоко / Дверь тяжелая с замком / Одинок я - нет отрады / Стены голые кругом / Тускло светит луч лампады / Умирающим огнем / Только слышно за дверьями / Звучно-мерными шагами / Ходит в тишине ночной / Безответный часовой).

Зызбахә ҳҳәаз аурыс поезиа аҧеиамҭақәа рахьтә иарбану М. Лакрба лымкаала иалкааны анырра изҭаз аҳәара уадаҩып. Иаҳа иишахар ҟалап урҭ рыззегьы иара идыруан, иажәеинраала анаҧицоз акы мацара акәымкәа урҭ зегьы еицырзеиҧшыз амотив ихы иаирхәеит ҳәа. Убри инамаданы иазгәаҳҭар ҟалоит дәеакгьы: М. Лермонтов ипоезиаҿы араҟа иазгәаҭоу ажәеинраалақәа рнаҩсгьы ари атема акырҧьара иаҳҧылоит. Иаҳҳәап, убас иҟақәоу иреиоуп: "Агәылаҧхәыс" ("Соседка"), "Итҟәоу афырхаҵа" ("Пленный рыцарь"). Убри аганахьала, Лермонтов ипоезиа имаҷымкәа иадаабало агәкаҳаратә зныҧшуа аелегиатә ҟазшьа змоу ажәеинраалақәа М. Лакрба заатәи иҧеиараҿы изааигәазҭгьы, абраҟа ицәырцыз азцаарақәа инагзаны рҭак аҟаҵаразы иахьазы иҳамоу ахыцхырҭақәа азхом. Мышкы зны М. Лакрба ибиографиеи иҧеиамҭақәеи иҵегь ихазырҭәааua афактқәа шьақәыргылахар, иҟалап, еилкаахар уи зызбахә ҳамоу иажәеинраалагьы ҳәаақәҵагас иаиуз.

Даеаганкахьала, диашоуп В. Аҵнариа М. Лакрба иажәеинраала "Абахҭа" иахьадикыло Д. Гәлиа иажәабжь "Атәым жәҩан аҵаҟа". "Сара иахьынзаздыруа ала, - иҩуеит уи, - макьана азәгьы еиҿимырҧшыцт иара убас Гәлиа иажәабжьи Лакрба иажәеинраалеи. Аамҭа азцаара алацәажәара урҭ еидкыланы сыднарҧхьеит, доуҳала, религиатә цәалашәарала, аамҭа адкылашьала, ауаҩы иаамҭа-иҧсынҵры амшаҧ адкылашьала, аҧсадгьыли ани рыгәхьаагарала (настальгия) арҭ аҩ-ҧцамҭак еизааигәоуп, Елҟан аҵыхәтәантәи иҩнуҵҟатә гәҭахәыцреи Лакрба илирикатә фырхаҵа илирикатә монологи реизааигәара сара сзы гәыҩбара амам - Лакрба иажәеинраала Елҟан жәеинраалала ииҳәаз иҿахәык акәушәа сахәаҧшуа сҟанаҵеит"[12].

Иҵабыргны, Аҵнариа иазгәеиҭаз аҩымҭақәа еизааигәаазтәуа аҟазшьақәа хырҩ ззутәу ракәым. Арҭ аҩ-рҽиамҭак жанрла реиԥшымзаара иаԥырхагам урҭ реиқәҽытра, реибанырра. Ари аҭагылазаашьа заманала иаанарԥшуеит аҩымҭақәа анкьыԥхьыз аамҭала иахьеизааигәоу - ажәабжь рнылеит агазеҭ "Аԥсны" аҩбатәии ахԥатәии анормақәа, Лакрба иажәеинраала - аԥшьбатәи аномер аҽы. Аамҭала урҭ ирыбжьысыз мчыбжьык ауп. Аҵнариа иазгәеиҭаз аҩымҭақәа реиқәҽытратә ҭыԥқәа машәырны иҟалаз акы акәым, М. Лакрба ажәабжь "Атәым жәҩан аҵаҟа" изнарҵысыз ацәаныррақәа ирхылҵшьҭроуп уҳәартә иҟоуп. "Абахҭаҽ" ҩуп алирикатә фырхаҵа - абаандаҩы имонолог аҳасабала:

Изури, исҳәари, амчыда?
Адунеи шәҭит, ааԥынроуп.
Агәырґьара салыхәдоуп, амыжда,
Сбахҭаҽ еснагь илашьцоуп.

Сықәлацәа ааԥын иеигәырґьоит,
Амшаԥ иаԥылоит хара.
Аамҭа иалачоит, иеиҽырбоит,
Гәыґрада сыззеит сара.

Ԥсы зхоугьы, ԥсы зхамгьы ирықәыԥхо
Амра зегьы ҳзыҳәа ишеит.
Цәывҵалашаракгьы саҭәамхо,
Амра ду са исыԥхеит.

"Атәым жәҩан аҵаҟа" аҽы Елҟан аҵыхәтәантәи имшқәа ртәы ҳазҳәо ахԥатәи ахы аҽы ҳаԥхьоит: "Елҟан иҭаацәа рылабара имоуцызт, абар аума зегьы ҵуеит, уажәы иаԥхьа игылоушәа ибо далагеит. Ихы, рыцҳа, амцашоура аԥыр-ԥырҳәа изыцраз, иан ачаврa ырбаазаны иақәылҵозшәа ибон...". Анаҩс, иаҳԥылоит Елҟан ҭакда иаанхо иани Шарыҵхәеи ирзынархоу иажәақәа - имонологқәа: "Сан, сан, бысԥырымҵын, убас ачаврa ырбаазаны схы иақәҵала...", "Шарыҵхәа, уара ианакәзаалак, аґьычцәа урыцныҟәоит ҳәа, усызгәааны уҟоуп, уара умсааит, сара

ҩынҩықәра нысҵыргьы, уаҳа урҭ сышрыцымныҟәо. Урҭ срықәзит акәымзар, рыбзиара издыруа ҳәа, рышьҭра абаҟоу рҳәааит. "Афырхаҵара" уаҩ дарзуеит ҳәа ирҳәо ҵабыргуп. Сдырехәоит ҳәа, исарҳәалак шызуаз, "апап илабашьа шхиркәшоз, импыҵаԥҵәеит" рҳәоит еиԥш, срымпыҵадырзит" уб. иҵ. Ари афырхаҵа иҟаиҵаз агха шеиликааз амотив ҳԥылом М. Лакрба иажәеинраалаҽы, урҭ рыҩбагьы иахьеиқәшәо - ахақәиҭра амамзаара, уи иацу агәаҟрақәеи агәжәажәарақәеи рыла ауп.

Ажәеинраалаҽы иаҳԥыло анаҩстәи ацәаҳәақәа М. Лермонтов ирҽиамҭа "Абаандаҩы" ахыԥша рнубаалоит:

Шәхаан шәшыԥсыхрагь жәдыруазар,
Сеыхәа шәкәадыр, исзаажәга!
Адунеи шәымала ишәымамзар,
Соушәыжь, лашарак сшәырба!

Чоу ҳәа жәытә гәыла исырхәмарып,
Сан лҽы снеип - дсыжьжьап!
Уажәыҵәкьа саауеит ҳәа нараҳәан,
Еес, сахьымаара сцап!

Абасала, ҳахшыҩцак еиқәхәало, иаҳҳәар ауеит: М. Лакрба иажәеинраала аԥҵараҽы анырра изҭаз иалкааy рҽиамҭак акәымкәа, хыхь ҳаззаатгылаз аурыс лирикатә ҵҵамҭақәеи, Гәлиа иажәабжьи, иара аҭоурыхтә аамҭа ахаҵа иқәнаргылоз апроблемақәеи роуп ҳәа.

Ари атема анаҩстә ирҽиараҽгьы дазыхынҳәуан М. Лакрба. Ус иҟоу ҵҵамҭоуп иажәеинраала "Ажәҵыс". Р. Қапба игәааанагарала, уи ҩын автор дахганы данықаз ашықәсқәа рзы[13]. Ари арҽиамҭа диалогтә формала инагзоуп - алирикатә фырхаҵеи ажәҵыси реицәажәарала.

- Ажәҵыс, ажәҵыс! Иуҷырҷырзеи?
Уцәажәазшәа саҳаит!
- Марҳьаул шәыҩноуп иахьыстыԥу!
Уахьтә сԥырны сузааит...
- Ажәҵыс, ажәҵыс! Сашьцәа, саҳәашьцәа,
Сҩызцәа зегь еибгоу?

- Урҭ еибгоуп. Уара заҵәык уоуп хьаас,
Гәҭыхас ргәы иҭазоу!

- Ажәҵыс, ажәҵыс! Сан лнышәынҭра
Ахылаԥшра агны иубоу?
- Уан лнышәынҭра шәҭы мацароуп,
Зегь афҳоыхаа змоу…

- Ажәҵыс, ажәҵыс! Сгәылацәа зегь,
Нас сызлыҵыз сқыҭа,
Сыхьз ҳәаны иуазҵаалакгьы
Зегь салам сызрыҭа!..

Алирикатә фырхаца изҵаарақәа рҭак ҟазҵо ажәҵыс ауп. Ари адиалог аҽы афырхаца ихы дшақәиҭым атәы ҳәам. Аха уи атәы, игәы иҵхо азҵаарақәа рхаҭақәа аԥхьаҳ иарҳәоит. Иара иҳоны, иуаиҭахы дырцәыхараны дшыҟоу, ишыгәхьааиго, мчымхарала урҭ дшырҟәыгоу еилаҳкаартә иҟоуп. Аҵыхәтәантәи астрофаҽы иара исалам дызлыҵыз иқыҭа ирынаҭарц азы аҳәара ҟаиҵоит.

М. Лакрба иҳоымҭақәа реизга иагәылоу ипоезиатә рҽиамҭақәа рахьтә ҷыдала иззаҭгылатәу, заԥцашьатә ҭоурых цкьа ишьақәыргылатәқәоу иреиуоуп ажәамаана "Азыцәеи, аԥсызи, ауаҳои". Ари арҽиамҭа иаҳарбаз М. Лакрба иҳоымҭақәа реизга анаҳосгьы ф-томкны иҟоу Д. Гәлиа иҳоымҭақәа реизга актәи атом аҽгьы иаҳԥылоит. Уи атом аиқәыршәаҳоцәа Гь. Гәыблиеи В. Аҵнариеи разгәаҭақәа[14] рҽы иахьынтәааргаз хыцхырҭаны иарбоуп агазеҭ "Аԥсны" №16, лаҵарамза 15, 1920 ш. рзы иҭыҵыз. Ҷабыргны, ари ажәеинраала кьыԥхьуп уи аномер аҽы, аха автор ихьз аҭыԥан уаҟа иарбоуп аԥсевдоним "Аԥсуа" ҳәа. Ус анакәха, араҟа иҵәырҵуеит арҽиамҭа авторра азҵаара. Уи иазаатгылахьоу аҵарауаа еиуеиԥшым агәааанагарақәа рымоуп. Ш. Инал-иԥа ишәҟәқәа рҽы[15] ари арҽиамҭа дахьалацәажәо, аԥсевдоним "Аԥсуа" Д. Гәлиа "итәызар ҟалап" ҳәа иԥхьазоит. Ари автор даҽеа усумҭақәак рҽы, хыла иаҳҳәозар, М. Лакрба ибиографиеи ирҽиареи иазку истатиа "Аламыс азышәаҳәаҳоы" зну ашәҟәқәа (М. Лакрба ирҽиамҭақәа реизга актәи атом иацу аԥхьажәеи аҵарауаҳ иусумҭақәа знылаз актәи ашәҟәи) рҽы ажәамаана дахцәажәоит Лакрба ирҽиамҭак аҳасабала. Уаҟа

иара абас иҳоуеит: "Усҟан ауаҳоы игәҭыхақәа аартны рҳәара гәаҧыуацәан азы, Лакрба, аполитикатә гәрамгара дацәшәаны, иҳоымҭақәак "Аԥсуа" ҳәа ахьз ҷыда рыцаиҳоуан"[16]. Р. Қапба иакәзар, уи ари агәанаагара ауп дзыдгыло, ажәамаана М. Лакрба ирҽиамҭақәа ируакны дазнеиуеит. "Уи (М. Лакрба - У. А.) аполитикатә гәрамгара дацәшәаны, иҳоымҭақәа, еиҳарак ипублицистикатә статиақәа, иажәамаанақәа хьыз ҷыдас - ԥсевдонимс ирыцаиҳоуан "Аԥсуа". Убас иаҵаҳоуп, иаҳҳәап, 1920 шықәсазы "Аԥсны" ианылаз ажәамаана "Азыцәеи, аԥсызи, ауаҳои"[17], - иԥхьазоит аҵарауаҳ.

Зызбахә ҳамоу арҽиамҭа ҳыцьа авторцәа рышәҟәқәа изырнылаз аҳәара уадаҳоуп. Аҳ-ҭыжьымҭакгьы рредколлегиақәа Ш.Д. Инал-иԥа дахьалаз адагьы, М. Лакрба ирҽиамҭақәа актәи атом злаатуа иара иаԥхьажәа алоуп. Ажәамаана Д. Гәлиа дшавтору агәра гаҵәҟьаны идыруазҭгьы, дзақәшаҳаҭхеи уи ашәҟәы аҽы акьыԥхьра? Аха иара уаҟа инаҵшьны иазгәеиҭоит актәи атом еиҳарак еиқәыршәаз ашәҟәыҳоы Џь. Аҳәба шиакәу[18]. Иара убри аамҭазы иҳәазам аҳобатәи атом еиқәыршәаз избахә. Амала дазаатгыланы далацәажәоит М. Лакрба ирҽиамҭақәа реизгақәа аԥсышәала ҳынтә заҵәык шакәу ианҭыжьыз. Урҭгьы - идраматә ҳымҭақәеи иновеллақәеи еидызкылаз ашәҟәқәа ракәын. "Абасала, - иҳоуеит иара, - М. Лакрба иԥсы ҭанаҵы иҳоымҭақәа инеидкыланы рҭыжьра зыҟамлеит. Абыржәоуп, данԥсы ашьҭахь, раԥхьаза ианҭыҵуа иҳоымҭақәа реизга. Ари аизга зынза х-томк ыҟоуп. Актәи атом, - уи абри ашәҟәы ауп, - ановеллақәа ирызкуп, … аҳобатәи атом - адраматургиатә рҽиамҭақәеи, аԥсуа театр аҭоурыхи; аҵыхәтәантәи (ахԥатәи атом) ианылоит ажәеинраалақәа, астатиақәа, асалам шәҟәқәа уҳәа убас егьырҭ аматериалқәа"[19].

Иахьа иаадыруеит М. Лакрба ирҽиамҭақәа знылаз зынза ҳ-томк шракәу иҭыҵыз, ахԥатәи усҟан иҭымҵзеит. Ажәеинраалақәа ахԥатәи атом ианыларан иҟаз, аҳобатәи аҽы икьыԥхьын. Амала аҳәара ҳцәуадаҳоуп - урҭ зегьы кьыԥхьзу икьыԥхьымзу. Иара убас аилкаа ыҟам, егьырҭ аматериалқәа ҳәа Ш.Д. Инал-иԥа зызбахә имаз истатиақәеи исалам шәҟәқәеи уҳәа иахьа уаҳоы изыԥшаауоу изымԥшаауоу…

Абасала, ажәамаана "Азыцәеи, аԥсызи, ауаҳои" авторс иамоу М. Лакрба шиакәҵәҟьоу ишиашоу атәы изҳәо акгьы ҳамам. Аха уи аҵабырг иаҳа ишазааигәоу аргументқәа иреиуаны уаҳоы

иԥхьазар ауеит абарҭ: актәи, - зынза хыԥхырҭак рымазамкәаны ари арҿиамҭа М. Лакрба "ҳамҭас имазааит" ҳәа иҩымҭақәа реизга ианырцарымызт; аҩбатәи, - Д. Гәлиа иԥсы анҭаз (акыраамҭа анаҩсгьы) хыԥхьазара рацәала иҭыԥуаз ишәкәқәа рҿы уи рнылазомызт. Иаҳҳәап, 1933 ш. рзы иҭыԥыз "Иалкаау иҩымҭақәа", 1956 - 1962 шш. рызтәи 4-томкны иҟаз иҩымҭақәа реизга уҳәа уб егь. Еилкааун, Асовет аамҭазы акьыԥхь ахь инармышьҭуаз анцәаха царатә мотивқәа знык шуа, ма асоветтә идеологиа иашьашәаламыз астатиақәеи Д. Гәлиа заатәи ирҿиараҿы имаԥымкәа ишыҟаз. Аха "Азыцәеи, аԥсызи, ауаҩи" иазааигәоу ажәеинраалақәеи ажәамаанақәеи ԥынгыла рымамызт - ишәкәқәа рнылон. Ус анакәха, иҟаҳдар ауеит абри еиԥш алкаа: Д. Гәлиа ари арҿиамҭа давторызҭгьы, ишәкәқәа анҭыцуаз иргәылеицартә алшара иман ҳәа. Уи еиԥш аҭагылазаашьа имамызт М. Лакрба, ишәкәқәа ахьҭымцыцыз иахҟьаны.

Иаҳҳәаз анаҩсангьы, аԥсевдоним "Аԥсуа" ҳәа зцаҩу дәеа 4 - статиак ҳԥылоит агазеҭ "Аԥсны" аномерқәа рҿы. Абар урҭ - "Шаҟа ихырцәагоузеи аҧычра Аԥсынразы" (№12, 1919 ш.), "Ма ашколқәа, ма абахҭақәа" (№25, 1919 ш), "Мышкы иахыԥуа - шәымш иахыԥоит" (№26, 1919 ш), "Аԥсуа рцаҩцәа рахь" (№26, 1919 ш.). Арҭ астатиақәа рнымлеит Д. Гәлиа итомқәа еидызкыло аҭыжьымҭақәа, урҭ рахьтә еиҳа ихаҭәаау, 6-томкны иҟоу ипублицистикатә статиақәа знылаз ахԥатәи атомгьы убрахь иналацаны. Аха ааигәа, 2003 ш. рзы Хә. С. Бҕажәбеи С. Л. Зыхәбеи еиқәдыршәаз Д. Гәлиа ирҿиамҭақәа реизга аҿы "Ма ашколқәа, ма абахҭақәа" ҳәа хыс измоу ада егьырҭ ах-статиак анылеит. Аҳәара уадаҩоуп аиқәыршәаҩцәа зықәныҟәоз иарбан хыцхырҭоу, еиҳарак - Хә. Бҕажәба, избанзар, аматериалқәа рҕьырак ихатәы архив аҟнытә иааган.

Зызбахә ҳамоу ажәамаанеи астатиақәеи авторс ирымоу М. Лакрба иоуп ҳәа хыхь иаагаз аргументқәа инагзаны ишьақәдырҕәҕәазом. Уи азы иаҭахуп аҵыхәтәантәи акәаԥ зыргылаша иҵегь ахыԥхырҭақәа рыԥшаара...

Ажәамаана аҵакы хадахь ҳаиасуазар, уи злаԥҵоу ажанр инақәыршәаны ауаҩытәыҩсатә ҟазшьақәа аԥстәқәа рхаҿсахьала иаарԥшуп. Уи иабзоураны иара ишьҭнахуеит мааналатәи ацәажәара, ихтны иҳәам аҵакы. Арҿиамҭа ахаҭа композициатә еиҿкаашьалеи поезиатә нагзашьалеи, хыхь ҳзыхцәажәоз

ирҿиамҭақәа реиԥш, абырцкал икылхуп ҳәа шаҳзахымҳәааугьы, иаҵоу аирониатә, асатиратә интонациа - автор ииҳәарц иитаху еилкааун. Еиҳарак, ажәамааназы иҟазшьарбагоу аҧыдарала - анҵәамҭаҿы иҳәоу ахшыҩцактә лкаа ала. Зҿахәы ззымҳәо аԥсыз иадкыланы дахәаԥшуеит усҟантәи Аԥсны аҭагылазаашьа. Автор дшазнеиуаз ала, усҟан аԥсуа жәлар рҿахәы, рыбжьы ишахәҭоу, аамҭа ишақәнаго игомызт. Мҩасшақә акәзаргьы иазгәаҳҭап, ари атема шырныԥшуа уи аперио азы М. Лакрба ииҩыз ипублицистикатә статиақәа.

М. Лакрба иажәеинраала "Зызлан", автор ихаҭа ишаирбо еиԥш, М. Горки ирҿиамҭа "Марко изку алегенда" аныррала иаԥҵоуп. Аурыс вариант аҿы М. Горки иагәылаиргылеит иажәабжь "Феиа хәыҷи ауасахьча қәыԥши". Амраҭашәаратәи Европа ажәларқәа рмифологиаҿы абнақәеи азыхьқәеи рҿы иуԥыло ҳәа ирыԥхьазо, иуаҩытәыҩсатәым, ахаҿсахьа иазааигәоу Зызлан лыла иԥсахит, Марко ихьз аҭыԥан Марҷыҵь ихьзиҵеит. Егьирахь уаҳа ԥсахра аламгалакәа еиҭеигеит.

Аинтерс рыцоуп М. Лакрба егьырҭ иажәеинраалақәагьы. Урҭ зызку атемақәа иреиуоуп - Аҧьынҵьтәылатәи еибашьра дузза ("Ан лымц"), апоет ирҿиаратә ҭакԥхықәра ("Сара соышьа"), аграждантәи аполитикатәи мотивқәа рныԥшуеит "Згәы змыртынчуа шәахь", "Ленин", "Аҩызара ашәа" уҳәа уб. иц.

Иаҳзаанханы иҳамоу М. Лакрба иажәеинраалақәа хыԥхьазарала ирацәамзаргьы, ҳамҩашьо ирнаҳбаалоит иҳараку апоезиатә гьамала ишынагзоу. Урҭ ҳаԥхьаҟа еицагыло абиԥарақәа рзгьы аинтерс зцоу рҿиамҭақәаны иҟалоит.

Азәырҩы ишазгәарҭахьоу еиԥш, Миха Лакрба шәкәыҩқык иаҳасабала ихьз хара анаҩра алзыршаз иновеллақәа роуп. Дара зегьы, шамахамзар, еидкыланы ианылеит ашәкәыҩқы ҩ-томкны иҟоу иҩымҭақәа реизга актәи атом аҿы. Урҭ уаҟа зегьы 109 новелла ыҟоуп.

Ановеллақәа рзеиԥш поетикатә ҷыдарақәа дрыхцәажәо, Ш. Инал-иԥа иҩуан: "Дара ажәабжьқәа кьаҿқәоуп, сиужет дук, мамзаргьы иматаҕа-чатаҕа махәҭа рацәак змоу ракәзам. Ахҭыс "хәыҷқәа", ахҭыс кьаҿқәа ртәы иҩуеит автор, фактк, ианреиҳау ҩба роуп изхиҳәаауа. Ирылоу ауааԥсыратьы жәпаҩзам - азәык-ҩыԥьак роуп"[20].

Ҳәарас иаҭахузеи, ановеллақәа злеиԥшымгьы маҷым. Убри аганахьала, зегь раԥхьа иргыланы иҳәатәоуп, зны-зынла еиуеиԥшым аудиториақәа рҽы иҳаҳало агәааанагара - ановеллақәа зегьы ажәлар рҽаԥыцтә ҳәамҭақәа рахьтә иаагоуп ҳәа шиашам. М. Лакрба иновеллақәа рахьтә хыԥхьазарала имаҷым иара ифантазиа иазбаз, мамзаргьы ихаҭа дызлахәыз ахҭысқәа ртәы ахьеиҭаҳәо, иара убас еиуеиԥшым алитературатә хыцхырҭақәа, абиблиагьы убрахь иналацаны, рк!нытә анырра изҭаз амотивқәеи, асиужетқәеи, ахаҽсахьақәеи[21]. М. Лакрба иновеллақәа рзеиԥш цәаҩақәа дрылацәажәо, В. Анҟәаб иазгәеиҭон: "Аԥснытәи аԥсабара цәала-жьыла иаласоуп. Цәала-жьыла иаласоуп, аха аԥсабара адәахьтәи асахьақәа ракәым, иара иқәынхо ажәлар рмилаҭ цасқәа, рқьабзқәа, рҷыдаратә ҟазшьақәа - рԥсихологиа ауп иаанарԥшуа. "Аламыс" аԥсуа милаҭ рҽиамҭоуп адац инаркны"[22] ҳәа.

Убри аганахьала ановеллақәа абас еиԥш иҟоу аклассификациа рзааур алшоит: ажәытә ԥсҭазаара (ареволиуциа ҟалаанзатәи аамҭа) зныԥшуа 50 рҽиамҭа ыҟоуп, Асовет мчра ашьақәыргылареи, уи иашьҭанеиуа аамҭеи аазырԥшуа ановеллақәа 47 ыҟоуп, 3 - ажәабжьк иалкааны аамҭакы иазккәам, абстракттә ҟазшьа рыманы иҟоуп, 7-лакәқәоуп. М. Лакрба иновеллақәа еидызкыло атом иагәылоу арҽиамҭақәа рхыԥхьазараҽы иҟоуп аурысшәахьтә аԥсшәахь еиҭагоу 20 новелла. Урҭ еиҭеигеит ашәҟәыҩҩы Ҷь. Аҳәба [23].

М. Лакрба иновеллақәа ирылоуп цакылеи стильлеи итрадициатәу афольклортә жәабжьеиҭаҳәаратә форма азакәанқәа инарыкәыршәаны инагзоу. Аха имаҷым, иара убас, автор зны-зынла ихы ианаирхәо - ажәабжь, ма ахҭыс зҟынтә иаҳаз арҽиамҭа иалагаларагьы. Урҭ рхыԥхьазараҽ иҟоуп иаҳҳәап: Аԥсны еицырдыруаз ажәабжьҳәацәа - Шҳангьери Бжьаниа (ановелла "Абхәеи амаҳәи"), Маадан Сақаниа ("Ҷьора"). Иаҳԥылоит, иара убас ашәҟәыҩҩы ажәабжьеиҭаҳәацәа авторра анриҭогьы. Убарҭ иреиуоуп: Ҟалҷьы Басиаҭ ("Афырхаҵаҵәкьа уи иоуп"), Қаҩ Ҷьгәанаҭ ("Шькәакәа"), Барскьыл Баҷ ("Аҳазыртрақәа"), Ԥлиа Чагә ("Амаҳәцәа"), Хьыб Ламшьаҵә ("Амаҭ"), Самсон Қардаа ("Ҷнагә абахҭаҽы") уҳәа уб. егь. Ҷьарак дажәабжьҳәаҩны дыҟоуп академик Гельфреих ("Академикцәеи ахьча Сагьасеи"); зны-зынлагьы ажәабжьҳәацәа

рыхьзи-рыжәлеи еидкыланы иҳәам, иазгәаҭоуп абас: ахьча Шьаабан ("Аццышә"), ахьча Шәлиман ("Адушьа"), аҭаҳмада Еснаҭ ("Ҳаниф лымцҳәашьа") уҳәа уб. иц.

Ановелла "Ажьжьара" аҽы автор аҩымҭа фырхаҵак иаҳасабалагьы далоуп. Иаҳԥылоит новеллақәак Нури зыхьзу персонажк дахьалагалоу. Ҳгәанала ашәҟәыҩҩы, иакәзар ҟалап, уи афырхаҵа прототипра изызуа. Уи даҳԥылоит ажәабжьқәа "Аҳаҭыр", "Естафета", "Аимак" рҽы.

Миха Лакрба ирҽиара аҟазшьа ҷыдақәа ирызкны аҵарауаа А. Аншбеи В. Дарсалиеи ирыҩуан: "Многие его новеллы являются плодом его творческого вымысла, однако вымысел его носит характер правдоподобия, а не фантастики и волшебства. Согласно поэтике традиционной новеллы, писателя интересуют, прежде всего, ситуации неожиданные, необычные, кажущиеся даже, на первый взгляд, странными. Такая поэтика способствует лучшему запоминанию мыслей, выраженных в его рассказах. А мысли эти достойны того, чтобы их запомнить. В них изложены высокие моральные ценности, имеющие непреходящее значение. Не всегда писатель бывает строг в отборе своих новелл, однако главную свою задачу - сохранить и вернуть народу все ценное, что сегодня в век больших скоростей, часто забывается и исчезает, - он в целом выполняет"[24] .

Ажәытә материал ала ишьақәгылақәоу М. Лакрба иновеллақәа тема хадақәас ирзықәгылоуп абарҭ: ашьаура, асасдкылара, аԥсадгьыл абзиабара, амҳаҷьырра, аҩызара, ачҳареи ахынкылареи, аазара, аҟәыҷара уҳәа убас иҵегьы. Лассы-лассы рҽиамҭак аҽы иаҳԥылоит ҩба-хԥа проблема еилазҩаны иахьеицҵәыргоу. Иаҳҳәап, еицырдыруа ановелла "Асас" аҽы иаҳԥылоит ашьауреи, асасдкылареи, ахынкылареи уҳәа ауаҩытәыҩсатә хымҩаԥгашьатә знеишьақәа; ановелла "Аҩызцәа" аҽы - асасдкылареи, аеынкылареи, аҩыза игәрагареи, амаза аҵәахшьеи уҳәа; ажәабжь "Аргәын Сеидыҟ" аҽы - аҩызареи-ачарҳәреи, ахьзи-ахьымзҷи, аазареи уҳәа реиԥш иҟоу ауҩытәыҩсатә еизыҟазаашьақәеи ахымҩаԥгашьақәеи.

М. Лакрба ирҽиамҭақәа рҽы ицәыргоу атемақәа хадарала излаарԥшхо хҭыск аиҭаҳәарала, сиужет маҷк ала шакәугьы, ашәҟәыҩҩы илшеит иҵаулазоу, ажәлар рҭоурыхтә-доуҳатә бзазара ирылҵшәоу илԥшааху аилкаарақәеи, аҵасқәеи

ақьабзқәеи рахь рхьарԥшра. Аконфликтқәа рызбараан еиҳарак ахархәара рымоуп иҿырԥшыгоу, иԥоуроу, иаазагоу ахымԥаԥгашьақәа, аха иаҳԥылоит, иара убасгьы, иԥоурам, ирԥхашьагоу, ицәаԥеыгоу ртәы зҳәо ахҭысқәагьы. Џьара-џьара автор арҭ аԥ-еилкаарак - абзиеи ацәгьеи реиҿагыларала иалиршоит аконфликт азбара. М. Лакрба иновеллақәа аԥсуа жәлар рҭоурыхтә ԥышәа иарҿиаз адоуҳа аҳаракыра злаадырԥшуала, дара рҿы еиҭаҳәо ахҭысқәагьы уамашәа уаԥы ибартә, иԥьеишьартә иҟақәоу роуп. Урҭ рґьырак рҿы иаарԥшу ахҭысқәа ибжьааԥнытәқәам, есымша уаԥы иԥыло ракәым, аекстремалтә ҭагылазаашьақәа раан ауаԥы иуаԥра ԥызшәо роуп.

Ажәабжьқәа рҿы, аҭоурыхтә фырхацәа злаҳԥыло алеи, урҭ ахьыҟалаз аҭыԥқәа рыхьз ахьцәыргоуи, насгьы - дара еиҭазҳәо рыхьзқәагьы зламазам ала, иаҳҳәарц ҳалшоит: бжеиҳан аԥымҭақәа рҿы еиҭаҳәоу ахҭысқәа еиуеиԥшым аамҭақәа рзы иҟалаҵәкьахьаз, ажәлар ргәалашәарақәы иаанхаратәы зҵакы дуз хҭысқәан ҳәа. Миха Лакрба урҭ наунагэа имызыртә ашәкәахьы иеигеит. Уи иабзоураны, ганкахьала - аԥсуаа ҳҳаҭақәа ҳазгьы ҿыцаартырак иаԥызахеит, даҽеа ганкахьалагьы - атәым милаҭқәагьы аԥсуаа рдоуҳатә беиареи, рдунеихәаԥшышьеи, изнысыз аҭоурых аҟнытә хҭысқәаки днардырратә, еилыркаартә аҭагылазаашьа алнаршеит. Инамԥатәны акәзаргьы иазгәаҳҭап, М. Лакрба иновеллақәа 27 бызшәа рахь ишеиҭагоу. Убарҭ иреиуоуп - англыз, афранцыз, агерман, аиспан, араб, аҭырқәа, аболгар, аполиак, авенгр, уҳәа убас иԥегьы.

Абасала, 1959 шықәсазы раԥхьаза акәны иҭыҵыз М. Лакрба иновеллақәа гәахәарыла ирыдыркылеит аԥсуа ԥхьаԥцәеи, егьырҭ алитература абзиабаԥцәеи.

Арҿиамҭақәа азҿлымҳара ду шрымазгьы, алитературатә критикеи алитератураҭцәареи рҿы урҭ аимак-аиҿак рхылҿиааит. Ихадоу зҵаараны иқәгылеит: имазу имамзу М. Лакрба азин, ажәлар рҿаԥыцтә ҳәамҭақәа рахьтә иаагоу асиужетқәа равторк иаҳасабала иқәгылара?

Ҳарзаатгылап уи азҵаара аилкаара алзыршаша ҭагылазаашьақәак. Ҳазхәыцып - избан ашәкәыԥоы дызрызхьаԥшуаз, дызрызҿлымҳаз, ажәлар рҿаԥыцтә ҳәамҭақәа? Ганкахьала, уи асубиективтә мзыз амоуп - М. Лакрба данмаҷыз инаркны аамҭа иаҵанамырзуа иҟаз имилаҭ рҿаԥыцтә традициа

аинтерес иман. Урҭ ажәлар ргәалашәарақәы иаанханы ишыҟазгьы, аамҭа наскьацыԥхьаза наунагэа изыр ҟалон. Даҽеа ганкахьалагьы, М. Лакрба иновеллақәа рцәырҵра рыдҳәалоуп игәҭыхақәеи, ирҿиаратә гәаԥхеибашьареи. Урҭ ҳҳьадырԥшуеит аԥсуа жәлар зҭагылаз аҭоурыхтә аамҭақәа рахь, амилаҭ иамаз аидеали адунеихәаԥшышьеи рахь. Иаҳгәалаҳаршәап, Аԥсны 30-тәи ашықәсқәа аԥбатәи азбжа инаркны аҭыԥ змаз ахҭысқәа аԥсуа жәлар ҭәгәала ишырныруаз. Ишдыру еиԥш, Аԥсны автономиак аҳасабала, мчыла Қырҭтәыла ианаларҵа (1931ш.) нахыс, аԥсуа жәлар рҭагылазаашьа еиҳа-еиҳа иуадаԥохон. Зеиԥшла иаҳҳәозар, усҟан араҟа имԥаԥысуаз ахҭысқәа ҵакыси хыкәкыси ирымаз акы акәын - аԥсуа жәлар милатк раҳасабала ақыртцәа рыларзԥара. Уи еиԥш иҟаз аус анагэаразы имԥаԥган: Аԥсны иахагылаз аиҳабыра рыкәахра, аԥсуа интеллигенциа арепрессиа рзура, Аԥсны адгьылқәа Қырҭтәылантәи ихырцәаны иааргоз ауаа рытара, аԥсуа лфавит ақыртуа шрифт ахь аиагара, аԥсуа школқәа рҿы аҵарацара ақыртуа бызшәахьы аиагара уҳәа уб. иҵ.

Арҭ афактқәа рынагэашьатә формақәа еиуеиԥшымызт. Зны - иаартны мчыла, хамаԥагьарала; даҽеазны - мазала, гызмалрыла ҵаҟа-ҵаҟала имԥаԥыргон. Аха енагь аԥсуа жәлар ирзеиҧуу ус дук нарыгзошәа акәын ишцәырыргоз. Аҳәынҭқарратә усзуцәеи, аинтеллигенциа рхаҭарнакцәеи рбаандаԥотәраан "ажәлар раҕацәа" ҳәа ахьз рырҭон. Аԥсышәала аҵараиура аԥырхра акәзар, уигьы шьақәдырҕәҕәон: "икҿаханы иҟоу аԥсуаа" еиҳа ирласны культурала иҿиарц, уи аганахьала "еиҳа иҳараку" ақыртуа жәлар рбызшәала аҵара рҵаларопуп ҳәа. Иааидкыланы, арҭ аҭагылазаашьақәа зегьы ҭәгәала ирыцрамсыр, ирнымԥшыр ауамызт аԥсуа жәлар рыԥсҭазааратә гәалаҟазаара.

Ҳәарада, ас еиԥш иуадаԥоу аҭоурыхтә аамҭа зхызгаз амилаҭ амчқәа канаԥсон, ажәлар рхи рымчи рыгәра рзымго аҟнынза инеир ауан. Ҷыдалагьы ауаа ирцәыхьшәашәахон, уааназа амилаҭтә ԥсҭазаара ҵаҵҕәыс иамаз, уи ԥсыс иахаз аидеалқәеи ахымԥаԥгашьатә культуреи. Убри аҟнытә, аԥсуаа рҭагылазаашьа аиҕьхарахь ахы анарха, ажәлар рымч ԥаԥхьа агәра ргаратәы иҟаларц азы иаҭахын, урҭ ирыцәхьысҳахаз аидеалқәа рырхынҳәра алзыршаша ауаа. Аԥсуа литератураҿы уи

зылшақәаз дреиуоуп М. Лакрбагьы. Абасала, ашәҟәыҩсы иновеллақәа рцәырҵра зыбзоурахаз, рҽиаратә мотивс ирымаз - аԥсуа жәлар знысхьоу аҭоурыхтә мҩа иҽырԥшыгоу аԥышәеи адоуҳа дуи шагым ргәалашәареи, акультура ду шдырҽиахьоу аарԥшреи, рхы агәра ргартә аҟаҵареи, рыԥсҭазааратә гәамч ашьҭыхреи роуп ҳәа ҳҳәар ауеит.

Ашәҟәыҩсы дзызхьаԥшыз аматериал, алитературатә ҭоурых ду змоу амилаҭқәа иахьгәцараркыз, ҩашьарада иаҳнарбоит - аԥсуаа ҭоурыхла идырҽиаз рдоуҳаи ретикеттә культуреи шҵаулоу, ишбеиоу, иԥхоушьартә ишыҟам, егьырҭ амилаҭқәа урҭ ирҽырҵаашагьы шмаԧым.

Зеиԥьаҟам ала, ари ахшыҩцак шьақәдыргәгәоит еицырдыруа алитератураҭцааҩ ду А.Н. Веселовски иажәақәа: "В памяти народа отложились образы, сюжеты и типы, когда-то живые, вызванные деятельностью известного лица, каким-нибудь событием, анекдотом, возбудившим интерес, овладевшим чувством и фантазией. Эти сюжеты и типы обобщались, представление о лицах и фактах могло заглохнуть, остались общие схемы и очертания. Они где-то в глухой темной области нашего сознания, как многое испытанное и пережитое, видимо, забытое вдруг паражающее нас, как непонятное откровение, как новизна и вместе старина, в которой мы не даем себе отчета, потому что часто не в состоянии определить сущности того психического акта, который негаданно обновил в нас старые воспоминания. То же самое в жизни литературы, народной и художественно-сознательной: старые образы, отголоски образов возникают, когда на них явится народнопоэтический спрос, требование времени. Так повторяются народные легенды, так объясняется в литературе обновление некоторых сюжетов, когда другие, видимо, забыты"[25].

Шамахамзар, М. Лакрба иновеллақәа, ихадоу гәыцәны иргәылоу, аҩымҭақәа рхи-рҵыхәеи еиҽызкаауа хҭыск ауп. Аха уи ахҭыс, уаҩы иԥьеишьаратәы, уамашәа ибаратәы ауп ишыҟоу. Иаҳҳәап, ановелла "Асас" аҽы уи - Цыгә Ҳанашә иԥа дызшьыз ауаҩы дахьиҵәахыз, дахьихьчаз ауп; "Аргәын Сеидыҟ" аҽы - ламысдарала зхы мҩаԥызгаз аазамҭа иеихырҟьаны абаззеи иеахьишьыз ауп; ажәабжь "Аб" акәзар, уаҟа Ҭаркьыл Шьааб ашьаура мап ацәикуеит, иԥа иара ихарала дшыршьызи цқьа

дшизымаазази еилкааны; "Ахы дахәшәтәит" аҽы - зшьапы ҵәык алахаз Мсоуст ахьаа изхымгазакәа дахьамхақьыз хьымзҭшьаны, ихьуаз ишьапы деихсны ихьаа ахьхиеыз ауп. Убас иҟоуп егьырҭ ановеллақәа рҧьыракгьы.

Хымԥада, иаарԥшу ахҭысқәа ԥсҭазааратә ԥышәак аҳасабала ирышьашәалаз аамҭа мҩасхьан. Убри аҟнытә автор иахьатәи аԥсҭазаараҽы хымҩаԥгашьатә ԥкарак аҳасабала акәым аԥхьаҩцәа ишрыдигало. М. Лакрба хыԥакыс имаз аԥсуаа ҭоурыхла ирымаз аҟазшьа шьахәқәа раарԥшра ауп. Ҳәарада, М. Лакрба иновеллақәеи урҭ зхылҽиааз аҳәамҭақәеи рхыԥхьазара иалоуп агипербола ахархәара. Уи иабзоураны ирцархон амилаҭ идеал аҳаракыра.

М. Лакрба иновеллақәа рхыԥхьазара иалоуп аԥсуа литератураҽы акыр ахархәара зоухьоу асиужетқәеи амотивқәеи. Иаҳҳәап: ановелла "Еибамгеит" иугәаланаршәоит Д. Гәлиа ипоема "Ешсоу итапанча", ажәабжь "Ҩыџьа аишьцәа" аҽы иаарԥшу ахҭыс хада рзааигәоуп Б. Шьынқәба ирҽиамҭа "Ахра иаҽахази", Қь. Агәмаа ипоема "Ахрашәеи"; И. Коҕониа ипоема "Наҩеи Мзауҷи" иазааигәазтәуа амотивқәа ҳҧылоит ановелла "Абҕьыц иаҳәап" аҽы. Ановелла "Қап Пыс" захьзу аҽы ицәыргоу ахҭыстә рҽиара ҳҧылоит еицырдыруа Инаԥҳа Кьагәа изку аҳәамҭаҽы. Иара убас, арҽиамҭа "Аргәын Сеидыҟ" асиужет ала ишьақәгылоуп ақырҭуа поет А. Ҵереҵели ипоема "Абаззеи".

Еиҳа ихьшәоу, ҳара ҳаамҭа акыр иазааигәоу аԥсҭазаара аазырԥшуа М. Лакрба иновеллақәа шоит абас: амҳаџьырра атема, Аԥсны Асовет мчра ашьақәгылара аазырԥшуа атема, Аџьынџьтәылатәи аибашьра Дузза аазырԥшуа аҩымҭақәа уҳәа уб. егьырҭгьы.

Амҳаџьырра атема аарԥшра ҙеазызымкыц, уи азы ҩымҭак иадамхаргьы измыҩсыц, шамахамзар ԥсуа шәҟәыҩсык, поетк дыҟам. Уи машәырынгьы иҟамлеит: ажәлар рҽы ацак ду змоу, уи аҽиараҽы, анс акә арс акә зышьҭа ҭәҭәала иаанзыжьыз ахҭысқәа рызхьаԥшра, урҭ реилкаара аҿазышәара амилаҭтә литература иауалуп. Избанзар амҳаџьырра алҵшәақәа ҭәҭәала кавказтәи ашьхаруатә жәларқәа анаҩстәи рҧеиԥш ианырыз ҭоурыхтә хҭысхеит.

Уи апроблема ахшыҩзышьҭра азызуаз, зҩымҭақәа рыла аарԥшра ҙеазызшәоз аԥсуа шәҟәыҩцәа дыруазәкын Миха

Лакрбагьы. Ҷыдала, ари атема иазкуп абарҭ ановеллақәа: "Есма-Ҳаным", "Аҭырас", "Агәырԥа", "Раԥхьазатәи аԥсуа шәҟәы", "Убысҟак инапы зырхьанҭаз". Арҭ ажәабжьқәа рҽы рсахьа ҭыхуп ажәлар ирхыргаз игәыҭшьаагоу ахҭысқәа. Иаарԥшуп ауаа рҽаԥхьа иқәгылаз апроблема азбашьаҽы еиуеиԥшымкәа ишазнеиуаз. Шьоукы ргәаанагарала, иага ԥьабаа рбаргьы, иԥсы-иаанха - аԥсадгьыл хьчатәын, ауаажәларгьы рыԥсадгьыл аҽы иаанхар акәын, уи азгьы хаҵәнамырха иқәԥалатәын. Даҽа шьоукы - ари адгьыл аҽы шьҭа ҕьацашьа, нхашьа бзиа зыҟалом азы, ихҵәаны Ҭырқәтәылаҟа ицатәуп ҳәа ирыԥхьазон. Ахԥатәиқәа рыжәлар рыхҵәара апроцесс иацхраауан. Урҭ рыжәлар, рмилаҭ интересҷәа ракәым изышьҭаз, дара ирзеиҧьу, рмал излацырҵаша, рхатә ԥсҭазаара зладырмариаша акәын изызхәыцуаз.

Ановеллақәа рҽы иаарԥшу ахаҽсахьақәа рахьтә аԥсадгьыли уи ауаажәлари еиқәырхатәуп, ихьчатәуп ҳәа изыԥхьазақәо иреиуоуп Азынба Ҷьегьыми, Адлеиба Асҭанеи ("Раԥхьазатәи аԥсуа шәҟәы"), Азынба Данаҟаии ("Аҭырас"). Арҭ афырхацәа рыԥсадгьыл ахь ирымоу абзиабара ԥшьоуп, уи аиқәырхаразы рыԥсҭазаара ахҭынҵара иазхиоуп.

Ҳәарада, кавказтәи ажәларқәа рзы итрагедиахаз, хыԥхьазара рацәала рԥьынҵь ааныжьны атәым дгьылқәа рахь рыхҵәара зыхҟьаз, зегь раԥхьаза иргыланы, агеополитикатә ҭагылазаашьа ауп. Убас - Урыстәылеи Ҭырқәтәылеи Кавказ иаҵанакуа адгьылқәа еимакны акырынтә еибашьхьан. Аха арыцҳара анагзахара алдыршеит аҩнуҵҟатәи амзызқәагьы: кавказаа дара-дара реизыҟазаашьақәа, урҭ рыҩнуҵҟа аҭыԥ рыман аҳәоуеиқәымшәареи азеилибамкаареи. Ус анакәха, арҭ ажәларқәа рыҩнуҵҟатәи рҵоурытә ҭагылазаашьаҽгьы зегь маншәаламызт. Уи акризис ахԥшақәа уаҩы ирыдибалоит М. Лакрба иновеллақәа рҽы ицәыргоу ахаҽсахьақәа, иҟалаз амҳаԥьырра ишазнеиуа атәы ахьаарԥшу аҭыԥқәа рҽы.

Аԥсны аҵоурых аҽы акрызцазкуа хҭысны иҟалеит Асовет мчра ашьақәгылара. Ари атемагьы акыр аус адиулеит М. Лакрба. Ҷыдала ашәҟәыҩуы даҽелымҳан, Аԥсны Асовет мчра ашьақәыргылара аԥхьагылаҩцәа ируазәкыз, насгьы ареспублика кыршықәса напхгара азҭоз Нестор Лакоба ихаҽсахьа аԥцара. Уи изкны ашәҟәыҩуы иаԥиҵеит ановеллақәа фба: "Ҷнагә",

"Амалакрыфа", "Академикцәеи ахьча Сагьасеи", "Аԥьмахьча игәахәтәы", "Ҷнагә абахҭаҽ", "Ажәлар рҵеи". Арҭ ажәабжьқәа рҽы ашәҟәыҩуы ицәыригоит Н. Лакоба хаҵәнамырха ажәлар рус дшазықәԥоз, иҭбаа-ҭыцәу иҳәынҭқарратә хшыҩ шимаз, аԥьажәлар дшырзааигәаз уҳәа иҟазшьа бзиақәа злаарԥшхаз ибиографиа аҟнытә фактқәак. Аҩымҭақәа иаадырԥшуеит Лакоба аотриад "Кьараз" шеиҽикааз, аменшевикцәа Аԥсны ралцаразы имҩаԥигоз аусхкқәа, насгьы - напхгаҩык, ԥызак иаҳасабала ажәлар дшырзааигәаз, урҭ ринтересқәа рыхьчара шакәыз иусура мҩақәызцоз. Имзакәа, иаахтны автор исимпатиа, игәыблра ззырхоу Н. Лакоба шиакәу аԥхьаҩ ибаратәы иҟоуп. Ажәабжьқәа зегь рҽы ари аҭоурыхтә хаҽсахьа дцәыргоуп дуаҩ иашаны, дпатриотны, дгәыблҩоны, дгәымшәаҩоны.

Аԥьынҵьтәылатәи аибашьра Дузза иазку ановеллақәа иреиуоуп: "Уажәхьеит рҳәеит", "Иреиҧьу ароль", "Оҭҳаратәи аԥҳәызба хәыҷ", "Бамаҭи Синаҭи", "Естафета", "Аимак". Хыхь ишазгәаҭаз еиԥш, Миха Лакрба ари аибашьра хаҭала далахәын. Уи иацыз ауадаҩорақәагьы ибзиазаны идыруан аҟнытә, зсахьа ҭихыз афырхацәеи, ииаирԥшуа ахҭысқәеи иԥсабаратәны инагзоуп. Дара зегьы ирҷыдаҟазшьан аԥсадгьыл абзиабареи, уи ахақәиҭтәразы хамеигзарала азыкәԥареи.

Миха Лакрба иновеллақәа рҽы ихы иаирхәо аԥсҭазааратә материал еиуеиԥшым азнеишьақәа рзиԥшаауеит. Автор зны-зынла зызбахә имоу ауаажәларртә цәырҵрақәа иҵоуроу агәнала иаарԥшуп, даҽеаԥьарах - иара уи ацәырҵра иҵоурам аҵакы аҭан иҟаҵоуп. Иаҳҳәап, иара иҩны ааигәара ицоз аргылара напхгара азызуаз Давид дааҧхьан ичеиԥьыка иҽеиҵоит. Аха ус зыҟаиҵоз ауаҩы пату иқәсҵап ҳәа акәмызт, ус еиԥш изырҟаҵаз даҽеа гәҭакык, даҽеа мотивк аман. Иара иҭахын уи ала аргыларатә маҭәахәқәа амалаҳәа иааиԥхьаз имихырц.

Ажәабжь "Аԥсхәра" аҽы ашәҟәыҩуы, агипербола ихы иархәаны, сатирала иааирԥшуеит ажәлар рыҩнуҵҟа ԥҟарак аҳасабала ишьақәгылахьаз аҵас, ишақәнагоу иаҧынамыгзаха, мамзаргьы ианахарҟьацәаха, уаҩ дарччархәыр, дарԥхашьар шәуа. Ановеллақәа "Амц зымҳәаз", "Амырҭак", "Аццышә", "Ҳаниф лымцҳәашьа", "Ахамаԥагьара" иаадырԥшуеит ауаҩытәисатә ԥсыҽақәеи ахьысҳарақәеи. Еиҳаракгьы изызку хаҵеи-ԥҳәыси реизыҟазаашьақәа роуп. Урҭ аԥхьаҩ изнагашьаҽы ихы иаирхәоит

еиуеиԥшым асахьаркыратә маругақәа: алаф, анекдот ҟазшьа змоу ахҭысқәеи адиалогқәеи. Џьара-џьарагьы ажәабжьҳәара мҩаԥызго аҩымҭа аперсонажцәа роуп. Убас ановелла "Аццышә" аҟны ашьха, аҭыԥ аҽы итәоу ахьшьцәа дыхҭаркуеит аҭаҳмада Шьаабан, ажәабжьк рзеиҭеиҳәарц азы. Ианырмуза, Шьаабан ажәабжьк ахы икуеит, абас еиԥш: "Ибзиоуп, ишәасҳәап сыуа хьчак ихҭысыз акы. Иԥшзамшәа џьара-џьара иҟазар, саҭашәымцан. Ари алашьцароуп исзыргәыгьуа, ҽынлазар исҳәомызт"[26].

Араҟа еиԥш, ановелла "Ҳаниф лымцҳәашьа" аҽгьы иаҳԥылоажәабжьеиҭаҳәара алагашьатә форма акраҵанакуеит, аԥсуаа рыхдырраҽы ирԥхашьагоу хымҩаԥгашьаны ирыԥхьазоз ахҭысқәа реилкаараҽы. Ус еиԥш иҟоу ажәабжьқәа еиҭазҳәоз иахлафны акәын ишеиҭарҳәоз.

Ишдыру еиԥш, иарбан аамҭазаалакгьы иамоуп иара иазҵыдоу, изырԥшзо еиԥш, изырхәашьуа аганқәагьы. М. Лакрба ибзиазаны еиликәауан аԥсҭазаара еизаданы, уи ицқьа-шәқьа иҟоу ауаа рыла маџара ишышьақәгылам. Иара ишахәҭаку иџоурам ацәырԥраҟәагьы. Ашәҟәыҩқы ас еиԥш иҟоу ахҭысқәагьы дрывымскәа, аганахь иаанмыжькәа, дырзаатгылоит иҩымҭақәак рҽы. Амала, асиужет аиҭаҳәараан иазоу ԥсҭазааратә фактк иеиԥшымхарц азы, ауаҩытәсиатә ҟазшьақәак ргьамдара хиеырц азы арччагатә елемент - асатиреи аиумори рыла иҩычоит.

Миха Лакрба иновеллақәа рхыԥхьазараҽы иҟоуп, иара убас, иқәиргыло апроблема ифырхацәа рыграқәа рԥырҟәҟәаарала иахьизбауагьы ("Шәыргәында", "Аштраф", "Цаца лееиҭакра", "Ауаҩ-ҟәыш Џьесиб").

Лакрба иновеллақәа ирылоуп, урҭ аноыз аамҭа иаҽырԥшны иаҳҳәозар, зыгәаҧра уадаҩыз, аполитикатә цакы здубалаша ахҭысқәа ахьеиҭаҳәоугьы. Арҽиамҭа "Уччар узымыччо..." аҽы еиҭаҳәоуп абас еиԥш иҟоу хҭыск: Қәҭешьынтәи Аҟәаҟа ииаз ауаҩы дашьҭоуп адгьыл аҵакны измоу ҩнык ихәҳарц. Уи хыԥкысгьы имоуп, иааихәо аҩны аҽы ԥсшьара иаауа ауаа ҩнаҵаны, аԥара ирҳаларц. Уажәы аҩны злааихәаша аԥара иан лыԥсыжраҽы еизнагазаап. Ашәҟәыҩҩ ари асиужет иҵегьы адраматизм аҵеиҵоит, уи аԥара еизгашьас иҟаиҵаз аиҭаҳәарала. Иҟалаз уи ауп - иан Маҷара инхоз лымаҳә иҽы дшыҟаз лыԥсҭазаара далԥит. Аха араҟа анышә ламадара амразакәа, аԥсы дыргоит Санакьтәи лымаҳә иахь - "уигьы иҭаххеит аԥара

еизигарц". Уаҟа дахьнаргазгьы анышә дырзамҭеит аԥсы. Зан дшыԥсыз заҳаз лԥа даазаап - "ари сан рыцҳа, шәарҭ, лымаҳәцәа шәмыдара, уаҳа ҭынха длымамшәа дшәырбома ауаа"[27] ҳәа иешьуа. Убас дагьыҟәоит - иан даашьҭыхны Қәҭешьҟа дигоит, уа анышә дагьеиҭоит. Амала, амаҳәцәа еизыргаз аԥара дара ирзынхеит, аԥагьы еиҵа ауаа аԥара рылихуеит. Убра еизигаз аԥарала ауп уажәы Аҟәа аҩны ааихәарц игәы излаҭоугьы. Ари аҩымҭала автор илшеит ауаа аԥсреи абзареи рҽы ишахдырҟьацәо атәы аҳәара. Аҵас ишахәҭоу амҩаԥгара ацымхәрас дара шалагаз аҽырбареи амалрҳареи. Ахымҩаԥгашьа иара иамоу аҵакы аасҵа уи аарԥшышьас иамоу аформа аҵакы аԥыжәара аго ишалагаз. Ҩбагьы - ановелла ҩашьарада иадубалартә иҟоуп, ас еиԥш иҟоу ахымҩаԥгашьақәа иахьынтәааз, хыԥхырҭас ирымаз. Ҳәарас иаҭахузеи, аԥсуаа аамҭа ҽыц азы иҵыргаз рыграқәа зегьы атәым милаҭ роуп изхароу ҳәа аҳәара ииашам, аха цабыргуп, иара убас, рыԥсадгьыл аҽы хыԥхьазарала реиҵахара иахҟьаны рдунеихәаԥшышьатә система акыр ҽееиҭанакит.

Арҽиамҭа "Акаҳуажәырҭаҽы" афырхаҵа, еиҭеиҳәо ажәабжь иалаҵаны, иҳәоит: "Уахык, абырзенцәа зра-ԥсра ҳанахырцоз, "аматәа ишәзышьҭхуа жәга акәымзар, аԥсы зхоу шәаламкьысын, зегь ара иаанхароуп!" ҳәа ааҳарҳәеит. Сырахәгьы абри алагьы сыҩны иаххалеит. Аашықәса сыҟан Ҟазахсҭан. Нас, азин аныҟала Аҟәаҟа сааит, зегь шаауаз. Азанҭа ақыҭа ҳаҩнқәа ирыҩналаз уа иаанхеит, ҳаҩнқәа рыхәқәа ҳарҭан, ҽыц аҳара ҳаиҭалагагәышьеит".

Араҟа иаагоу афакт иаҩызоу усҟан игәаҧыны иаартны аҩымҭаҽы азбахә ацәыргара зылшоз агәаҧра змаз, аиаша изавымсуаз ашәҟәыҩҩцәа ракәын. Избан акәзар, усҟан аҳра зуаз алозунгқәа - "Апартиеи ажәлари акуп!", "Амилаҭқәа зегь зинла еиҟароуп!" уҳәа егьырҭгьы рҽагылара, мамзаргьы урҭ аԥсҭазааратә ишынагзамыз атәы зҳәоз лассы-ласс иахьдырхәуан. Иашоуп, араҟа Миха Лакрба ихы иаирхәеит 50-тәи ашықәсқәа раан - ахаҭаратә культи уи алҵшәақәеи ианрыцәызба ("оттепель" ҳәа изышьҭоу) аамҭазы иҟалаз аҭагылазаашьа. Аха ус иага иҟазаргьы, аофициалтә мчқәа ас еиԥш иҟоу афактқәа ирывсзар еиҳа еиҧьыршьон, иаартны рҳәареи рцәыргареи аҵкыс. Абасала, М. Лакрба илиршеит акониунктура зламыз аҩымҭақәагьы раԥҵара.

М. Лакрба еиԥш иҟоу ажәа сахьарк азҟаза дугьы иреиамҭақәа зегьы хаҭабзиарала еиҟарам. Урҭ рахьтә иаҳԥылоит иԥсыецәоугьы, ихьысҳақәоугьы. Убас, ановеллақәа рхыԥхьазара аҟны иҟоуп сахьаркырала иҳаракым, иазоу аҧсҭазааратә факт иахымыҳәҳәо аҩымҭақәагьы. Убас иҟоу иреиуоуп, иаҳҳәап, "Аҳәаа еилагаҩцәа", "Ацирк аҽы", "Мамиа" уҳәа арҽиамҭақәа.

Иааидкыланы ҳахәаԥушазар, Миха Лакрба иажәабжьқәа аԥҵоуп, аҵарауаа А. Аншбеи В. Дарсалиеи ишазгәарҭахьоу еиԥш, еицырдыруа ановеллист Боккаччо ирҽиамҭа "Декамерон" ала ихацыркыз, европатәи ановелла ажанр иашьашәаланы. Италиатәи ановеллист ирҽиамҭақәа еиҭазҳәо, ишдыру еиԥш, аҩымҭа иалоу афырхацәа рхаҭақәа роуп. Еиҭаҳәоу ахҭысқәа тематикала хәҭа-хәҭала еихшоуп. Еиҭазҳәогьы аамҭак-аамҭак рзоужьуп, дара-дарагьы еизызырҩуа ауп ишыҟаҵоу. Ажәабжьқәа рхаҭақәа реиҭаҳәашьатә формалеи, рсиужеттә-композициатә еилазаашьеи рыла иахьырзааигәоу рацәоуп аҧсуа новеллист ирҽиамҭақәагьы. Аха аҩымҭақәа ридеиеи рҵаки аганахьала ҳрыхәаԥшуазар, Лакрба иновеллақәа даҽа ҟазшьак, даҽа хырхарҭак рымоуп. Зегь раԥхьаза иргыланы аҧсуа новеллист иҽы аҭоурыхтә-фырхацаратә пафос акырза аԥыжәара амоуп.

Михаил Александр-иԥа Лакрба ирҽиараҽы имаҷым аҭыԥ амеханакуеит адраматургиа. Идраматә ҩымҭақәа зегь рахьтә иналукааша ракәны иҟоуп апиесақәа "Гьечаа рҵыхәтәа", "Сабыда игәаҩара", "Ҩынҩажәа шьаҽа", "Сролькәа иреиҧьу", "Аиларҭәа ссир" Дара зегьы еиуеиԥшым апроблемақәеи, атемақәеи ирызкуп, еиԥшым иаадырԥшуа аҭоурыхтә аамҭақәеи аҧсҭазааратә ганкәеи.

Акомедиа "Гьечаа рҵыхәтәа" асиужет уадаҩым. Уи аҽы иаарԥшуп, Гагра азааигәара еиҽкаау асовнхара "Анасыԥ" аҽы аус зуа, ашәҭаазараҽы аихьзара дуқәа змоу аколлектив. Апиесаҽы иалагалоу акомикатә елемент нагзоуп еилыхха иҟоу ахҭысқәеи адиалогқәеи реиҽкаарала. Зегь раԥхьаза, иара аарԥшхоит, асовнхара агроном Варлами, зыкәрахь инеихьоу, ауаа ирылҵны, ашьха ашьапаҽы инхо, зыԥсҭазаара ашәҭаазара иазызкыз аҭаҳмада Ҳаԥьараҭи рыбжьара иҟаз аҭоурыхи уи иахылҽиаз ахҭысқәеи рыла. Урҭ рнаҩсан акомедиа иалоуп - ашәҭаазаратә совнхара адиректор Адамыр, ҽыц аҵара иалганы ииаз, агроном Шьазина (Ҳаԥьараҭ диԥҳауп) уҳәа уб. егь.

Аҽиамҭа аконфликт хада шьаҭас иамоуп, акыршыкәсақәа раԥхьа, Ҳаԥьараҭ данычкәыназ, изҳәаны итәаз аԥҳәызба Арзынԥҳа Ҟаимаҭхан Дбар Сиҭ зыхьзыз арԥыск дахьиццаз иахылҽиаз аҭоурых. Еибагаз уамак изеицнымхеит, хә-шыкәсаҟа ҵхьаны еиԥш амацәыс рысын иашьит, аха дырҭынхеит ахшара. Анаҩсан ишеилкаахо ала, уи Варлам иоуп. Ари ажәабжь Варлам изеиҭеиҳәоит ахьча Шьаабан. Иара убри аҩыза ахыкәкы иманы уахь днеиуеит Адамыргьы. Ҳаԥьараҭи иҭаацәеи рыбжьара иҟалахьоу ахҭыс аҭоурых заҳаз Варлам иамхацәгьахан, мазала дыбналаны дцоит. Адамыри Шьазинеи иҳәо-ичо Ҳаԥьараҭ дазааргоит, асовнхараҽы дрыцхрааразы. Варлам дызхылҵыз Ҳаԥьараҭ иаҕа шиакәу иҵәахразы, уи жәлала д-Гьечбоушәа еиҳәоит. Аха анаҩсан, ари "амаза" цәырымҵыр ауам. Ҳаԥьараҭ уи акыр игәнигоит, аха Варлам ишәҭкәа Москваҟа ацәыргакәцаҽы иргаз аԥхьахә иабзоураны, игәалагьы хеуеит, аҭагылазаашьагьы иеанирнаалоит.

Ҳәарада, апиесаҽы ахҭысқәа рымҩаԥысшьеи, адиалогқәеи рҵакқәа рыла аконфликт еинышәашьа змам аҟазшьа амам. Аҩымҭа гәыцә хадас иамоу аиумори, арччареи роуп. Уи анагазаразы автор ихы иаирхәоит аефекттә сценакәеи адиалогқәеи. Афырхацәа рҟазшьақәа ракәзаргьы, урҭ рееиҭакраҽы уамак адинамика рыцаны иҟаҵам. Апиесаҽы зегь реиҳа зҟазшьақәа, здунеихәаԥшышьа зыԥсахуа аҭаҳмада Ҳаԥьараҭ иоуп. Аха иара убригьы даараза ирмарианы дазааиуеит азеиԥш гәааанагара, раԥхьа - ашьхантә асовнхарахь аиасра дақәшаҳаҭхоит, ашьҭахь - иара аҕас ииԥхьазоз Дбар Сиҭ иԥа Варламгьы динышәоит.

Аҩымҭа зегьы иалыжжуеит, ҽыц ииаз аамҭа - Асовет мчра - шаҟа ауаа рыԥсҭазаара аиҕьнатәыз, уи шаҟа иармариаз, иарманшәалаз аидеиа. Уи аганахьала, ҳахәаԥушазар, ари апиеса коиунктуратә рҽиамҭоуп ҳәа уаҩы иазиԥхьазар алшоит. Иагьиашаҵәкьаны, аҩымҭаҽы иаарԥшу афырхацәа рыԥсҭазаара мариоуп, рҧьабаа бзабааны ирԥылоит, аидиллиатә ҟазшьа амоуп уҳәаратәы иҟоуп. Апиеса иаанарԥшуа 30-тәи ашыкәсҟәа шракәу ҳхаҽы иааганы ҳахәаԥшуазар, ҳәарада, ари аҩымҭа асахьаркыратә материали аҧсҭазааратә материали акыр еицәыхароуп. Аха адраматург иалихыз ажанр - акомедиа азин инаҭон ас еиԥш иҟоу асахьаркыратә хырхарҭа змоу арҽиамҭа

аҧцара. Даеаганкахьалагьы, апиесаҽы иаҳҧылоит абас еиҧш иҟоу Ҳаԥьарат иажәақәагьы: "Октиабртәи ареволиуциа аныҟала, ҳаҧсуа жәлар рыцкәын, ҳауҧшәыл бзиахә, анҭ агьангьашцәа иаҳцәырфаз иҳәеит убри ажәа. (Дгылоит) Иҧсаҭа бзиахааит! (Иԥоагылоит зегьы)..."[28].

Ҳәарада, арҭ ажәақәа 30-тәи ашықәсқәа рынцәамҭазы иԥоыз апиеса авариант иалазу иаламзу, мамзар уи 1956 ш. азы ари апиеса знылаз ишәҟәы "Апиесақәеи аскьетчқәеи" анҭижьуаз иалеигалоу, ҳара аҳәара ҳцәыуадаԥуп. Ишакәхалакгьы, ари афактгьы иаҳнарбоит М. Лакрба шәҟәыԥԥык иаҳасабала агәаҧра змаз азәы шиакәыз, уи "ииашоуп" ҳәа иипхьазоз игәаанагара, маза-аргама иԥоымҭақәа рҽы цәыргашьак азизбауан. Ишыҟазаалакгьы икьыпхьындаз ҳәа аԥоымҭақәа аԥызцоз ашәҟәыԥԥоцәа дреиуамызт.

1955 шықәсазтәи ажурнал "Алашара" №1 адаҟьақәа ирнылеит М. Лакрба иҭоурыхтә драма "Данаҟаи". Анаԥсантәи аҭыжьрақәа раан ари арҽиамҭа ахьз ԥсаххоит "Аиларҭәа ссир" ҳәа. Аԥоымҭа хыла иазкыуп XIX ашәышықәса аԥбатәи азбжазы Аԥсны, лымкаала Далааи Ҷабалааи амҳаԥьырра ианахыргоз атәы зҳәоз ахҭысқәа раарԥшра. Убри азоуп, зегь раҧхьаза иргыланы, ари арҽиамҭа ҭоурыхтә драмоуп ҳәа изаҳҧхьазогьы. Иалагалоу афырхацәеи, шамахамзар, ахҭысқәеи хыҵҳәаауп. Аха аԥсуа литератураҿы аҭоурыхтә ԥоымҭақәа дара рчыдара рымоуп. С.Ҷанба идрама "Амҳаԥьыр" инаркны ҳамҭакы, аԥсуа ҭоурыхтә ҷарадырра нагзаны ишьақәгылааназа, ҭоурыхтә материалс ирымаз ажәлар ргәалашәарақәеи, рҳәамҭақәеи ракәын. Амҳаԥьырра акәзар, иаҳҳәап, уи иалахәыз, изгәалашәоз, мамзаргьы иара иазкны ахҭысқәа заҳахьаз ауаа маҷмызт XX ашәышықәса аҽеиԥонашаанзагьы. Абасала, апиеса "Аиларҭәа ссир" ҭоурыхтә цаҵгәыс иамоу ажәлар ргәалашәара аҟнытә адраматург иаҳахьаз ахҭысқәа роуп. Ари агәааанагара злашьақәҳарҵәҵәаша даеа аргументкгьы ыҟоуп. Адрама афырхаҵа хада Азынба Данаҟаи ихьзи ижәлеи, хыхь ишаҳарбахьоу еиҧш, иаҳҧылоит ашәҟәыԥԥоы иновеллақәа рыҿгьы. Ҳәарада, ари машәырны иҟалаз акы акәым. Автор ари аперсонаж ҭоурыхтә хаҿсахьак иаҳасабала избахә имаҳацзар, лассы-лассы иԥоымҭақәа рҽы дцәыригарымызт.

Аԥсни аԥсуааи ирхыргаз амҳаԥьырра аазырԥшуа

асахьаркыратә ԥоымҭақәа дрылацәажәо (М. Лакрба иԥиеса "Аиларҭәа ссиргьы" налаҵаны), алитератураҭцааԥо В. Бигәаа иԥоуеит: "Аԥсуа шәҟәыԥԥоцәа (зызбахә имоу С. Ҷанбеи, М. Лакрбеи, З. Дарсалиеи роуп. - У. А.) рҭоурыхтә рҽиамҭақәа рҟны XIX ашәышықәсазы имоԥаԥысуаз аҭоурыхтә процессқәа инарҵауланы раарԥшра рцәыуадаԥохеит. Урҭ инагзаны ирзеилымкааит амҳаԥьырра амзыз хадақәа зеиԥшраз, асахьаркыратә ҷабырги аҭоурыхтә ҷабырги зегьрыла еиқәшәо аҟаҵара рылымшеит, авторцәа ахшыԥозышьҭра рырымҭеит XIX ашәышықәсазы ауаажәларра рсоциалтә структуреи еиуеиԥшым асоциалтә гәыԥқәеи ирыҵаркуа ауаа (анхацәеи, аҭауадцәеи, аамыстацәеи) реизыҟазаашьақәа рчыдарақәа, амилаҭ ретнопсихологиа, Аԥсны адинхаҵара аҭоурых, аурыс-кавказтәи, насгьы аурыс-аҭырқәа еибашьрақәа рҵакы убас егьырҭгьы. Убри иахҟьаны ашәҟәыԥԥоцәа раԥцамҭақәа рпоетикатә системаҿы ицәырҵит ҭоурыхлагьы ԥсихологиалагьы ирҵабыргым адиалогқәа, ахаҿсахьақәа (иаҳҳәап, "Аиларҭәа ссир" аҿы иуԥыло ажәлар рус азыԥәаԥо, аурыс фицар Бессонови, ақырҭуа Елизбари, аԥсуа ҭауадцәақәаки рхаҿсахьақәа уб.егь.). Адрама "Аиларҭәа ссир", иара убасгьы, ианыԥшит ареволиуциатә ҟәԥара аидеологиеи акласстә еиҿагылара атеориеи (мшәан, XIX ашәышықәсазы аԥсуаа рыԥонуҵқа акласстә ҟәԥара аҭыԥ ҭәҭәа анбамаз?..). Ишҧеилкаатәу, нас, аԥоымҭаҿы М. Лакрба хыцәкыс ишьҭихыз: "акласстә ҭацәа" (урҭ ракәзаап зегь зхароу...) ирҿагыланы ақәԥаразы еиуеиԥшым ажәларқәа рхаҭарнакцәа рыла "аиларҭәа ссир" аԥҵара? Ашәҟәыԥԥоы иҭахызар акәхарын усҟантәи аамҭазы абасеиԥш "аиларҭәа ссир" ыҟазар, аха XIX ашәышықәсазтәи Аԥсны аҭоурых иҳанаҳәо даеакзоуп: аҭоурых заманалаҵәҟьа иадыруеит амҳаԥьырра ашықәсқәа раан Урыстәылатәи аимпериа инанагзоз ароль, насгьы агәылараҿы иҟаз Қырҭтәыла иааннакылоз апозиция (уи аимпериа иахәҭакны иҟан, ашьхаруа жәларқәа рабашьра иалахәын)"[29].

Ҳәарада, аҵарауаԥо араҟа иҟаиҵаз алкаақәа аҭоурыхтә ҷаҵгәы рымоуп, ииашоуп, аха иқәиргылаз азҵаарақәа рҭак аҟаҵарагьы ус имариам. Алитературатә рҽиамҭа аилыргараан зҽлымҳара ззутәу аганқәа иреиуоуп, - уи анапҵаз аамҭазы аҭагылазаашьақәа цәаԥас ирымаз аилкаарагьы. В. Бигәаа иусумҭаҿы уи азбахә иҳәоит абас: "Атоталитартә мчра аҳра аныҵәҵәаз XX

ашәышықәса актәи азбжазы зҩымҭақәа аԥызҵоз ашәкәыҩҩцәа ироуҳәаран иҟоузеи..."[30]. Алитератураҭцааҩ ари ихшыҩцак цкьа имырҽиакәа даҽа хырхарҭак аиҭоит. В. Бигәаа атоталитартә система ҳәа дызҿу еиуеиԥшым аамҭатә хҵәахақәа раан кавказтәи аибашьра иазкыз азнеишьақәа еиԥшымызт. Уи азҵаара ҷыдала ааигәа иҭызҵааз С. Ш. Салакаиа иазгәеиҭоит: "С начала 30-х годов в исторической науке Абхазии, как и всего Советского Союза, доминирующей стала марксистская методология. Причем в начале 30-х годов историки Абхазии (А. Фадеев, А. Олонецкий и др.) действовали в рамках так называемой школы Покровского, трактуя историю Абхазии с точки зрения "абсолютного зла" присоединения к России. Несмотря на классовую нетерпимость это дало возможность опубликовать ряд ценнейших материалов... Со второй половины 30-х годов происходит очередное изменение официальной концепции истории в Советском союзе. Верх взяло мнение о наименьшем зле присоединения к России для народов Кавказа перед альтернативой остаться в составе реакционных и отсталых Турции и Ирана"[31].

Асовет тәылаҿы аҭоурых аилкаараҿы енагь амарксисттә-класстә знеишьа аҳра шауазгьы, кавказтәи аибашьразы иҟаз аконцепциақәа рыезырыԥсахуаз азҵаара азбара аҭоурыхҭцааҩцәа ирзааныжьны, иазгәаҳҭап - 30-тәи ашықәсқәа рынҵәамҭанза амҳаԥьырра амҩаԥгараҿы Урыстәыла иадыз ахара еиҳа иаартны аҳәареи ақәызбареи алшон, анаҩстәи аамҭақәа раасҭа. Ари афакт зеиҧьакам ала иаршаҳаҭуеит, иаҳҳәап, С. Ҷанба идрама "Амҳаԥьыр" аҿы Урыстәыла ампыҵахаларатә политика анагзаҩцәа раҳасабала арҿиамҭа иалагалоу ахаҿсахьақәеи урҭ инарыгзо аусқәеи рҵоурамра шаарԥшу ала.

В. Бигәаа дыззаҭгыло ашәкәыҩҩцәеи урҭ рыҽиамҭақәеи рыгхақәа разгәаҭара анаҩсан, урҭ зхыԥҿиааз ашьақәыргылареи, насгьы, - еиҳа ихадароу - иага гха рымазаргьы ианаԥҵаз аамҭазы рольс инарыгзоз аилкаареи иҿазикыззгьы, ҳәарада, еиҳа иханарҭәаауан иусумҭа. Иара урҭ азҵаарақәа уамак дырззаатымгылазаргьы, уаҩ дызвысша акәым аԥсуа сахьаркыртә литература аҿиара даараза ишаԥышькласуаз аполитикатә ҭагылазаашьа. Уи цкьа ҳацкламԥшыр аԥсуа сахьаркыратә литература аҿиашьеи иара ажәлар знысыз аҭоурыхтә мҩеи

ииашоу ахәшьара ҳазрыҭом. Избан акәзар дара ашәкәыҩҩцәа рыҽиара анымҩаԥысуаз аамҭаз иҟаз аидеологиатәи аполитикатәи ақәымчра ирызцәырнагон азҵаара - "иазеиҧхарыма Аԥсны иҟаз шыҟаз аҩра?" ҳәа. Лымкаалагьы, аҭоурыхтә процессқәа ахәшьара рыҭараан официалла ииашоуп, ихаҭәаауп ҳәа иԥхьаз хадарала класстә позициала азнеира акәын. Асовет идеологиаҿы высшьа змамкәааны иҟаз апозициақәа иреиуан - ауаатәыҩса рыбжьара иҟалаз аҭоурыхтә хҭысқәа рҿы амалуаа ирыҵаркуаз - ҭауади-аамсҭеи инегативтәу ароль нарыгзон ҳәа рыхәаԥшра. Ишдыру еиԥш, аԥсуа жәлар рҭагылазаашьа уашәшәырын XX ашәышықәса азгьы. Убри аҟнытә В. Бигәаа игәааанагара, ганкахьала, ииашоуп, аха даҽа ганкахьалагьы, ихарҭәаам. Ус еиԥш иҟоу апроблемақәа ирҭахуп ганрацәала ирызнеины рыҵҵаара.

Асахьаракыратә ҩымҭақәа ракәзаргьы, хыхь иарбақәаз ауашәшәыррақәа рнаҩс иҵоуроу аидеиақәеи, аконцепциақәеи рнымԥшкәа изыҟаларымызт. М. Лакрба ипиеса "Аиларҭәа ссиргьы" ахы инаркны аҵыхәанза аԥхьаҩ идигало аҟазшьақәа иреиуоуп автор ижәлар рахь имоу агәыблыра. Адрамаҿы иаарԥшу аҭоурыхтә хҭысқәа (урҭ рыҵабыргра еицакзаргьы), иааидкыланы ирылшоит ажәлар ирыхҭысыз атрагедиа азнагара. Аҩымҭа злеибарку ахҭысқәа, амҳаԥьырра зыхҟьаз атәы харҭәааны ирзаамырԥшуазаргьы, ҩашьарада ирылшеит аԥсуа жәлар ирхыргаз агәаҟрақәа, изҭагылаз ауадаҩрақәа раарԥшра. Уи адрама аԥхьаҩгьы ахәаԥшыҩгьы ргәаҵанза инеиртә иҟаҵоуп. Нас уи акәхарын М. Лакрба хыкәкы хадас иҿаԥхьа иқәиргылоз аҿиамҭа анаԥиҵоз.

Аԥсадгьыл абзиабара атема алзыршаша аҩымҭа аԥҵаразы, абасеиԥш иҟаз аформа акәын ԥыкәсыларада ацензура иааннамкылакәа акьыԥхьра зылшоз. Уи аганахьала, ҳәарас иаҭахузеи, М. Лакрба идрама "Аиларҭәа ссир" акониунктура изаҵәымцеит. Аха еилкаатәуп даҽеакгьы - аҭоурыхтә ҵабырг ииашаны аҩымҭаҿы аарԥшра, амҳаԥьырра зыхҟьаз, ажәларқәа рыхҵәара зхараҵәкьоу аҳәара, ари аҩымҭа анаԥҵаз аламҭалаз алыршара шамуаз.

"Аиларҭәа ссир" иалагалоу афырхаҵәа рхаҿсахьақәа, автор иазнеишьа иашьашәаланы ҳрыхәаԥшуазар, иахьынзауала игәылырҭәааны иҟаҵоуп. Урҭ еихшахар алшоит х-гәыԥкны. Актәи агәыԥ иаҵанакуеит - Данакаи, Елизбар, Бессонов, Ааишьа,

Сеидыҟ уҳәа аперсонажцәа; аҩбатәи - аурыс ируаа Дундуков, Захаров, аԥсуа ҭауадцәа Алмахсиҭ, Ҳалыбеи уҳәа уб. егь., ачарҳәыҩ Ҭлаԥс дналаҵаны; ахԥатәи - Ҳабыџь, Адгәыр, Шьасиа уҳәа уб. иҵ.

Актәи агәыԥ иаҵанакуа рхаҿсахьақәа рыла ауп адраматург излааирԥшуа атема хада. Урҭ разнеишьа: аԥсадгьыл ныжьны џьаргьы ицатәым, уи бџьаршьтыхла ихьчатәуп. Аҩбатәи агәыԥ иаҵанакуа иҵоурам афырхацәа роуп. Дара роуп ампыҵахаларатә политика нагзацәас иамоу, ажәлар рхырҵәара азгьы ахара зду. Аҵыхәтәантәи агәыԥ иахыԥхьазалоу ирыҵаркуеит зыкәрахь инеихьоуи, аҳәсеи, ахәыцқәеи. Урҭ роуп еиҳаразакгьы аҭоурыхтә трагедиа зныԥшуаз, дара роуп зыҩнаҭақәа, зыԥсадгьыл кармыжьыр ада ԥсыхәа змамыз, ихҵәаз, атәым дгьылаҿы иахьнеиз агәаҟрақәа - аԥсреи амлашьреи зхызгаз.

Аҧиамҭа акомпозициатә еиларсшьаҿы иаҳԥылоит М. Лакрба иновеллақәа "Анаџәкьыс", "Аҭырас", "Аргәын Сеидыҟ" рҟнытә иаагоу асиужет цыԥҵәахақәа. Убас, ановелла "Анаџәкьыс" аҿы аҩызцәа - Азынба Ҭемыри ашәуа Бамаҭи рыбжьара иҟалаз ахҭыс автор ииаигоит Азынба Данаҟаи агыруа - Елизбар Кварацхелиеи реизыҟазаашьақәа рцәыргараан. Рҩыџьарагьы аԥсуа ҷкәынцәа бзиа ирбоз аҭыԥҳацәа (Назиа, Ааишьа) рҩызцәа ишыргәаԥхо анеилыркаа урҭ рынасыԥ аиҿкаахара дырманшәалоит. Аха аиаша еилызкааз Бамаҭи Елизбари ианеилыркаа ирыԥҳәысхараны иҟаз аҭацацәа дара бзиа избоз рахь идырхынҳәуеит.

Аҩымҭаҿы атәым дгьылахь инанагаз аԥсуа мҳаџьырцәа рыԥсадгьыл аҟнытә ирызнаргаз ачыкьмаџьа аартны аҭырас анҭырго угәаланаршәоит ановелла "Аҭырас" аҿы иаҳԥыло епизодқәак. Иара убас, аҭаҳмада Сеидыҟ иаазамҭа, аҭауад Алмахсиҭ чарҳәарыла даннықәа, ихьымзԥшьаны иеахьишьуа амотив азааигәоуп ановелла "Аргәын Сеидыҟ" аҿы абаззеи ихымҩаԥгашьа.

Иааидкыланы ҳахәаԥшуазар, адрама "Аиларҭәа ссир", аобиективтәи асубиективтәи ҟазшьақәа змоу ауашәшәыррақәа ишзырцәымцазгьы, аԥсуа литература аҭоурых аҿы иалкаау аҭыԥ ааннакылоит.

Аҭоурыхтә-револиуциатә тематика иазкуп М. Лакрба ипиеса "Ҩынҩажәа шьаҿа". Ҷыдала, иаанарԥшуеит 1918 шықәсазы,

Аԥсны ахәҭак аҿы 40-мшы ишьақәгылан иҟаз Асовет Мчра. Аҩымҭаҿы ицәыргоу аҭоурыхтә хаҿсахьақәа иреиуоуп: В. Ленин, Е. Ешба, Н. Лакоба, У. Агрба, А. Емхаа, Ҷьуҧьели, Мазниев уҳәа убас егьырҭгьы.

Ари аҧиамҭаҿгьы адраматург дзықәныҟәо акласстә-револиуциатә знеишьа ауп. Уи аганахьала автор дацәхьаҵуам аҳра зуаз амчра официалтә идеологиа. Аха иазгәаҭатәуп, апиеса леитмотивс ишамоу, Аԥсны Асовет Мчра анышьақәыргылаха ашьҭахь, уи анапхгаҩцәа Е. Ешбеи, Н. Лакобеи, урҭ рҩызцәеи, харада ахара зыдцаны иршьыз ареабилитациа рзура. Автор игәаанагарала, Ешбеи Лакобеи ишҵеи иашақәаз, рыжәлар ирзеицәаз акгьы шымҩаԥырымгоз, урҭ рҿаԥхьагьы хара шрыдмыз ауаажәлар рыхдырраҿы ишьақәырҵәҵәатәын, агәра дыргатәын.

Ҳзыхцәажәаз аҩымҭақәа рнаҩс, М. Лакрба иаԥиҵеит апиесақәа: "Сабыда игәаҩара", "Сролькәа иреиҧьу"; апиеса-минатиурақәа: "Зегь здыруа", "Крыфарҭак аҿы", "Ацаҷа хьаа", "Аофициантԥҳәыс". Арҭ аҧиамҭақәа рсахьаркыратә-идеиатә ҵакы аарԥшышьақәеи, ишьҭырхуа апроблемақәеи уҳәа рыла хыхь зызбахә ҳамаз апиесақәа раасҵа акыр ихьысҳауп.

АЛИТЕРАТУРЕИ АЗГӘАҬАҚӘЕИ

[1] Қапба Р.Хә. Миха Лакрба. (Иԥсҭазаареи иҧиареи). - Аҟәа, 1980. - Ад. 55 - 56.

[2] Иара уа. - Ад. 63-64.

[3] Шәахә.: М. Лакрба. Иҩымҭақәа реизга. Аҩбатәи атом. Ажәеинраалақәа, апиесақәа, асценариақәа, алибреттоқәа. - Аҟәа, 1971. - Ад. 7.

[4] Шәахә.: Аԥсуа поезиа антологиа. XX ашәышықәса. Ҩ-томкны. Актәи атом. (Еиқәиршәеит, аԥхьажәеи абиблиографиатә рбагақәеи иҩит М. Лашәриа). - Аҟәа - Москва, 2001. - Ад. 110.

[5] Инал-иԥа Ш.Д. Аламыс азышәаҳәаҩы // М. Лакрба. Иҩымҭақәа реизга. Актәи атом. Ановеллақәа. - Аҟәа, 1968. - Ад.13.

[6] Иара уа. - Ад. 14.

[7] Цвинария В.Л. Абхазское стихосложение. (Метрика. Ритмика. Композиция). - Сухум, 1987. - С.168.

[8] Лашәриа М.Т. Ажәа аҳәаақәа. Алитературатә-критикатә статиақәа. - Аҟәа, 1973. - Ад.47.

[9] Лакрба М.А. Ҳара ҳ-Прометеи // Алашара, №2, 1969.

[10] Қапба Р.Хә. Иарбоу аусумҭа. - Ад. 118.

[11] Аҧнариа В.Л. Алирикатә аамҭақәа. Алирикатә ҧцамҭа аиҿкаашьазы. - Аҟәа, 1991. - Ад. 72.

[12] Иара уа. - Ад.72.

[13] Қапба Р.Хә. Иарбоу иусумҭа. - Ад. 115.

[14] Гәлиа Д.И. Иҩымҭақәа реизга. Актәи атом. Ажәеинраалақәа. Апоемақәа. - Аҟәа, 1981. - Ад. 361.

[15] Шәрыхә.: Инал-иҧа Ш.Д. Аҧсуа литература аҭоурых аҟнытә. - Аҟәа, 1961. - Ад.122; Аламыс азышәаҳәаҩы // М.Лакрба. Иҩымҭақәа реизга. Актәи атом. Ановеллақәа. - Аҟәа, 1965. - Ад. 26;

[16] Инал-иҧа Ш.Д. Аусумҭақәа. Актәи ашәҟәы. - Аҟәа, 1987. - Ад. 161.

[17] Қапба Р.Хә. Иарбоу иусумҭа. - Ад. 42.

[18] Инал-иҧа Ш.Д. Аламыс азышәаҳәаҩы // М.Лакрба. Иҩымҭақәа реизга. Актәи атом. - Аҟәа, 1965. -Ад. 26.

[19] Иара уа. - Ад. 26.

[20] Иара уа. - Ад. 23.

[21] Шәахә.: Аншба А.А. Аамҭақәа реимадара. Алитературатә-критикатә статиақәа. - Аҟәа, 1980. - Ад. 84-87.

[22] Анқәаб В.П. Аҧсуа новеллақәа. Акритикатә-еилкааратә очерккәеи, астатиақәеи арецензиақәеи. - Аҟәа, 1968. - Ад. 8.

[23] Шәахә.: Лакрба М. А. Иҩымҭақәа реизга. Актәи атом. - Аҟәа, 1968. - Ад. 371.

[24] Аншба А.А., Дарсалия В.В. Михаил Лакербай. Творческий портрет. - Сухум, 1979. - С. 35-36.

[25] Веселовский А.Н. Историческая поэтика. - М., 1989. - С. 57.

[26] Лакрба М.А. Иҩымҭақәа реизга. Актәи атом. - Аҟәа, 1968. - Ад. 333.

[27] Иара уа. - Ад. 323.

[28] Лакрба М.А. Иҩымҭақәа реизга. Аҩбатәи атом. - Аҟәа, 1971. - Ад. 190.

[29] Бигәаа В.А. Ашәышықәса анцәамҭазы. (Ҳаамҭазтәи апублицистика иахылҵыз ахәыцрақәа). М., 1996. - Ад. 140-153.

[30] Иара уа. - Ад. 323.

[31] Салакая С.Ш. Вопросы истории Абхазии XIX - начала XX века в абхазской советской историографии. - Сухум, 2009. - С. 35-36.

М.Л. АҲАШБА ИҦСҬАЗААРЕИ ИРҾИАРАТӘ МҨЕИ

Иарбан аамҭазаалакгьы иамоуп иара ахатәы, иара иазҵыдоу ауадаҩреи ахьанҵареи. Ииашаны, аҧсуа ҭоурых аҿы ус еиҧш иҟаз аамҭақәа маҷмызт. Аха урҭ рахьтә даҽеакы еиҧшымызт XIX ашәышықәса анцәамҭеи XX ашәышықәса алагамҭеи раан аҧсуаа зҭагылаз аамҭа иацыз аџьбарара. Иаахцәаны иаҳҳәозар, усҟан ҳажәлар рҭагылазаашьа аҧеиҧшдареи амҩадареи ирзааигәан.

Аха уамашәа иубаша - абри аамҭа иалииааз абиҧара ирылдыршеит ҳажәлар змырзша, изырҕьацаша амҩа ҿыц азылхра.

Убарҭ, аҧсуа культура ҿыц ашьақәыргылараҿы злагала дуу дреиуоуп ашәҟәыҩуа, ажурналист, ауаажәларратә, аҳәынҭқарратә усзуҩы Мушьни Лаврент-иҧа Аҳашба. Ари ауаҩ илиршаз рацәоуп XX ашәышықәсазтәи аҧсуа культура еиуеиҧшым амахәҭақәа рҿиараҿы.

Иааркьаҿны акәзаргьы, сырзаатгылап Мушьни Аҳашба иҧсҭазаареи ирҿиаратә мҩеи ирыҵаркуа даҟьақәак.

Мушьни Лаврент-иҧа (Лагә) Аҳашба диит 1903 шықәса мшаԥымза (апрель) 23 рзы, Очамчыра араион (Кәыдрытәи аучастка ҳәа усҟан изышьҭаз) Пақәашь ақыҭан. Иара дызлииаз аҭаацәараҿы иҟан ԥшь-ҩык ахшара: х-ҩык арԥарцәеи зҭабки. Қәрала Мушьни иашьцәеи иаҳәшьеи дреиҳабын.

1911 шықәсазы М. Аҳашба дҭарҵоит Пақәашьтәи ашкол. Усҟантәи аамҭазы, ари аҵараиурҭа Кәыдрытәи аучасткаҿы иҟаз ашколқәа иреиғьқәаз иреиуан. Ашкол хылаԥшҩыс даман еицырдыруа аҵарауаҩ, аазаҩ Петра Ҷараиа. Уи идирҵон аҧсуа бызшәеи (А.М. Ҷоҷуа ианбан шәҟәы ала), аурыс бызшәеи, аҳасабреи. Ҷараиа инеиҷыданы ашкол аҿы аус руан Андриа (Миха) Чкәатуа, Ҭеда Аҳашба, Мосе Қьецбаиа уҳәа реиҧш иҟаз арҵаҩцәа нагақәа.

М. Аҳашба, ақыҭа школ данҭазтәи аамҭа игәаларшәо, иҩуан: "Ҳарҵаҩцәа русура абзиабара ахьрымази ирдыруа акы ааҳагмырхауа аҵара ахьаҳдырҵози рыбзоурала, ҳара ҳашкол иалгаз аҭыԥҳацәеи арԥарцәеи, шамахамзар, зегьы рпрограмма адырра бзиа рыманы иалгон. Аурыс бызшәагьы, егьырҭ ақыҭа школқәа ирылгақәоз рыцкыс иаҳа еиҕьны ирҳәо, аҳасабрагьы

иаҳа ирдыруа, аԥсышәала аԥхьареи аҩреи рҟынгьы рдыррақәа ҭаҭәааны акәын ишалгоз"[1].

Абраҟа иҳәатәуп, аԥсуа шәҟәыҩуақәа рбиографиақәа иахьрыхцәажәо, лымкаала урҭ злыҵыз аҭаацәара рмазаратә ҭагылазаашьа иахьазаатгыло аусумҭақәа рҽы, шамахамзар, штампк аҳасабала ишаҳԥыло, ма ани ма ари ашәҟәыҩуақәы "диит анхаҩ ҭар иҭаацәараҽы" ҳәа. Ҩхәаԥхьызк иаҩызахаз ари аҭагылазаашьа ҽырԥштәыцыԥхьаза аиҭахәаԥшра ахәҭоуп, избанзар уи ареалтә цабыргра аасҵа аидеологиатә цаҵҭәы азнеишьа анамаз еиҳан. Ҷыдала иазгәаҳҭозар, убас иазнеиуп М. Аҳашба ибиографиа адаҟьақәа ртәы зҳәо Ш. Инал-иԥеи Н. Кәыцниеи рыстатиа аҽгьы[2]. Аха даҽа гәаанагароуп иҳауа, ашәҟәыҩуақәы иҭаацәа рыбзазашьа иазкны иара ихаҵа ииҩызқәа ҳасаб аназаауа. Уи игәалашәарақәа рҽы иазгәеиҭон ишрымаз "ҩдесҭынк адгьыл", "х-ҽык змаз, ҟауарла ихыбыз ҭәтәы ҩнык, амаҵурҵа..." [3]. Иара убас, М. Аҳашба иҭаацәа рынхашьарынҵышьа атәы ҳаналацәажәо, ииашам ҳавсыр уи иазгәеиҭаз даҽа фактк, ҷыдалагьы - Мушьни иаб Лагәи уи иашьеи еиланы ақыҭаҽы ишрымаз адәқьан. "Ирымамыз ҳәа иҟаз иарбану, - игәалаиршәон Аҳашба, - абри адәқьан аҟны урҭ убри аамҭазы! Асԥычкеи аԥьыкеи инадыркны, ачыҵ, атила, зеиԥшҭазам ачоуҳақәа рзааргза иҟамыз абраҟа! Аха абри аамҭазы ақыҭан, шамахамзар, аԥара аланагаломызт, даара имаҷын, абри адәқьан аҟны ирҭиуазгьы, бжеиҳан, уалла акәын ишырҭиуаз... Аҵыхәтәан рхашәалахәқәа маҷзахауа ианалага, рыдәқьан адыркит, иара Алықьсандра ҳәа Шьаудиаки иареи ааидгылан, аҳәақәа аахәаны, Урыстәыла ақалақь дуқәа рышҟа иганы ирҭиуан"[4].

Абасала, М. Аҳашба иҭаацәа усҟантәи аамҭазы зыԥсы еивыганы иҟаз бжьаратә нхацәан ҳәа рзаҳҳәар, агха ҳмыхьыр ҟалап. Заԥхьаҟа ишәҟәыҩуохараны иҟаз Мушьни, амамзаара анихьза иаб иԥсҭазаара даналҵ (1917ш.) ашьҭахь ауп.

1915 шықәсазы Мушьни Аҳашба аԥьабаа адбаланы дҭарҵоит Очамчыратәи еиҳау алагарҭатә цараиурҭа (высшее начальное училище). Араҟа аҵара шиҵоз, иаб дҭаркит: ауриадник Хрулиов ԥақәашьаа дышрызныҟәаз хьмызгшьаны, Лагәи уи иҩызцәеи алаба ахьиаадырхаз азы. Убри аламҭалазы, Мушьни аҵара ахьиҵоз аҵараиурҭаҽы иаԥшьгахаз - формада аҵаҩцәа аҵарахьы рынамышьҭра иахҟьаны, иҵара еиԥиркьар акәхеит. Аха дук

мырҵыкәа, Урыстәылан ареволиуциа аныҟала ашьҭахь, ари аучилишьче аҽы иаԥҵаз аформалтә ԥкарақәа акыр ирԥсыеын. Уи иабзоураны Мушьни Аҳашба ҩаԥхьа иҵара иациҵоит: араҟа х-класск дрылганы аԥшьбатәи ахь даниас ашьҭахь, ихы ирхоит Аҟәаҟа.

Абасала, иалагоит Мушьни Аҳашба иаԥхьаҟатәи иԥсҭазаареи ирҽиареи рымҩақәҵараҽы акрызҵазкуа аҭыԥ аанызкылаз аперио д. Ҩаҩоратагалан, 1918 шықәсазы, иара дрыдыркылоит Аҟәатәи арҵаҩратә семинариахь (анаҩсан ипедагикатә техникумхаз). М. Аҳашба ара аҵара иҵон инеиԥынкыланы 1923 шықәсанза.

Абри аамҭазы ауп М. Аҳашба раԥхьазатәи алитературатә рҽиаратә еазкрақәа анықаиҵо. Асеминариаҽы аԥсуа бызшәа дзырҵоз Дырмит Гәлиа иакәын. Уи инапхгарала еиҽкааз алитературатә хеидкыла иҭнажьуан анапылаҩыратә журнал "Ашарԥы-еҵәа". Ари ажурнал актәи аномер аԥҵан 1918 ш. ҵәыббрамза анҵәамҭазы. Уаҟа зҩымҭақәа анылаз, аԥсуа литература ашьақәгылареи аҽиареи рҽы зышьҭа ҭәгәала ианылаз - Иуа Коҭониеи, Иван Папасқьыри, Заз Дарсалиеи дрылан Мушьни Аҳашбагьы.

Асеминариаҽы еиҽкаан иара убас адрамкружокгьы. Уи иалахәыз аҵаҩцәа иреиуан - Арсении Мушьнии Ҳашаа, Кәаҵиа (Константин) Шьаҟрыл, Заз Дарсалиа уҳәа аԥсуа культуреи аԥсуа царадырреи рҽы алагала дуқәа ҟазҵаз азәыроы.

Иазгәаҭатәуп, ас еиԥш аҵак ду змаз акультуратә хҭысқәа анымҩаԥысуаз аԥсуа жәлар иуадаҩызаамҭа ишҭагылаз. Ишдыру еиԥш, усҟан, 1918 ш. инаркны 1921 шықәсанза, Аԥсны ақыртуа меншевикцәа ахаԥаны иҟан. Араҟа имҩаԥысуан аԥсуа жәлар рзы аԥсадгьыл ахақәиттәра хыкәкыс измаз ақәпара. Аха иара убри аамҭазгьы, иаарту аҽагылара инаҷыданы ицон даҽа процесскгьы - аԥсуа жәлар уажәрааныза излахәымыз иҽыцу акультуратә ҧсҭазаара зырҽиаша аҽар реиҵаазарагьы.

Абас еиԥш иҟаз аамҭа уадаҩ аан ауп М. Аҳашба арҽиаратә ус напы анаиркыз. Жәаф шықәса ирҭагылаз арԥыс раԥхьазатәи ирҽиамҭақәа акьыԥхь ахьырбаз 1919 шықәсазы аҭыҵра иалагаз агазеҭ "Аԥсны" адаҟьақәа рҽы ауп. Иара, иҩызцәа азәыроы реиԥш, ирҽиара хациркуеит ажәеинраалакәа рыла.

Иахьа излаадыруа, уи акьыԥхь аҽы дцәыргцит ажәеинраала "Аԥсацәа" зыхьзу ала. Иара анылеит 1919 шықәса, нанҳәа мзазы иҭыцыз агазеҭ "Аԥсны" 21-тәи аномер. Абри иацнеиуаз аномер аҽы ианын дәеа ажәеинраалакгьы "Аԥсны" ҳәа хыс иаманы. Арҭ ирҿиамҭақәа ирыцаԥын "Мушьни Ҳаш Лагә-иԥа" ҳәа. Ишьақәыргыланы иҳамоуп иахьа ҳнапаҿы иҟоу агазеҭ "Аԥсны" 81 номер рҿы ианылаз М. Аҳашба ирҿиамҭақәа зеижә. Урҭ рхыԥхьазараҿы иҟоуп 14-жәеинраала, ажәабжь кьаҿк, ԥ-статиак, пиесак, фольклортә нцамҭак.

Зызбахә ҳҳәаз ажәеинраалақәа рнаԥс агазеҭ ианылеит иара убас уаҳа цьаргьы икьыԥхьымыз М. Аҳашба иажәабжь "Ҳаԥьмаҭ аҳәыҳә шикыз", истатиақәа "Азызлан", "Агага лаԥшцашәароуп", жәлар ирҳәамҭаны ианицаз "Аԥьгьери-иԥа Қәычықә ихацара". Иахьазы ари агазеҭ аномерқәа зегьы злаҳқым ала, М. Аҳашба ари агазеҭ ианицаз арҿиамҭақәа рхыԥхьазара ицегьы ыҟазаргьы ауеит.

М. Аҳашба заатәи ирҿиамҭақәа хыцхырҭас ирыман афольклори аԥсуа цара-лашареи ирҭоз аныррақәа. 16-17 шықәса зхыцуаз арԥыс ирҿираҿы дыззышәаҳәоз, игәы ицхоз ижәлар ҩакьа раԥхьаҟатәи рԥеиԥш лашахарц акәын. Уи иамԥангьы иибоз - ажәлар царала рырккара ауп.

Анаԥсан, асеминариа даналга, 1923-1924 шықәсақәа рыԥонуцқа М. Аҳашба аус иуан "Аԥсны ҟаԥшь" аредакторс. 1924-1927 шықәсақәа раан иара аҵара иҵон Москватәи Аҳәынҭқарратә журналистикатә институт аҿы. Абраҟа ауп М. Аҳашба идунеихәаԥшышьа ахьшәыз, иахьҭышәынтәалаз, иахьиоуз иҵаулоу азанааҭтә дыррақәеи азыҟаҵареи. Москва аҵара аниҵоз ашықәсқәа рыԥонуцқа иара алитературатә рҿиара инапы шалакыз иалакын. Убарҭ иреиуоуп, иаҳҳәап, ихатәы архив аҟны иҟаз 2005 ш. рзы иҭыцыз иԥымҭақәа реизга "Аҭынха" актәи ашәкәы ианылаз "Ашьнаҟәма ҭыԥҳа Назиеи, анхаԥ арԥыс Макҿи, аҳкәажә Ҳаными рзы аповест" зыхьзу ипоема.

Абраҟа иауз апрофессионалтә дыррақәа ирыцын лакԥакрада идикылаз, зыгәрагара иԥсы ахьынзаҭаз ицәымзыз акоммунизм аидеиагьы. Ҳәарада, ари аҭагылазаашьа, зегь раԥхьаза иргыланы, ауаԥытәыԥса иҭоурых акласстә знеишьала ахәаԥшра акыр ианырит уи анаԥсантәи иԥсҭазаарагьы, ирҿиарагьы.

Усҟантәи аамҭа зеиԥшрази ҳлитература аԥазареи, агыдреи ахьынзаҟаз ҳаназхәыцлакгьы, уи еилукаартә иҟоуп. М. Аҳашба абарҭ ашықәсқәа раан акьыԥхь аҿы дықәгылоит ипублицистикатә статиақәа "Ила иабои, ҳала иабои", "Аԥсуа милаҭтә культуреи, аԥсшәеи, аԥсуа литературеи" реиԥш иҟоу рыла. Арҭ астатиақәа асоциологизми аидеологиеи ҭәҭәала ишырныԥшуагьы, автор иааԥьоушьартә аҟынза агәра ганы дыҟан аԥсуа культуреи аԥсуа литературеи аԥеиԥш шроуа ала. Иаагап ари ахшыԥцак зырцабыргуа ицәаҳәақәак: "Уажәы аакьыскьа, - иԥуан М. Аҳашба, - Москватәи аԥсуа студентцәа аизара ҳаман. Араҟа, арҭ зегьы анеидырхәыцла, азәи-ԥыԥьеи ргәы каҳаны: "ҳбызшәала иҟазам алитература, иаҳзалыршауам уи азырҳара, ҳкультура хәыҷы ашьҭыхра ҳалагар, ҳҭәылацәа ҳанбарыхьзои, уи ацкыс абызшәеи акультуреи рзы ҳҭәылацәа ҳарҿылап" ҳәа рҿы азцеит. Убас зҳәақәо азәи-ԥыԥьеи Аԥсны иҟақәоугьы здыруеит.

Сара сахьахәаԥшуа (сгәы иаанагоит сара сыдагьы азәырԥы убас рҳәап ҳәа) ари еиԥш ажәа, ихшыԥ ажәамшәа избоит.

Цабыргуп, ҳара ҳлитература маҷуп, ҳкультурагьы уаԥы деилаҳартә иҟам, аха агьырҭ амилаҭқәа, ҳара ҳҭәылацәагьы ркультура дуи рлитература дуи дара аниуаз ирыцмизеит. Иҟан аамҭақәакгьы урҭ ҳара ианҳаиԥшыз, иҟан дәеаамҭакгьы ҳара ҳаҵкыс ианеицәаз... Ҳабызшәала алитература ҳәа акыр ҳазҭыжьуазар, ҳкультура ҳзышьҭыхуазар, цхыраԥымзар ԥырхага дҳамам. Убарҭқәа-убарҭқәа рыҟнытә, агьырҭ амилаҭқәа шәышықәса иҟарцауаз, ҳара мыцхәы игәцараҳкыр, ҳҳәоу еиқәшәар, Крылов иԥсызи, изыцәеи, идыҕаҷиеи реиԥш хазы-хазы ҳамыхар, иҳалшоит 10-15 шықәса рыла иҟаҳцарц".

Еиҭасҳәахуеит, араҟа аус злоу М. Аҳашба акультура ҳәа ззиҳәои, аԥсуа литература аҭышәынтәалара ҿҳәарас еиҭои ракәым ихадоу - ихадоу аԥсуа милаҭ культуреи алитературеи рҿиалатәуп, уи аетникатә цәаԥа еиқәырхатәуп ҳәа ииҳәо ахшыԥцак ауп.

Аинститут далганы Аԥсныҟа даныхынҳә ашьҭахь, М. Аҳашба ԥаԥхьа агазеҭ аҿы аус иуеит: Раԥхьа (1927-1932 ш.ш.) аредактор ихаҭыԥуаԥс, 1932ш. инаркны аҭакзыԥхықәу редакторс.

Мушьни Лаврент-иԥа Аҳашба аԥсуа журналистика ашьақәгылареи аҭышәынтәалареи аус аҿы даараза аԥьабаа

збақәаз дыруазәкуп. Иара редакторк иаҳасабала иуснагзатә хада - агазеҭ материалла аиқәыршәареи урҭ реилыхреи инаҷыданы, аҧсуа кьыҧхь-ҭыжьрақәа рматериалтә-техникатә база ашьақәыргыларақәеы ибзоуроу рацәоуп. Лымкаала "Аҧсны ҟаҧшь" азы алинотип аиуреи уи клавиатурала аиқәыршәареи М. Аҳашба иоуп избзоуроу. Уи лассы-лассы агазеҭ адаҟьақәа рҿы дықәгылоит аҧсуа культуреи аҧсуа литературеи ирызкыз астатиақәа рыла. Ҷыдала рызбахә ҳәатәуп 1928, 1932-1933 шықәсақәа рзы иикьыҧхьыз аҧсуа жәеинраалаеиҿартәышьа иазкыз истатиақәа. Иаҳҳәар ауеит, арҭ иусумҭақәа раҧхьазатәиқәоуп аҧсуа литератураҭцаараҿы абас еиҧш атеориатә дыррақәа ахьаарҧшхаз ҳәа. Рыцхарас иҟалаз, урҭ уи аахыс уаҳа ҷьаргьы икьыҧхьзамызт азы, рызбахә згәалашәогьы маҷоуп. Анаҩс 1934-1937 ш.ш. рыконуҵҟа М. Аҳашба аус иуеит арратә цензорс Аҧснытәи апартиатә ҭыжьырҭаҿы. 1937 ш. инаркны иара ҩаҧхьа агазеҭ "Аҧсны ҟаҧшь" редакторс даиуеит. Араҟа иусура (1944 шықәсанза) иалагзаны 1938-1957 шш. рзы М. Аҳашба ҳәынҭқарратә усзуҩуп - Аҧснытәи АССР Иреиҳазоу Асовет Апрезидиум дамазаныкәгаҩуп.

Мушьни Лаврент-иҧа Аҳашба ижурналистикатәи иуааҿлырратәи усура алҵшәақәа дрыхцәажәо, академик Хә.С. Бҭажәба иҩуан абас: "Егьа иуадаҩозаргьы, ибаҩ иҷәыласын, ааҧсара изымдыруа, уахи-ени еиҧшьны агазеҭ амаҷ иуан, еиҵамхандаз, акаҿы икылсындаз ҳәа. Иҧсҭазаараҿы иреиҕьыз ашықәсқәа рацәаны агазеҭ иадиҵеит. Ари амацараҿы даанымҿаскәа иаҧшьигон алитература арҿиара иазеиҕьхаша, иҭызҵааша аусқәа. Убас, иара ибзоурала 1928 шықәсазы "Аҧсны ҟаҧшь" иацны, ес-мза знык иҭыҵуа иалагеит апоезиатә еизга "Еҵәаԥьаа". 1933 шықәсазы еиҿикааит, агазеҭ иацны, Аԥьынԥьтәылатә еибашьра ҟалааншза иҭыҵуаз, иара аредакциа зшиуаз "Аҧсны ҟаҧшь" ҳәа хыс измаз алитературатә журнал"[5].

Мушьни Аҳашба аҧсуа культура аизҳа-зыҕьара иҳаҵ-ҳаҵо иашьҭаз уаҩын. Иара агазеҭ аҭыжьра иднаҵоз мацараҿы даанымгылакәа, уи акәша-мыкәша иҟаз аусхкәагьы инапы рылакын.

Иаҳҳәап, аҧсуа бызшәа аграфика аиқәыршәара иадҳәалаз аизарақәа рылахәхара, аҧсуа бызшәа атерминологиатә жәар

аҭыжьра, марксизм ашьаҭакцәеи апартиа анапхгаҩцәеи русумҭақәа аҧсшәахь реиҭагара. Аҧсуа шәкәыҩцәа хеидкылак роуразы акьыҧхь аҿы дықәгылахьан, нас 1928 шықәсазы "Аҧсны ҟаҧшь" аредакциаҿы ауп иахьеиҿкаахаз Аҧснытәи Апролетартә шәкәыҩцәа рассоциациагьы. Аҧсуаа рахьтә Д. Гәлиеи иареи ракәын Қырҭтәылатәи Апролетартә шәкәыҩцәа рассоциациа аконференциагьы иалахәыз.

Илшаз рацәоуп М. Аҳашба аҧсуа журналқәа ҭыҵуа ианалага ашьҭахьгьы. 1957-1975 шш. рыбжьара иара аҧсуа хәыҷтәы журнал "Амцабз" редактор хадас даман, далахәын ажурнал "Алашара" аредколлегиагьы. Анаҩсан иара ҧсшьара дцоит, дтәанчаҩхоит, иаамҭа зегьы арҿиаратә ус иазикуеит. Иҧсҭазаара далҵит 1992 шықәсазы.

Абасала, М. Аҳашба 20-тәи ашәышықәсазтәи Аҧсны аҭоурых данхалоит илитературатә ҭынха анаҩсангьы, алитература акәша-мыкәша иҟаз азеиҧш уснагзатәқәа реиҿкааҩык иаҳасабалагьы, журналистк иаҳасабалагьы, ҳәынҭқарратә, уааҿларратә усзуҩык иаҳасабалагьы.

Мушьни Аҳашба хынҩажәиҿаба шықәса инареиҳаны аҧсуа литература амаҷ азиуан. Раҧхьазатәи иара иажәеинраалақәа, ишазгәаҳҭахьоу еиҧш, акьыҧхь рбеит 1919 ш. азы агазеҭ "Аҧсны" адаҟьақәа рҿы. Убри инаркны, иҧсҭазаара далҵааншза, иара иааидкыланы иҭижьит исахьаркыратә рҿиамҭақәа знылаз аизгақәа жәаҩа: 1920 ш. - "Ахәыҷқәа рсцена", 1924 ш. - "Ачаҧшьара", 1929 ш. - "Алло", 1957 ш. - "Иалкаақәоу", 1971 ш. - "Соуҟари егьырҭи" , 1976 ш. - "Иалкаау", 1983 ш. - "Иалкаау", 1984 ш. - "Аԥыри Ҟаиматхани", 1988 ш. - "Мырзаҟан Гьечба". Убарҭ ирхыҧхьазалатәуп "Аҧсны ҟаҧшь" абиблиотекаҿы хазы-хазы иҭыцхьаз иажәабжьқәа "Ҳаи, дад, аписар, закә кампаниоузеи, ишааҳауҳәара?!" (1928), "Алло" (1929 ш.). Ацыхәтәантәи ирҿиамҭа ҭыҵит иара убас "Ашколтә библиотека" асериаҿгьы 1985 ш. азы.

Мушьни Аҳашба илитературатә ҭынхаҿы акрызҵазкуа лагаланы иҟоуп иеиҭагамҭақәагьы. Иара ибзоураны аурыс литературахьтә аҧсшәахь еиҭагахеит: Л.Толстои иповест "Ҳаԥьы-Мурат" (иҭыжьын 1934, 1978 шықәсақәа рзы), иажәабжь "Х-ҧсрак", А. Фадеев ироман "Агвардиа ҿа" (1961ш.), Д. Мордовцев

ироман "Прометеи иҵеицәа" ацыԥҵәахақәа (1929 ш.), И. Крылов иажәамаанақәа (1957 ш.), ақырҭуа бызшәахьтә - Л. Киачели ироман "Гәад Бигәаа" (1974 ш.), Ш. Русҭавели ирҽиамҭа "Абжьасцәа зшәу" иажәабжьы аиҭахәара (1971 ш.), Н. Бараҭашвили - "Мҭквар аԥшаҳәаҿы ахәыцра" (1957 ш.), адыга литературахьтә А. Кешоков иповест "Ашьыжьтәи азазаҿы ашьҭақәа" (1959 ш.). Иара убас еиҭеигеит адунеитә литература ахьынтә аԥцамҭа дуқәа: Е. Хемингуеи - "Аҭаҳмадеи амшыни", Рабиндранат Тагор иажәабжьқәа "Аҳасабқәа", "Махамаиа" уҳәа убас иҵегьы. Ашәкәыоуоы иархив аҿы ишьҭоуп иахьазы акьыԥхь зымбац еиҭагақәа: И. Тургенев ироман "Рудини" Џь. Родари ирҽиамҭа "Чиполлинои". Азбахә ҳәатәуп иара убас ашәкәыоуоы ишеиҭеигахьаз марксизм ашьаҭакоуцәеи Асовет Еидгыла анапхгаоуцәа жәпаоуыки русумҭақәа.

Мушьни Лаврент-иԥа Аҳашба ирҽиара зегьы ааидкыланы ҳанахәаԥшуа, ҳалаԥш иҵашәоит уи иоуымҭақәа шаԥиҵоз аԥсуа литература аҭоурых еиуеиԥшым апериодқәа раан. Иара ирҽиаратә усура хрыжь-хрыжь имоуаԥысуаз аҟазшьа амоуп. Ашәкәыоуоы еиуеиԥшым аҭакԥхықәратә маҵурақәа рҿы аус аниуаз, аамҭа ахьизымхоз иахҟьаны ирҽиаратә усура анеиԥҟьоз ҟалалон.

М. Аҳашба ирҽиара еиҳа интенсивла имоуаԥысуан ҳәа ҳҳәар алшоит 1920-1930-тәи, 1950-тәи, 1970-1980-тәи ашықәсқәа рзы. Аинтерес аҵоуп иара убас ирҽиаратә еволиуциа ахырхарҭагьы. Ашәкәыоуоы раԥхьатәи иажәабжьқәа рҿы еиҳа иҿазишәозар иактуалтәу аԥсҭазааратә проблемақәеи азҵаарақәеи рыкәыргылара, аҵыхәтәантәи иоу-шәкәык - лакәқәоуп. Даҽеакала иаҳҳәозар, М. Аҳашба афольклортә сиужетқәеи амотивқәеи еиҳа дрызхьаԥшуа даналага уи шәкәыоуоык иаҳасабала данышьақәгыла ашьҭахь ауп.

М. Аҳашба ипоезиа азбахә ҳҳәозар, уи иажәеинраалақәа зынза 30 инарзынаԥшуа иҟоуп. Урҭ рахьтә 1919 ш. рзы акьыԥхь рбеит: "Аԥсацәа", "Аԥсны", "Бан лымаҳә", "Ашкола еаоратагаларазы", "Ашкол ахь"; 1920 ш. рзы - "Аҕьыч Џьаным", "Азын", "Угыл, ишоит, сашьа!", "Ноиабр анҵәамҭазы", "Ааԥынразы", "Абжьаси Абгахәыча" (И. Крылов иҟнытә), "Аԥсцәаҳаи аҭаҳмадеи" (Л.Толстои иҟнытә), "Аҳақьым" (Дмитриев

иҟнытә), "Амшцәгьа". Иаанхаз егьырҭ ипоезиатә рҿиамҭақәа аԥҵан 1920-тәии, 1940-тәии, 1950-тәии ажәашықәсқәа раан.

Ашәкәыоуоы иажәа асахьаркыратә мчхара ашьақәырҕәҕәараҿы ирыҵаркуа маҷым иара убас ипиесақәагьы: "Аԥхьатәи амш аан ашкол аҟны" (1920 ш.), (раԥхьатәи аҭыжьраҿы "Ахәыцқәа рсцена" ҳәа захьзыз), "Ачаԥшьара" (1924 ш.). Хә. С. Бҕажәба ишазгәеиҭахьоу ала, актәи апиеса ҭыҵит 1920 шықәсазы Д. Гәлиа ихарԥьа ала[6]. Иара қәгыларак змоу хәыцтәы рҿиамҭоуп. Аоуымҭа ахьыз иатаоу "М. З-Н иоуыз иаҿырԥшшәа" ҳәа ажәақәа иҳарҳәоит, 17 шықәса ирҭагылаз, заԥхьаҟа ишәкәыоуохараны иҟаз М. Аҳашба раԥхьатәи илитературатә шьаҿақәа анеихигоз аҭыԥ ду шааннакылоз уи, аԥсуа литература ашьаҭаоуы Д. Гәлиа иаԥцамҭақәа инарываргыланы, дзыԥхьоз егьырҭ аоуымҭақәагьы ирҭоз анырра. Конкретла иаххәозар, М. Аҳашба дыҙеыԥшыз, зхаҭара шьақәыргылам автор ирҽиамҭа анылеит усҟан урыс бызшәала Аҟәа итрыжьуаз анапылаоуыратә журнал "Солнышко". Аоуымҭа автор иеиԥш ари ажурналгьы ахабар згәалашәо уаоу дыҟам, џьаргьы иаҳԥыхьамшәац. Ари апиесаҿы автор иҿазишәоит, иара иԥсҭазаара иазааигәоу, ашкол иҭоу аҵаоуцәа рыбжьара ишьақәгылаз аизыҟазаашьақәа раарԥшра. Автор дақәызбоит қәрала еиҳа ижыцәу ашколхәыцқәа реиҵбацәа ахьдыршәо, рҳәатәы иқәныҟәо иҟарҵарц иахьашьҭоу. Аоуымҭаҿы иҵәыргоу арҵао-ԥҳәыс Лида лаазаратә методика иаша иабзоураны, иакәым аизыҟазаашьақәа аҵаоуцәа рыбжьара ишьақәзыргыларц иашьҭоу (Сыкәын, Гаха) ахьырхәхоит.

М. Аҳашба егьи идраматә рҿиамҭа "Ачаԥшьара" ҷыдала ибзазаратә пиесоуп. Иара аԥҵан ашәкәыоуоы агазеҭ "Аԥсны ҟаԥшь" редакторс данамаз. Уи рҿиаратә ҭоурыхс иамоу игәаларшәо, автор иоуан: "Ҽнак акьыԥхьлитер ҟәшәарҭа ацех саоуналеит. Скьыԥхь-литерҟәшәаоуцәа зегь гылоуп, азәгьы аус иузом. Иҟалазеи ҳәа сразҵаазар, аматериал иажәланы иҳамазам ҳәа сарҳәеит.

Иаасцәымыҷхеит уаоуы ишимбац. Иаарласны ииареиины материалс ирыстоз ҳәа ак сымамызт, аены исоурангьы сақәгәыҷуамызт!..

Мызқәак убри аԥхьа Пақәашь ақыҭан сыҟан. Ҳгәылак дычмазаоны дышьҭан. Ииаилахәлар уаха иҟьаҟьаза иаашааныза

аҧаԥшьацәа идеизаланы итәан. Лакәҳәаран, шәаҳәаран, кәашаран изҽыз. Уахык зны саргьы сакәшәаны сыԥан убра. Аҵых акыр ицааныа абри аҧаԥшьараҽы итәан аҭаҳмадцәагьы. Урҭ ажәытә ажәабжьқәа рҳәон, ирҳәон алакәқәа. Саргьы сзыгәза убарҭ сырзызырԥуан, акәакь аԥны, ԥьара сыкҽатәаны. Ачымазаԥ - ҭаҳмадак иакәын…

Ус аҭаҳмадцәа азәазәала индәылԥуа, доусы рыԥоныԥакәа ицақәеит, рыхқәа ныкәырҵа-аакәырҵарц. Аҽар рымацара еизаанхеит. Абри инаркынгьы шәаҳәарахеит, кәашарахеит… Анышәыргә ԥонаԥны идыргылаз асаба, ныркә-аарцә итәааз ҳаибанарбауамызт, убас ижәпан. Ачымазаԥ ахәыз-хәызҳәа аимҳәара даҽын!..

Азныказы сгәы иаанагеит, абри аҧаԥшьараԥны избаз-исаҳаз ачымазаԥ изгьы ишхәарҭам, абзабаԥ изгьы ишхәарҭам, абри азы сгәы иснаҭаз статианы изԥып ҳәа. Аха ари еиԥш астатиа хәыҷхауан, сгазеҭ сзырҭәуамызт, сусуцәагьы аенытәи рус азбауамызт. Абри аԥнытә исызбеит актк змоу пиеса хәыҷык сзалхуазар ҳәа. Аԥора салагеит. Сҟьаад хәхәақәа акакала иԥоны инышьҭаҵауа, дара акакала иаақәхны, ирыхәаԥшны акьыԥхьлитерқәа рыԥәшәауа - аусура ҳалагеит зегьы.

Абас абра сыштәаз хҧа роума подвал ԥоны ирыстеит, сгазеҭ аенытәи аномергьы убри ала иҭәит. Сподвалқәа рцыхәан ианысцеит: "Алгарҭа егьи аномер аԥны ианаҳҵоит" ҳәа.

Адырԥаенеы иҭыцит аномер. Ахәылԥазы, агазеҭқәа ззысышьҭраны иԥаз ауаа рыжәлақәеи, рыхьызқәеи, радресҟәеи нарыԥәызԥын, иганы аԥошьҭаҽы ирыстеит. Схынҳәны аԥоны санааи, суадаҽы снатәан, "Сыҷаԥшьара" анагзара салагеит…"[7].

Абасала, апиеса "Аҷаԥшьара" М. Аҳашба експромтла иԥоыз рҽиамҭоуп уҳәартә иԥоуп. Ус шакәугьы, ари аԥоымҭа атемеи иамоу азнеишьақәеи рыла акыр ирзааигәоуп агазеҭ "Аԥсны" ианиҵахьаз иара истатиақәа "Агага лаԥшҵашәара", "Азызлан". Апиеса шьаҭас иамоуп аԥсуа жәлар рыбзазара аԥнытә иаагоу ацас - ауаԥоы данычмазаԥохалак, иааигәа-сигәа инхоз игәылацәа, иуацәа еизаны, игәы ихазыршҭшаз ажәабжьқәа еиҭаҳәо, аҵх аԥера. Амала иазгәаҭатәуп, автор игәалашәараҽы иааигаз ахҭыси исахьаркыратә рҽиамҭеи иахьеиқәшәо рзеиԥш схемақәа рҽы шакәу. Даеакала иаҳҳәозар, ареалтә хҭыси асахьаркыратә ԥоымҭеи акыр аивгарақәа рымоуп. Убас иԥоу афакттә

еиқәымшәарақәа иреиуоуп, иаҳҳәап: игәалашәараҽы ичымазаԥоны зиарҭа илахаз дҭаҳмадоуп, апиесаҽы - ԥо-шықәса зхыҵуа Базалеи Арухани рысаби Кәтат иоуп. Агәалашәараҽы аҭаҳмадацәа, ажәабжьқәеи алакәқәеи анырҳәа ашьҭахь, "азәазәала индәылԥуа, доусы рыԥоныԥакәа" ианца ашьҭахь, иаанхаз аҽар роуп акәашареи ашәаҳәареи хзыртлаз, асабагьы казырчыз. Аԥоымҭаҽы акәзар, имԥоаԥысуа аимак-аиҽак аԥны автор аԥыжәара зиҭо аҽар роуп. Урҭ аԥсҭазаара ишазнеиуа апринципқәа: адунеи зшаз анцәа иакәым, ачымазаԥ ихәо аҷаԥшьара акәым, аҳақьым иоуп ҳәа иԥарҵо алкаақәа иҳарҳәоит ашәҟәыԥоы идунеихәаԥшышьатә знеишьақәа зеиԥшраз, ҟазшьас ирымаз. Зегь раԥхьаза иргыланы, макьана ԥсҭазааратә ԥышәа дук змамыз, здунеихәаԥшышьеи зсахьаркыратә ԥазареи цқьа имшәыцыз М. Аҳашба дзықәныҟәоз, зегь раԥхьаза иргылан, арккаратә ҳасабтәқәа ракәын.

Убри аԥнытә хыхь иазгәаҳҭаз аивгарақәагьы машәырны иҟамлеит. Дара мԥоақәызцоз, ашәҟәыԥоԥ-ҿа дытҟәаны дызмаз ихаҭәаамыз идыррақәеи, рацәакгьы имшәыцыз, иҭышәынтәаламыз иԥсҭазааратә ԥышәеи роуп.

Иазгәаҭатәуп, иара убас 20-тәи ашықәсҟәа рзы еиҵагылаз арҿиаратә интеллигенциа рыԥонуҵқа аеырҷәҷәара ишалагаз ажәлар рыԥсҭазаара азнеишьақәа ахәшьараҭарақәы иҿыцу мԥоак алԥшаара. Уи ихадароу ҷыдараны иаман ажәытә ԥсҭазаара: адунеихәаԥшышьа, аҵасҟәа, ақьабзқәа ажәлар рҽиарақәы иԥынгылақәаны рыхәаԥшра, адин мап ацәкра уҳәа убас иҵегьы.

Ҷыдала апиесазы иаҳҳәозар, автор игәааанагарала, аҷаԥшьара ачымазаԥ игәабзиара излахәо ҳәа акгьы ыҟам. Ҳәарада, ашәҟәыԥоы ари ақьабз негативтә цәырҵра мацараны дахьахәаԥшуа, иамоукыртә иԥоуп. Избан акәзар уи ажәлар рыԥсҭазаарақәы шәышықәсала иԥымшәакәа, илҵшәаданы изыҟаларымызт. Ари ахшыҵцак арҵабыргуеит уснтәи аамҭазы ҵарала еибыҭаз аҳақьымцәа рыҟамзаарагьы. Аҷаԥшьара амԥоаԥгара, ажәлартә (народное) медицина уҳәа убас еиуеиԥшым аҵиаақәа рхы иархәаны ахәшәқәа рырхиара ҟазаран - егьаԥгьы аԥсра иахнарԥахьан. Апиесаҽы иаарԥшу аамҭазы иналаршәааларшәны ицәырҵуа иалагахьан амедицинатә ҵара змаз, занаатла ихәшәтәыԥцәаз ауаагьы. Ари аҭагылазаашьа, аҵоурых аҽы акырынтә ишыҟалахьоу еиԥш, ажәытәи аҽатәи

реиныршәара, реиҽыбаара ацымхәрас, урҭ еиҽанаргылоит. Уи азнеишьа иабзоураны еиҳа-еиҳа аҽышьақәнарҕәҕәо иалагеит ауааҩәларратә гәааанагара: ҩ-цәырцрак, ҩ-факторк рахьтә хра зланы иҟоу еиҳа иҽыцу ауп, ижәытәу - жьагоуп, имцхатцароуп ҳәа.

Ишдыру еиԥш, ауааҩәларратә ҿиараҽы шьаҭанкылатәи аԥсахрақәа рымчхара еиҳахоит ареволиуциатә еиҭакрақәа рыламҭалазы. 1917 шықәса азы Урыстәыла иҟалаз Октиабртәи ареволиуциа ахҟьа-ԥҟьақәа Аԥснынза иаазеит, анаҩстәи аҭоурых аҽғьы уи ҕәҕәала ианыԥшит. Ари апроцесс амҩаԥысраан акыр реырԥсахит ажәытә ԥсҭазаара злашьақәгылаз адоуҳатә культуреи анхашьа-нцышьатә еизыҟазаашьақәеи. Уи амҩаԥгараҽы активла ҙеалазырхәуаз дыруазәкын ашәҟәыҩы М. Аҳашбағьы. Аха, иахьатәи азнеишьақәа ҳрықәныҟәозар, ус, иаармарианы - "ицәгьоуп", ма "ибзиоуп" ҳәа мацара аԥсҭазааратә цәырцрақәа рыхәаԥшра, ҳәара аҭахума, игәағьыуацәан.

Иарбанзаалак ҭоурыхтә-ууажәларратә процесск еиԥш, уигьы иаман апозитивтәи анегативтәи ганқәа. Даҽа ганкахьала, ҭоурыхтә ԥкарак аҳасабала, хадарала аҽыцра шьақәзырҕәҕәоз абиԥара қәыԥш иатцанакуаз ауаа ракәын. Цабыргны, ас еиԥш иҟоу аԥсҭазааратә позиция алхреи ақәныҟәареи имариангьы иҟамызт. Уи иаҭахын имаҷымкәа агәаҕьра, избан акәзар аҽыцра азгәышьра, уи шьақәгыларц азы аҽазышәара иаанагоз изаамҭанытәу ацасҟәа, ажәлар рыбзазашьатә, рдоуҳатә традициақәа рҽагылара, мап рыцәкра ауп. Иабантәаауаз, хылцшьҭрас ирымааз урҭ иҽыцу аориентирқәеи аидеалқәеи? Зегь раԥхьаза иргылан иҳәатәуп, уи зыхҟьаз аԥсуа ԥсҭазаараҽы ахьысҳарақәа аапшуа, урҭ еиҳа уаҩы ибартәы иахьыҟалаз шакәу. Урҭ рхыԥхьазара иатцанакуеит, иаххәап, аԥсуаа рыбжьара азанаат шьаҭа змоу ацарадырра ацаки амехаки ахьмаҷзаз. XX ашәышықәса азы ас еиԥш иҟоу аҭагылазаашьа амилат ԥеиԥшданатәыр алшон. Уи дырцабыргуеит Д.И. Гәлиа ипублицистикатә усумҭақәеи арккаратә цәа зыҟәныз исахьаркыратә ԥцамҭақәеи. Даҽа ганкахьала, аҳәаақәа арҭбаауан акоммунисттә идеологиа. Иара лозунг хадақәас иамаз иреиуан: ауаа маллеи зинлеи реиҟаратәра, ажәлар азеиԥш цара рыларцәара. Ҳәара аҭахума, арҭ апринципқәа злаугәампхашаз, излаудумкылашаз аҽыцгақәа рыԥшаара уадаҩын. М. Аҳашба

дызцазкуа арҽиаратә биԥара ракәзар, урҭ аҳәынҭқарратә идеологиа агәра ргон, агәра ргон дара рхаҭақәа иаԥырцоз аҩымҭақәа ридеиатә хырхарҭа ацабыргагьы.

Апиеса "Аҷаԥшьара" аҽы ицәыргоу аперсонажцәа реилкаарақәа мҩақәызцо факторны иҟоу урҭ рыкәрақәа роуп. Аиҳабацәеи аиԥбацәеи рдунеихәаԥшышьақәа еиҽагылоит, рыԥсҭазааратә знеишьақәа ҕәҕәала аивгарақәа рымоуп. Автор ипозиция злаарԥшхо аҽар ргәааанагарақәа рыла ауп. Урҭ рахьтә еиҳа далкааны даарԥшуп Пахәала. Ари афырхаца иоуп аиҳабацәа аԥсабара еиҽкаашьас иамоу азакәанқәа еилыркаарц дацԥыҳәаны ҙеазызшәо. Аҷыхәтәантәи асценақәа рҽы ицәыргоу "Афельшер" ихәшәтәра алцшәа Пахәала ицәажәара, игәааанагара аиашара, ашьақәырҕәҕәара ауп изызку.

Аҩымҭа алгамҭаҽы Пахәала ииҳәо ахшыҩцакқәа роуп аидеиа хада злаарԥшхо: "...Анкьа акәын ари аамҭа анамаз, агәы аныҟаз. Усҟан акәын аҷаԥшьарае ахәмарра, ашәаҳәара, акәашара, абарҭ зегь аамҭа анрымаз. Убасҟан... уи ада ус рымамызт, адырҩаеных хәлааныза рхы иахәаша маҷәыкгьы ҩнаргалауамызт, ашақә иаасуа ицәан. Иара убри аҷаԥшьара аҟынгьы иагьаҩы ахьҭа рылалахьан, иахычмазааҩхахьан, иагьахыԥсаақәахьан. Аха шьҭа уи алашьцара аамҭа ҳаҩсны ицеит иара ашәа ҳәаны, уи ииасит, иҳаҩсит. Уажәтәи аамҭазы уи иагьзыҟалауам, иҟалазаргьы - иара аамҭа ианаалауам. Уажәы ҿыц зхы цәырызгаз ацара алашьцара ԥханацауеит, иҳахнацауеит. Ацара алашара хнатуеит, уи шхәарҭам аанарԥшуеит, иагьарзуеит. Убрахь ауп аԥсҭазаара ахы ахьхоу. Шьҭарнахыс иҟалауеит агәабзиарахьчара цабырг аиааира аманы, мҩа иашала ишьақәгыланы... Убри аан ҳҷәытәтәи аҟазшьа бааԥсҟәа, аҷаԥшьара еиԥшқәа егьырҭгьы, акыр каԥсашт, иагьықәцышт доусы рашәақәа ҳәаны, иагьанызаашт шәахсҭак аҽҽамхакәа, шьҭамҭакцәкьагьы ԥьара иаанымхалакәа, адгьыл ахаҽра аҟынтә. Убасҟан ауаа зегьы егьырбашт: аҟәыдырԥаҩы, аԥшҩы, ажьиирашьашәабжьныха, анаԥра, убас абарҭ реиԥшқәа амцхатцарақәеи амдырцәеи рҽыхҩагақәа аарыххәаны. Убасҟан иагьырдыршт ажәлар аиаша ашҟа, алашара ашҟа, аԥсҭазаара бзиа ашҟа иаарласны дкылзгауа ацара-дырра шакәу!"[8].

Ҩашьарада, иазгәаҳҭар ҳалшоит, хыхь иаагоу ахшыҩцакқәа апрограмматә ҟазшьа шрымоу, арккаратә тенденциақәа

шырныруа. Урҭ рахьтә иҟоуп алогика зғым, аамҭагьы иҧнашәаз азнеишьақәа. Зегь раҧхьаза иргыланы, - аҵарадырра аҧсуа жәлар ҳзы XX ашәышықәсазы иаиураны иҟаз аҵакы ииашаны игәаҭоуп. Иара убас, ма анҭ, ма арҭ аҵасқәеи аизыҟазаашьақәеи мызыр ада ҧсыхәа шрымамыз ахшыҩцакгьы, хымҧада, уаҩ дадгылартә иҟоуп. Аха, иара убри аамҭазгьы, иазгәаҭатәуп - ас еиҧш иҟоу апрограмматә "монолог", аҧстазааратә проблемақәа ирмариацәааны рызнеира инамцхәу абжьагара алыжжуа ишыҟоу. Аҧстазаара иаднакылазом арационализмтә знеишьа мацара, уи аҿы ацәырҵрақәеи ашәыгақәеи хыҧхьазарарацәала еиларсуп. Иаҳҳәап, аҵарадырра змоу аҳақьымцәа рхыҧхьазара арацәахара иалнамыршеит ауаатәыҩса рчымазарақәа рмаҷхара. Нас иаанагома уи аҳақьымра акгьы алымшеит ҳәа, азанаат аҧыхтәуп ҳәа.

Аҷаҧшьара акәзаргьы, уи аҧсуара асистемаҿы аҵак ду змаз ахәҭақәа ируакын. Иара апрогматикатә ҵакы - ачымазаҩ игәабзиара ацхраара мацара адагьы, иаман агәыразратә, адоуҳатә ҵакгьы. Убри аҟнытә иманшәалам, ииашам аҷаҧшьара - ахәмарреи, ашәаҳәареи, акәашареи рымацара роуп иаанагоз ҳәа ахәаҧшра. Уи мшгарак аҳасабала азнеира агәра угартә иҟам. Иара убас тәамбашақә азбахә ҳәоуп ажьирагьы. Адин, Анцәа хаҵара ҵаҵгәыдоуп, мыцхаҵароуп ҳәа маф ацәкрала азнеира гәаҧьыуацәоуп. Ари азҵаара ашәышықәсақәа рыбжьара акырынтә аимак-аиҿак шахылҿиаахьоугьы, уи аҿаҧера зеазызкуа аҵарадырратә хырхарҭақәа рхыҧхьазара шмаҷмызгьы, урҭ раргументқәа инагзаны рыгәра уаҩы игартә амчхара рыманы изыҟамлеит. Ҭоурыхла иаабо даҽеакуп: урҭ ахырхарҭақәа ишнеишнеиуаз иҿыцәаауан, анцәаахаҵара - аанхон. Егьырҭ адинхаҵарақәа рызбахә цәырҳамгозаргьы, аҧсуаа еиҳа иаҳзааигәаз адинтә ҩыратә баҟақәа "Аҧшьаҩыреи" "Аҟәырҟани" руаҩытәыҩсатәи ркультуратәи ҵаккәа иахьазгьы хәы змазам баҟақәоуп. Урҭ рыхцәажәара азы апиеса аперсонаж - Пахәала иааиго ахшыҩцакқәа - "ақәа лазышьҭуа ажәҩан ашҟа иҳауаханы ицоз, уи ахьҭа цәгьа аан ма исны, ма икырцхны илеиуеит" уҳәа реиҧш иҟоу ахшыҩцакқәа кәадацәоуп, иҧсыеуп.

Даҽеаганкахьалагьы, М. Аҳашба ипиеса "Аҷаҧшьара" аҿы иааирҧшит уи анаҧицоз аамҭазтәи аҧстазааратҿы аҳра зуаз, итенденциа хадаз - аҧсабара, ауаҩытәыҩса реилкааратҿы

атеисттә знеишьала ахәаҧшра. Уи реалла аҭыҧ змаз ҭоурыхтәкультуратә фактуп. Иара убри аҟнытә аҩымҭа ианыҧшыз аҧсыҽрақәагьы аҧстазаара ахаҭа аҟнытә иаауеит.

Ишдыру еиҧш, аҧсуа литература ашьақәгылараан акрызҵазкуа рҿиамҭақәаны уи иалонагалақәаз иреиуан М. Аҳашба аҩажәатәи ашықәсқәа рынҵәамҭазы иаҧицаз ажәабжьқәа: "Ҳаи, дад аписар, закә кампаниоузеи, ишааҳауҳәара!", "Алло", "Ацуныҳәа акы иаҧсам сҳәон, аха...". Аҧсуа литератураҭцаареи акритикеи рҿы зызбахә ҳамоу арҿиамҭақәа имаҷымкәа ирыхцәажәахьеит. Хадарала ҳрыхәаҧшуазар, урҭ ирыҭоу ахәшьарақәагьы еизааигәоуп. Амала аҵарауаа рыбжьара иаарту аимак-аиҿак шыҟамызгьы, ажәабжьқәа ржанртә ҷыдарақәа рышьақәыргылараан, еиуеиҧшымкәа изызнеиз азҵаарақәа ыҟоуп. Убас, Ш.Д. Иналипа иусумҭақәа рҿы ажәабжьқәа "Алло", "Ҳаи , дад аписар, закә кампаниоузеи, ишааҳауҳәара!", "Ацуныҳәа акы иаҧсам сҳәон, аха..." сатиратә рҿиамҭақәаны дрыхәаҧшуеит[9]. Егьырҭ аҵарауаа - М. Папасқьыр[10], В. Анқәаб[11], В. Дарсалиа[12] русумҭақәа рҿы исатиратә рҿиамҭаны изхәаҧшуа ажәабжь "Ҳаи, дад, аписар, закә кампаниоузеи, ишааҳауҳәара!" ауп. Иашоуп, урҭгьы ҷыараҷьара иазгәартоит ари арҿиамҭа ашәҟәыҩцоы егьырҭ иажәабжьқәа (еиҳарак "Ацуныҳәа акы иаҧсам сҳәон, аха...") ишырзааигәоу, аха урҭ рзы асатира аҷыдарақәа рымоуп ҳәа ҷьаргьы ирҳәом.

Ари азҵаара еилкаахарц азы ҳарзаатгылап аиумори асатиреи естетикатә категориақәак раҳасабала иҵызҵаахьоу Иу. Борев иусумҭақәа[13]. Аҵарауаҩ аиумори асатиреи закәу, урҭ ҷыдарақәас ирымоу, еизааигәаз тәуеи еицәыхараз тәуеи азҵаарақәа дахьрыхәаҧшуаз иазгәеиҭеит - арҭ аҩ-категориак хадарала еиҧшызтәуа аччара шакәу. Аха аиумори асатиреи злеиҧшым, "урҭ аччара еиҿагыло аполиусқәа иахьрыцаркуа ауп"[14] - иҩуеит Борев.

Даҽеакала иаҳҳәозар, араҟа аус злоу аччара мацара адагьы, аччашьа, мамзаргьы арччашьа ауп. Асатиреи аиумори акритикатә лагамҭа рымоуп, аха урҭ рахьтә "асатира иаанарҧшуеит уаҳа зда царҭа амам, иҳаракзоу акритика аформеи маф ацәкреи"[15]. Асатира ззынархоу ацәырҵра, убас еиҧш иҵарны, иҧьбараны иазнеиуп, иччархәны иҵәыргоуп, иара ҧсабарала

ахаҽра иашатҽҟьа ҧсаххаргьы алшоит. Асатиратә сахьаркыратә ҩымҭаҽы ҧсабарала еиҿагылауа амчқәа рахьтә еиҳа иалкааны ицәыргахо, уи аамҭазы иҵоурам ҳәа ирыҧхьазо ацәырҵракәеи аҟазшьақәеи роуп.

Аха асатирагьы, еиуеиҧшым аамҭақәа рзы аҷыдаҟазшьақәа аанахәар алшоит. Убас, арккаратә сатира азы иҟазшьарбагоуп - ишиашоу аҧхьаҩ иахь ирхоу ааҧхьара. Ажәакала, асатиратә рҿиамҭақәа рзеиҧштә ҟазшьа хадақәа алкааны ҳрызнеир, М. Аҳашба иажәабжьқәа "Ҳаи, дад аписар, закә кампаниоузеи, ишааҳауҳәара!..", "Ацуныҳәа акы иаҧсам сҳәон, аха…", "Алло" асатиратә цәаҩала еиҿартәу ҧҵамҭақәоуп. Ҳәара аҭахума, дара зегьы рҿы асатиратә елемент ахьанҭара еиҟарам. Џьара, автор уи ажанртә канонқәа еиҳа дрықәныҟәоит, даҽеаџьара ирҧсыҽуеит. Иаҳҳәап, ажәабжь "Ҳаи, дад аписар, закә кампаниоузеи, ишааҳауҳәара!.." аҿы асатиратә фактор аҧыжәара ауеит "Алло" аҿы аасҭа. Урҭ рыбжьарашәа игылоуп "Ацуныҳәа акы иаҧсам сҳәон, аха…". Абраҟа имцхәхарым ҳәа ҳгәы иаанагоит 1928 ш. "Аҧсны ҟаҧшь" абиблиотека иҭнажьыз ажәабжь "Ҳаи, дад аписар…" автор ихаҭа ишатҽиҩыз - "аҧсуа қыҭа аус азызуа ауаа ирызҩуп ари асатира" ҳәа. Ари иҳанаҳәоит Аҳашба авторк иаҳасабала ари ажәабжь жанртә ҷыдарас изхиҧхьазалоз.

Ажәабжь "Ҳаи, дад аписар, закә кампаниоузеи, ишааҳауҳәара!" аҿы автор аҧхьаҩцәа дрыдигалом изаҟаразаалакгьы акала, иара ихаҭа игәаҧхо, даргьы иргәаҧхаша персонажк, хаҿсахьак. Автортә концепциа инақәыршәаны, ажәабжь аҿы иаарҧшу ахаҿсахьақәа ажәытәра злаены иҟоу ауаа рзы, аамҭа ҷысуам, рыҧсҭазаара еиҭакрак, ҿыцрак ахҭысуам. Урҭ рышьцыларақәа рнаҩсан адунеи аҿы акагьы ыҟамшәа ргәы иабоит. Аҵара аганахьалагьы нбанқәак здыруа аписар заҵәык иоуп. Аамҭа ҿыц иқәнаргылаз - Андреи Шарба иакәзар, уи имоу "иҵара" имаҵураҿы ихы иаирхәарц акәымкәа, ҿырбагас, хзыргагас ауп ихы ишаирхәо.

Ҳазаатгылап автор иперсонажцәа рзеиҧш хаҿсахьа ахьҭихуа аҭып: "..№ ақыҭа макьана ицәоуп, иара аҧсҭазаара мҿыхацт, ала хнамтыцт. Уаҟа инхауа аџьажәлар, цәгьеи бзиеи заҵа ирмышьҭалара, еиргь ҩмацә ҳәа еиҭанеиааиуеит, есышықәса хәба-хәба мзы илмыхәҳәо асы илоуп, мшә-ашәа рытра ирҭоуп. Урҭ дара ҿоуп, иџьбароуп, изҩыдоуп, аха рыҧсҭазаарагьы,

рышьхақәа реиҧш, иажәит, ишлеит, илабҵаргәауа, ихырқәақәауа, еиргьҳәа акәуп ишеихнагауа"[16].

Араҟа иаарҧшу асахьа автор контрастла иаҿирҧшуеит егьырахь, адунеиаҿ имҩаҧысуа аҧсҭазаара. Иааидкыланы, адунеи аҿы имҩаҧысуа ахҭысқәа М. Аҳашба раарҧшра уамак иҿешазимшәогьы, аидеализациа шырзимуагьы, уаҟатәи аҧсҭазаара ауп иара аҭоурыхтә перспектива зманы иибо. Ақыҭа № азеиҧштә, ахыркәшара ҷакы аҭаны, уи ахаҿала ашәҟәыҩҩы иҿазишәоит аҧсуаа ауаажәларратә-ҭоурыхтә процесс аганахь ишаанхаз, уи ишалахәым аарҧшра, ацәыргара ауп иара хшыҩҵакыс имоу. Иаагоу ацыҧҵәахаҿы автор аҧхьаҩ идигалоит аҧсҭазаараҿы ихырҳагоуп ҳәа иипҳьазо аҧсҭазаашьа зеиҧшроу. Лымкаала, иара аҧыжәара аиҭоит еиҳарак XX ашәышықәсазы аҳра зауз Амраҭашәарахьтәи ацивилизациатә-ҧсҭазаашьатә тип. Автор идикылом, жәытә цәынханы дахәаҧшуеит ауаҩи аҧсабареи еизааигәаны, ццакра ҟамҵазакәа ҭынч данбзазоз ааҧта. Уи аҭыҧан иара дзыдгыло ауаатәыҩса занаатлатәи аизыҟазаашьақәа анрыбжьоу ауп.

Ҳәара аҭахума, М. Аҳашба иажәабжь аҿы иаарҧшу аамҭазтәи аҧсуаа рыҧсҭазаашьеи адунеитә цивилизациа аҧкара ҿыцқәа аҧызҵоз ажәларқәеи рыбжьара ҭоурыхла ииашатҽҟьаны аивгара дуқәа ыҟан. Аха иара убри аамҭазгьы, ҭоурыхтә ҧышәалеи амилаҭтә культура амчхареи рыла аҧсуаа игҿахазақәоу реиҧш рызнеира шиашамызгьы, ашәҟәыҩҩы игәы иҵхоз - аҧсуаа изыхҟьазаалакгьы иахьатәи реиҵахара, рыҧсыҳхара ахьаагара, уи аҧыхразы амҩақәа рыҧшаара акәын. Ари аҭагылазаашьа сахьаркырала арҧьбараразы ихы иаирхәоит агипербола. Уи злаарҧшу асахьақәа - "Есышықәса хәба-хәба мзы илмыхәҳәо асы илоуп", "мшә-ашәа рытра иҭоуп" уҳәа реиҧш иҟоу асахьақәа аҩымҭа асахьаркыратә мчхара акыр иҳаранакуеит.

М. Аҳашба аидеиа аарҧшразы аҩымҭа иашьашәалоу амаха-шьахатә шьақәгылашьа - акомпозициеи асиужети азиҧшаауеит: аҧхын мшқәа руак азы № ақыҭан иҟалаз ахҭыс аиҭаҳәарала. Уи аҿены, ақыҭа "аҧошьҭа-мҩангаҩ" иааигаз аҧошьҭа еилыргауа инеиуаз аписар, "қьаад хәхәак аҟны даннеи, иара уаҟа даадхалт. Даҧхьеит знык, деиҭаҧхьеит, жәантә даҧхьеит, аҧхзы илҵт. Итәаны изыҧшуаз аҭаҳмадцәагьы даара ирцәымыҷхеит; урҭгьы ргәы атыҟҳәа иааҭашәеит, ииашаны абри ашәҟәы бзиара аным

ҳәа". Уи ашәҟәы иҩын урысшәала, иагьаҳәон: август 2 азы ақыҭахь, ақыҭанхамҩа шьҭызхша ауалшәахтә аларцәара иазку акампаниа амҩаԥгаразы дшынашьҭхо Шарба Андреи Ҭанас-ипа. Акампаниа ибзианы имҩаԥысырц азы иахәҭоуп, аҳәон ақьаад, анхацәа зегьы ианаамҭоу адырра рыҭазарц, насгьы асаат 2 рзы еизарц ақыҭсовет аҽы. Ашәҟәыҩҩы иеазишәоит иааирԥшырц ҩԥсҭазааратә проблемак: акы - ажәлар рцара-лашара алаҟәра, ҩбагьы - ацара змоу ҳәа иԥхьазоу ауаагьы ркультура ахьысҳара.

Автор игәҭакы анагзаразы иазиԥшааура амҩақәа ируакуп аперсонажцәа реицәажәара, урҭ рмонологқәеи рполилогқәеи. Ажәабжь актәи ахәҭаҽы автор иҭихуеит ақыҭа № ауаа зеиԥшла еизгоу рхаҽсахьа, урҭ иахьеи-уахеи излахәу, ԥсҭазаашьас ирымоу дахцәажәоит. Ажәабжь, ишаҳҳәахьоу еиԥш, изласатиратә рҽиамҭоу ала, ари аԥсҭазааратә ган излаҟоу ацкыс, еиҳа иларҟәны, ихҭакны, ицәылхны иааирԥшуеит. Сахьаркыратә збашьасгьы еиҭо ажәа "кампаниа" ацакырацәара иамоу архәмарра ауп[17]. № ақыҭауаа ари ажәа, акрыфареи акрыжәреи рыда, даҽа цакык аманы ирыздыруамызт. Убри азы акыраамҭа еизцааура, еимакуа-еиҽакуа итәаз анхацәа, реиԥырцра аамҭазы иазԥырцәеит абас: "...ҳзыкәшәаз ҳақәшәеит, иҟаҳцахуазеи, зегьы кәтык-кәтык, чашәк-чашәк, азар зылшо - азара, ауаса зылшо - ауаса, аҩы зылшо - аҩы, убас еилаԥсаны акампаниа ҟаҳцап ҳәа"[18].

Арҽиамҭа абри аҭыԥ аҟнынза ашәҟәыҩҩы зсахьа ҭихуа анхацәа - икҽаханы иҟоу, зыхдырра лаҟәу, ацара змам, ажәытәра злаены иҟоу иреиуоуп. Аха анаҩс, М. Аҳашба иажәабжь аҽы ииаирԥшуеит, иара убас, аҽыц ԥсҭазаара ицәырнагаз, иԥьыба иҭоу идиплом ада, уаҩ дызлаигәаԥхаша ҟазшьак знымԥшуа ауаҩы ихаҽсахьагьы. Лымкаала, Андреи Шарба аҽыц аамҭа дшахаҭарнакугьы, ацара змоу дшырхыԥхьазалоугьы, уи ихныҟәгашьа, ицәажәашьа уҳәа имоу аҟазшьақәа дышцоурам аадырԥшуеит. Шарба иҭеиҭш сахьагьы илаҟәу ахәшьараҭаратә епитетқәа рыла ицәыргоуп: "ҷкәына кьаҽк, фархьк, иаурыс зиқәа дынҭаҳа-аатаҳауа"[19]. Андреи Шарба ақыҭауаа издырхиаз аишәачыс дахатәаны, изхара анифа, ианижә ашьҭахь: "Шьҭа, товаришьчи, крестиане, аизара хаҳтып, сара сыззааз акампаниа мҩаԥгатәуп"[20] ҳәа даақәгылт. Уи иажәақәа анхацәа аршанхеит, избанзар, ишырдыруаз ала, уи "акампаниа" хдыркәшахьан. Аха

иара, усгьы ажәлар ааизигашәа иуын, иаԥсшәеи, иаурысшәеи, иагыршәеи неилацауа, цакы змазам "ажәахә" ҟаиҵеит. Анаҩсан иаргьы дцеит, инеира зызкыз, уи хыс-цыхәас иамаз ззеилымкааз ажәларгьы неимпит. Ажәабжь нцәоит ҭакда иаанхаз азцаарала: "Ҳаи, дадхеит, ианбыкәушь аԥсуа нхаҩи ацара змоу аԥсуеи рбызшәа анеибакуа?". Абасала, Андреи Шарба исахьала аԥсуа литератураҽы раԥхьаза акәны ицәырган аамҭа ҽыц иарҽиаз абиурократиатә система иахылҵшьҭроу ауаа рхаҭарнак ихаҽсахьа.

Ажәабжь "Ҳаи, дад аписар, закә кампаниоузеи ишааҳауҳәара!" асиужеттә-композициатә еиҿкаашьаҽы адраматә елементқәа маҷымкәа иалеигалоит. Раԥхьаза иргыланы, уи асахьаркыратә-идеиатә еидара злаарԥшхо адиалогқәеи аполилогқәеи уҳәа афырхацәа реицәажәарала ауп. Иара убасгьы ахҭыс ахьҽиауа асценақәа рацәам. Иҟоугьы астатикатә ҟазшьа рымоуп. Аҩымҭа атекст аилазаашьаҽы ԥыжәара змоу аперсонажцәа реицәажәарақәа роуп.

Ари арҽиамҭа тематикалеи аконфликт збашьа аформалеи акыр иазааигәоуп М. Аҳашба иажәабжь "Ацуныҳәа акы иаԥсам сҳәон, аха...". Араҟагьы ашәҟәыҩҩы ацәылхразы обиектс ишьҭихуа ажәлар имҩаԥыргоз аныҳәагатәқәа иреиуаз - ацуныҳәара ауп. Аха ацуныҳәара ишиашоу мап ацәкрала акәым автор дшазнеиуа иааирԥшуа аматериал. Уи ихы даирхәоит ақыҭа интеллигенциа ирхыԥхьазалоу, зажәеи зуси еиқәымшәо арцаҩы Заз. Ажәабжь алагамҭа аҽы Заз аурок мҩаԥигоит. Уаҟа уи, иара итәаала, ацаҩцәа драбжьоит: "аԥсхәра, ачараура, аныҳәагатәқәа рыцәцара, рыҟацара, зегьы-зегьы акы иаԥсам, уаҩы акы ихәарҭам, иԥырхагамзар ихырҳагам..."[21].

Арҭ ажәақәа рцакы автор аханатә дшақәшаҳаҭу, дшадгылаҩу шьақәнарҕәҕәоит, ажәабжь аҽы иҵоуроу фырхацак иаҳасабала иааирԥшуа ацаҩы Мыч идкылашьала: "Мыч хәычы дахьгылаз "сҭаацәагьы ари аҟәыш ажәа шрасҳәаша, сашьеиҳабы ишиабжьазгаша" ҳәа игәы аԥырра иаҽын"[22].

Анаҩс автор асиужет аҽиашьа даҽа мҩакы азылихуеит. Уи игәҭакқәа иреиуоуп - арцаҩы Заз формалла зус иазнеиуа хаҽсахьаны иаарԥшра. Ажәабжь иацнеиуа ахәҭаҽы автор еиҭеиҳәоит иареи чараҳәара изааз Хфари реиқәшәара атәы зҳәо ахҭысқәа. Автор игәааанагарала, Заз, хыхь иихәахьоу ажәақәа

рышьҭахь, мап ацәикыр акәын уи дахьнарыԥхьаз Алҭеи Сандра ичарахь ацара. Аха Заз ааԥхьара идикылеит, дагьцеит аҽҳәара анааи.

Ашоура аныцәгьаз амш азы Заз дахьыртцаҩыз ақытантәи аҳаблақәа руак аҿы еизаны ацуныхәара мҩаԥыргон. М. Аҳашба егьырҭ иажәабжьқәа рҿы ишаҳԥыло еиԥш, араҟагьы ақытантәи абыргцәа тәаны еицәажәон. Уажәы урҭ ахашшаауан ашоурацәгьа: "Иараби, амца шԥа ацреиҵошь…", "Ееи, зылԥха ҳаура дҳахәароуп акәымзар, сынтәа нхара ҳәа акгьы ҳзыҟамцеит…" ҳәа. Арҭ ражәақәа заҳауаз аҵаҩ-хәыҷы Мыҷ инараҭеикит: "Зылԥха ҳаура ҳәауа, уажәы ҳаԥшышьа ҳаԥшышьан азоуп иахьагьы жәла нкаршә зҳамам". Анаҩсан - "Ҳара, аԥсуаа, алаҵашьа, аарыхшьа ҳаздыруам. Иҳаздыруам дырҩеиьых анхара алагара ианаамҭоу. Аԥхын енагь еиҳа ишоурахоит, ақәагьы маҷны иауеит. Есааԥны адгьыл цәаакуп, аха ааргьара ҳазыԥшны, ҳнапқәа еиқәԥсаны ҳтәоуп…"[23].

Автор изгәамҭакәа, иҵоураны ицәыргоу Мыҷ ихаҿсахьа акомикатә ҟазшьа аанахәоит. Избан акәзар уи иааиго аргументқәа, иаҳҳәап: "аԥхын… еиҳа ишоурахауеит…", "есааԥны адгьыл цәаакуп…" уҳәа реиԥш иҟоу ахшыҩцакқәа зҳәо, уеизгьы-уеизгьы анхаратә ԥышәа дук змоу шиакәым удырратә иҟоуп. Уи "ахшыҩ зирҵо" иареи иара иқәлацәеи заазо, иныҟәызго роуп.

Аҩымҭа асиужет аибарххара еиҳа ианыҷәҷәахо, аныҳәараҿы атәара ада акы агымкәа иандырхиа, Зази ҩыџьа иҩызцәеи рҟьаф ҭацаны ианаарыдгыла ауп. Урҭ аишәахь ианрыԥхьа, реаадырххақәеит, аха нас реамарианы ацуныҳәара инахатәеит. Усҟан ауп Заз иныҳәаҿа иалаҵаны иахьиҳәоз ажәабжь иахьызхаз ажәақәагьы: "Ацуныҳәа акы иаԥсам, ихәарҭам, амала зарал-рҳагоуп, ауаа рмазара аныхгоуп, урҭ рзы қьар алам… анхацәа ацуныҳәа амҩаԥгара иаҟәыцроуп ҳәа рҳәон, саргьы иахьа уажәрааназа абри сақәшаҳаҭны сыҟан, аха, ииашаны иахьа сгәы даҽеакала иҟалеит, изаазарызеи… ацуныҳәа ажәлар еибанарбоит…"[24].

Автор игәҭакала, арҭ ажәақәа Заз изырҳәоз арыжәтә ауп. Избан акәзар адырҩаены иара ашкол аҿы аҵаҩцәа дрылагыланы ҩаԥхьа ирабжьеигон: "ацуныҳәа акы иаԥсам, ихырцәагоуп, шәҭаацәа идышәмырҟаҵалан" ҳәа[25]. Абасала, М. Аҳашба арҵаҩы

Заз ила иҽазишәеит формалла зус иазнеиуа ауаа рхаҿсахьа аԥҵара. Аха араҟагьы аргиамҭа ианымԥшыр амуит аамҭа ишьақәнаргылаз астереотиптә знеишьа ацәаҩақәа. Иаҳҳәап, аҩымҭаҿы дцәыргам еиҳабу абиԥара иаҵанакуа, иҵоуроу аҟазшьақәа змоу азәы. Уи машәырынгьы иҟамлеит, изхылҿиаазгьы аԥсуа традициатә ԥсҭазаара нигилизмрала ахәаԥшра ауп.

Хымԥада, аԥсуара ауашәшәыррақәа амамызҭгьы, усҟантәи ҳашәҟәыҩҩцәа излиааз аԥсҭазаара мап ацәыркуа иақәызбо иҟамларгьы ауан. Аха урҭ иаархәаз аформақәа рыцьбарара зыхҟьаз Аԥсны анҭыцынтәи иаауаз анырра ауп. Уи иахҟьаны усҟантәи ҳлитература аҵьырак аҿы, еиҳау ахәҭа аҿы ажәытәи аҿатәи реинраалара ацымхәрас, ажәытә мап ацәкра мацара амҩа иқәлеит. Ус ала амилаҭтә культуратә арсенал зегьы, ажәлар ҭоурыхла идырҿиаз рдоуҳатә хазына ақәызбара иахҟьаны, ацәыз дуқәа ҟалеит. Иаҳҳәап, иҵәылхны иаадырԥшуаз абыргцәа реицәажәарақәа рҿы акәын аԥсы ахьырхаз ажәлар зқьышықәсала иааргаз аҿаԥыцтә рҿиамҭа хьыршәыгәқәа. Урҭ ргәынкылара имызыртә аҟаҵара аҭыԥан, иҟәыншьаны иахьрыхәаԥшуаз иалҵшәаны, иахьа иҳамоу аҭоурыхтә-культуратә беиара акырза иагнархеит.

Ажәабжь "Ацуныҳәа акы иаԥсам сҳәон, аха…" аҩышьа форма акәзар, уи автор инеигзоит ԥшь-сахьак рыҩнуҵқа иҟало ахҭысқәа реиԥшьрала. Аргиамҭа афырхаҵа хада, еизаку сиужет цәаҳәак ала акәымкәа, афрагмент ҟазшьа змоу асценақәа рҿы даарԥшуп. Раԥхьатәии аҵыхәтәантәии рҿы - иҵаҩцәа рзы аурок анымҩаԥиго. Рыҩџьарагьы иара аҵаҩцәа иреиҳәо, ирабжьеиго акоуп - аныҳәагатәқәа, ачарақәа, ацуныҳәарақәа шхырҳагам, аԥсҭазаара аҿиара шыршьаҳауа. Урҭ рыбжьара иҟоу асахьақәа рҿы Заз дцәыргоуп ачарахь днеиԥхьарц изааиз асаси иареи анеиқәшәо, насгьы - ацуныҳәараҿы аныҳәаҿақәа шьҭыхуа дантәоу. Ашәҟәыҩҩы хыҷкәыс имаз - арҵаҩы Заз, зажәеи зуси еиқәымшәо ауаҩы ихаҿсахьа аҭыхра злааирԥшуа, еиуеиԥшым аситуациақәа рҿы уи ихы анраалара дахьашьҭоу, ԥсҭазааратә принципс иахьимоу ауп.

М. Аҳашба егьи иажәабжь "Алло" асиужет иаазыркьаҿы абас иҟоуп: ашьха амҵан ишьҭоу аԥсуа қыҭа Кәымыз макьаназы

ирылахәым Асовет мчра иаанагаз аҽыц лагалақәа. Ари ақыҭа иалҵыз Ҭамел, Аҟәа аҵара иалгахьоу, уажәы иҩызцәа ицырхырааны арадио-аппарат ақәыргылара даҽеуп. Ақыҭауаа ирарҳәоит: абри анықәдыргылалак ашьҭахь дара Москвантәи иаарышьҭуа аҧсуа шәақәа иазызыркәлар шрылшо, уи ажәлар уамашәа ирбоит, иҧьаршьоит, илакәыршьоит. Ари ахҭыс шьоукы шаршәазгьы - еигәырҷьоит, егьырҷ - уи ргәаҧхом, изышьцылахьоу аҧсҭазаара шьақәнаҟьар ҳәа, ишәоит, иагьаҽагылоит. Аҵыхәтәантәиқәа драҧхьагылоуп Бадра.

Ус ишыҟаз акәымкәа, ақыҭауаа ажәабжьы иаарылаҩоит: "ауахәама аҟны иҩнагылаз арадио-аппарат ҩнабеит" ҳәа. Бадра иҩызцәеи иареи уи аппарат "уаҩы инапы иамгеит, мчы цқьак иарыцқьеит" анцәа игәампҳо ахьыҟашәҵоз азыҳәа, ажәабжьқәа гәарарҵо рҽаархеит.

Дук мырҵыкәа, ҷкәына хәыҷык дцәыуа дауеит. "Иухьзеи?" ҳәа ианиазҵаа, иара инапы рханы "сшьапы, нахьхьи.." иҳәан, деиҭаналагеит аҵәуара. Уаҟа игылаз ишьапы инахәаҧшзар, игәарҭеит уи "антена адаҷ акәыршаны ишахаз". Ҭамел ашырҳәа, ахәыҷы диманы иҽынеихан, ҧытрак дахьынаскьаз, "арадио-аппарат агәышҵа харххала, арасра агәҭа, амҕра илажьын. Наҟтәирахьшәа, аҭаҭыни ацигар гәарҭаки ҭаны, ақыҭантәи ажәлар зегьы еицырдыруаз кадифатә қьаса еиқәаҵәак аваршәын".

Абасала еилкаахоит ари аус хәымга нагзаҩыс иамаз Бадра шиакәыз. Ажәабжь аҵыхәтәантәи асахьақәа рҽы уи "ақыҭа аусҳәарҭа абахҭа" дҭакны дааирҧшуеит автор. Ақыҭа ахаҭа акәзар, уи - "иацы еиҧш иахьа ахәылпазгьы, арадио-аппарат ашәа ркеҩуа, зынтәи ауахәама иҩнагылан, ажәларгьы акәыҷҭа, изыркуа, иҧьашьауа еикәагылан".

Ажәабжь "Алло" аҽы иалагалоуп (рызбахә ҳәоуп) ҩынҩажәаҩык инарзынаҧшуа аперсонажцәа. Урҭ рахьтә аҩымҭа аструктура еиҽызкаауа, ихадақәоу ракәны иҟоу Ҭамели Бадреи роуп. Дара еиҽагылоу (антиподтә) хаҽсахьақәоуп. Автор имзакәа, иаахтны аҧхьаҩ иирдыруеит урҭ рахьтә дзыдгыло, иҵоуроу ҳәа иипҳьазо Ҭамел шиакәу. Ари априцип М. Аҳашба усҟантәи аамҭазы иаҧицаз егьырҭ арҽиамҭақәа рзгьы иҟазшьарбаганы иҟоуп.

Дышҧахәаҧшуеи автор, зхаҽсахьа ааирҧшырц иҽыззикыз, аҧсуа қыҭа, а-20-тәи ашықәсқәа рееиҩшамҭазы? "Ақыҭауаа рыцәмаҭәа цәаҳәақәа нцәыҵаркьакьа - аацәыҵарсуа, адгьыл бгьаҭуа, ажәла ақәҳәҳәауа, ак заар, цәаҳә еагала анышә адыҳәҳәалауа, иаадрыхуа ахәыҷгьы абжа ақыҭа аҭуҧьар Қалашь ирцәифауа, ихандеи-ҧымлауа, аарла ҳәа акәын рыҧсы шҭаз.

Азәызаҵәык - Бадра, икамбашьқәа, икәаҭанақәа, иара дахьынеимаз, ибаргәыз иҳабла уаа рнапы мчыдақәа еибганаҵы!

Уи, идгьылқәа роума, жәлар рыдгьылқәагьы, иара изы жәлар рнапала илаиҵоит, жәлар ирмалхаша, иара ималитәуеит, жәлар рцьабаала ихы нықәигоит, аханатә еиҧш иахьагьы, ари ақыҭан қьаф иуеит, дҳәылыҳәачо, дмыҳәмыто иқыҭа уаа дрылоуп"[26].

М. Аҳашба ихы иаирхәауа аметафорақәа, аепитетқәа, ажәасахьарккәа: ақыҭауаа "рыцәмаҭәа цәаҳәақәа нцәыҵаркьакьо-аацәыҵарсуа", "адгьыл бгьаҭуа", "иаадрыхуа абжа ақыҭа аҭуҧьар Қалашь ирцәифауа, ихандеи-ҧымлауа", "аарла ҳәа акәын рыҧсы шҭаз", "рнапы мчыдақәа" уҳәа убас егьырҭгьы агиперболатә, ма алитотатә хаҽсахьатәра назыгзо мыругақәоуп. Урҭ рылагьы иара инаҵшьны иааирҧшырц иҭахуп аҧсуа қыҭаҽы аҭыҧ шамаз асоциалтә еиҟарамра. Ҳәарада, ас еиҧш иҟоу асахьаркыратә концепциа аҭоурыхтә ҧсҭазаара иаҽырҧшны ҳазнеиуазар, зынза иҵаҵгәыдангьы иҟамызт. Аха инарҭбааны ҳахәаҧшуазар, аҧсуа нхаҩы дрыцҳахәны, иииуа-иааирыхуа ааимхны шьоукы ирфо, иалачо ишыҟамыз дыршаҳаҭуеит аҵыхәтәантәи аҧсуа ҭоурыхҭцааҩцәа русумҭақәа[27].

Даҽеа ганкахьала, хыхь ишазгәаҭоу еиҧш, автор иидеиа хада - ажәлар рҵарадара аҵыхәа аҧҵәара, рдырра аизырҳара, рынхара-рынҵышьаҽы аамҭа иақәнагахаша атехникатә мыругала рееиқәыршәаразы уҳәа автор иҟаиҵауа абжьагарақәа, ажәытә ҧсҭазаашьа ахаҽсахьа ларкәны аарҧшразы ицхыраагзоуп.

Ашәкәыҩы игәыблра ззынархоу - ақыҭауаа аҽыц цәырҵракәа рылазырҵәо арҧыс Ҭамел иоуп. Уи "Ахьаца-наа ҳаблантәи уаҩ-рыцҳак, уаҩ-ҭарк диҧан. Дшыхәҷыз, иани иаби Кәымыз ашкол дҭарҵан, ибзианы далгеит, аха ашьҭахь рымамзаара иахкьаны аҵара азыҳәан даеаҷьара дмышьҭыкәа, ашкол дҭыхны, аҩны

даанкылан дрыман. Асовет ҳәынҭқарра мчра анааи, ақыҭа иачеика аус азуа, аԥхьарҭа ҩны аус еиԥыхуа, ақыҭсовет аусураҽы дрыцхрааy дналаган, ажәларгьы аиҳабырагьы ргәы дақәшәан, аԥыцыԥхцәа аҵаразы ҳәа Аҟәатәи апартиатә школ ашҟа ддәықәырҵан, сынтәа далган, уажәы иқыҭа азыҳәан аҵара ду има дааит!"[28].

Ажәакала, ари аҩыза абиографиа змоу ауаҩы аԥсуа ԥсҭазааразы ҽыц цәырҵроуп. Аҽыц ԥсҭазаара ашьақәыргылара зыбзоурахараны иҟоу дырхаҭарнакуп. Хымԥада, ари акониунктуратә знеишьа шагымгьы, аҭоурыхтә цабырграгьы иацәыхарам. Ииашаҵәҟьаны, XX ашәышықәсазы, 20-30-тәи ашықәсқәа рзы аԥсуа нхацәа рцеицәа азәыр ҩы аҵара рцеит, рмилаҭтә культура ашьҭыхраҽгьы ирылшаз маҷым. Уи аганахьала, М. Аҳашба иажәабжь "Алло" ианыԥшуеит арккаратә мотивқәа.

Аха уи - аԥсҭазаара азганк акәын. Иҟан даҽеакгьы - ҭоурыхла иԥышәаз, амилаҭтә доуҳатә беиарақәа маԥ рыцәкра, рыларҟәра, адинхаҵара ахәаера, идеологиатә схемак мацара иқәныҟәаны аԥсҭазаара аиҽкааразы аҽазышәара.

Уи аганахьала зеышьақәырҷәҷәара иаҽыз аҽыц цәырҵракәеи урҭ ирыцшәуаз аԥсуа литературеи машәырзамкәан еицырзеиԥшны ирныԥшуан арккаратә тенденциақәа. Ҳәара аҭахума, XVII-XVIII ашәышықәсақәа рзы Мраҭашәарахьтәии XVIII ашәышықәсазы аурыси литературақәа рҽы аҭыԥ змаз арккаратә хырхарҭақәеи аԥсуа литературатә ркқареи цакыла ишеиҟарамгьы, зеиԥшла дара ирыман еизааигәаз тәуа аҭагылазаашьақәа.

Ишдыру еиԥш, Арккара, литературатә хырхарҭак аҳасабала, иаҟазшьа хадақәоуп: ауаажәларратә прогресс, ауааԥсыра зинла реиҟарара аидеиа, ауахәама иаҽагыланы ақәԥара, атеисттә дунеихәаԥшышьа ашьақәрҷәҷәара[29]. Арккаҩцәа-классикцәа зҽлымҳарала изызнеиуаз азҵаарақәа иреиуан аԥсабара аҭцаареи, атехникатә мыругақәа рыҽиареи, ауаҩы иԥсҭазаашьа армариареи арманшәалареи уҳәа убас иҵегьы.

Еиҭазгәаҳҭап, араҟа еиқәаҳдхьазаз Арккара аепохазы аҳра зуаз афакторқәа (урҭ шхаҭәаамгьы) аԥсуа литература ашьақәгылара аламҭалазы, анс акә арс акә, ихадароу уаажәларратә цәырҵракәан.

Аҵарадырра ажәлар рыларҵәара, уи ауаҩы махашьахалатәи иԥьаус атехникатә мыругақәа рыла рыԥсахра апропаганда азура уаҩы дзаҽагыло иҟам. Иеилкааyп, уи ауаажәларратә ҭоурыхтә ҽиара ԥхьаҟа изгауа, аԥсҭазаара зыҽыцуа ишреиуоу. Аха убри аамҭазы, ажәытәи аҽатәи ҭоурыхла, аамҭа кьаҿк иалагзаны, зныкҵрысла реиҟәыҵхара анымҩаԥысуа, иҟамлар залшом аԥсихологиатә ԥынгылақәа. Усҟан ауаажәларра рыҩнуҵҟа зыԥсҭазааратә шьцыларақәа рыԥсахра зцәыхьанҵахоз ауаа ҟамлашьа рымамызт. Ари акатегориа иаҵанакуа ауаа рыԥсҭазааратә принципқәа хырҩ рзура, ргәааанагара азымхәыцра иалнаршом аҽыцаԥшьарақәагьы ииашаны ахәшьара рыҵара. Иаҳҳәап, аҳра зуаз аидеологиа аиааира алыршаразы, уи здызымкылоз, даеа дунеихәаԥшышьак ахьрымаз иахырҟьаны, шьаҭанкыла иқәхтәуп ҳәа аусмҩаԥгатәқәа рынагзара, иаруашәшәыроит ахықәкы, иҽанаҟәоит аидеиа ахаҵа. Избанзар, ихықәкы хаданы зызбахә рҳәоз - ауаатәыҩса рыԥсҭазаашьа аиҕьтәра зламҩаԥгахоз аметодқәа зламчылатәыз ала, урҭ рыԥсҭазаара арманшәалеит ҳәа рыххәаара уадаҩуп. Ажәакала, "ажәытә ԥсҭазаара" еилкаарак аҳасабала, цәымыҕрала азнеира, уи иацу абзиарақәа ргәамҭара ианакәызаалакгьы иалнаршом аԥсҭазаара аганқәа зегьы харҭәааны ргәынкылара.

Иадаабалома ас еиԥш иҟоу атенденциа М. Аҳашба иажәабжь "Алло"? Хымԥада, егьырҭ зызбахә ххәаахьоу ирҽиамҭақәа рҽы еиԥш, араҟагьы имаҷым уи иааннакыло аҭыԥ. Ҳрызхьаԥшып аҩымҭаҽы хыԥхьазара рацәала иаҳԥыло, аиҳабыратәи абиԥара зҵазкуа аперсонажцәа рпортреттә характеристикақәа: "Кәат Кәаталеи ҳәа изышьҭоу уаҩ кьаҿк, хәарԥк иакәын"; "ԥҳәысхцәҵас зҽацәқәа гьалгьало" иҟаз (Џьангьаҭа); "иарма маҕра ҟаҟауа" игылаз (Баса); "мбатә здыруаз уаҩымызт... ақыҭа иачеика дрыцхаршьауан аҟынтә, дара ргәы иахәара акы сзыҟаҵандаз, акы сызҳәандаз ҳәа, енагь абри акәын дзышьҭаз, изеиқәыршәомызт акәымзар"; "ибз иҽы иахьҭахынҳәуаз зымчқәа зылзаахьаз ихаԥыцқәа кат-катуа" (Едгьагә); "иҽы ахьааихихыз иара ус даанхеит" (Хәсен); "иаԥхьа иргыла иикыз илаба ахы имышьхәылҵ ықәыргыла, инапы ашҵа ицламҳәа иахьаҵаргәаз, ижакьа аҵыхәа инацәкьарақәа ирыбжьыроры, иаԥхьа икьакьаза иԥшуан" (Мзауч); "илаба иҵаргәа, изнапык ала иԥаҵа еимлагәа

иахьааникылаз, иара уаҟа дшанханы дыҟан" (Махьал); "ииҳәарц ииҭахыз иажәа иҽатцаа иҽыҵаршәы, иҽы ахьааихихыз иҭыкка даанханы дгылан" (Дашьаныхәа). Ҳәара аҭахума, ажәабжь аҽы икулакцәаны зызбахә ҳәоу - Бадреи Уазамаҭи рзы ас еиҧш иҟоу, рхаҽсахьа лазырҟәуа аепитетқәа еиҳагьы ирацәоуп.

Ажәабжь "Алло" аҽы меигзарахда аҭыҧ ааныркылоит адиалогқәеи аполилогқәеи. Уаҟагьы автор зсахьа ҭихуа ифырхацәа лассы-лассы иаарԥшуп тәамбашақә еицәажәо.

Абасала, ҳзыхцәажәаз М. Аҳашба иажәабжьқәа тематикалеи сиужетлеи ишеибгоу автортә хыҭҳәаа, уи исахьаркыратә концепциа иазбаз рҽиамҭақәоуп. "Аха М. Аҳашба иажәабжьқәа рбызшәа, аиумор ирыҵоу, ифырхацәа рсахьақәа раарԥшраҽы, хымпада, ихы иаирхәоит ажәлар рҽаԥыцтә ҳәамҭақәа"[30].

Иазгәаҭатәуп иара убас, арҽиамҭақәа рхаҭабзиара аҳаракра ишабзоуроу автор ихы иаирхәаз, ибеиоу, ажәлар ирзааигәоу аччаратә культура аҟәырҷахақәа.

Аха ашәҟәыӡоы 1929 ш. азы иҭижьыз иеизга ианыз аԥшьбатәи иажәабжьи аҽаԥыцтә ҳәамҭақәеи реизыҟазаашьақәа хазуп. Зызбахә ҳамоу "Уара узыхсырҟьарызеи, дадхеит!" ауп. Машәырны акәым ажәабжь "жәлар рҳәамҭа аҟынтә" ҳәа автор изаҵаиӡуа. Ҳара ҳзақәшаҳаҭхом В. Агрба игәаанагара, ҷыдалагьы абарҭ ацәаҳәақәа: "Араҟа автор афольклортә сиужет игеит акәымзар, даеа ганкахьала, ари аӡымҭа асахьаркыратә литература иалҵшәа цқьоуп. Афырхацәа аӡымҭа иалоуи алакәтәи алегендатәи зеиԥш рымазам. Насгьы, ашәҟәыӡоы ихыцәкы аарԥшразы аконкреттә материал ауп ихы иаирхәо, дзыхцәажәо ауаагьы иара иаамҭа иалиааз, иалагылаз роуп уҳәаратәы иҟоуп"[31].

Зегь раԥхьаза, иазгәаҳҭап "аконкреттә материал" ҳәа алитератураҭцааӡ зызбахә имоу злаарԥшу асиужет шакәу. Уи, В. Агрба хыхь излеиҳәаз ала, автор афольклор аҟнытә иааигеит. Ус анакәха, автор ииндивидуалтә-сахьаркыратә рҽиара ахьааирԥшыз аҽаԥыц ҳәамҭа асиужет ашьаҭа анҭыцтәи аелементқәа (аԥсабара асахьа, адиалогқәа) аӡымҭа ахьз аҭареи уи хәҭа-хәҭала ашареи рҽы ауп. Анаӡосан, избан алакәи алегендеи рзы иҟазшьарбагоу аперсонажцәа иреиԥшымзар, урҭ арҽиамҭа анаԥҵоу "аамҭа иалиааз" роуп ҳәа алкаа ҳзақәшаҳаҭхара? Ҳгәанала, абри аҳәамҭа ҽырҳәалатәи ажәабжь

ажанр иаҳа иазааигәоуп, алакәи алегендеи раасҭа. Ҳгәаанагарала, хыла абри ажанр ауп иаҳа иззааигәоу ажәабжь "Уара узыхсырҟьарызеи, дадхеит!"

Ҳазаатгылап арҽиамҭа асиужет. Аҧх кыр ианынаскьахьаз Ҭар Шәарах дизааит сасык. Уи Қсас ихьзын. Қсас дахьааиз ирзеиҭеиҳәоит дзыниаз хҭыс ҷьышьахәык. Уи аҵакы абас иҟоуп: иара сасра дахьыҟаз, дхынҳәырц, аҧсшәа ааҳәаны, данеыжәлоз аламҭалазы, дызҭаз аԥшәма, икәымжә аԥшь аахҵәаны, уи еиҧш ацахақәа зхарԥаз агәара инахишьит. Ари уамашәа ибеит Ҭар Шәарах. Дагьашьҭалеит еиликаарц ари ахҭыс маанас иаҵаз. Уи азы дназеит дзышьҭаз аԥшәма иҽы. Аԥшәма пату иқәҵаны дидикылеит, амӡа дыҟәлеит, аха Шәарах исас изеиҭеиҳәаз ахҭыс аҽы еиҧш, дизымныҟәеит. Пытк днаскьахьан еиҧш, даагьежьын аԥшәма диазҵааит, - Ауаа ркәымжәқәа рыԥшьқәа хыуҵәоит, са стәы зхыумҵәеи, маанас иаҵоузеи? - ҳәа. Аҭакс иаҳаит: - "Уара узыхсырҟьарызеи, дадхеит!" ҳәа. Анаӡосан изеиҭеиҳәеит Дарыҟәа дзықәшәахьоу рыцҳарак. Зыӡонаҭа асас данықамыз ичмазаӡохауаз - убас асас иааира пату ақәызҵауаз, бзиа избауаз Дарыҟәа, "хазынхара ҳәа, раԥхьаза иаб диҽыцны иӡоын ҽыц данаӡонала, зегь раԥхьа изааз исас, иара иԥазаҵә дишьит". Уи асас дааит мышцәгьа бааԥсык азы. Ашә илагыланы "уӡонал", "сыӡонал" ҳәа ишеимдырххоз, иӡоналоз аҳауа хьшәашәа иахҟьаны Дарыҟәа ихәыҷы-ԥшқа дарчмазаӡоны, дахҧсаазаап. Убри ахҭыс инаркны Дарыҟәа асасцәа пату шрықәиҵац ирықәиҵоит, аха иахзырҟьацәо ркәымжәқәа рыԥшьқәа хырффаны иоуижьуеит.

Абас ауп ишыҟоу арҽиамҭа асиужет агәыцә. Уи, ҳәарада, фольклортә ҳәамҭоуп. Автор уи асиужет иаԥишьқәаз иреиуоуп, хыхь иаҳарбақәаз асахьаркыратә елементқәа рнаӡос аперсонажцәа рхаҽсахьақәа рхарҭәааразы иациҵо аҭыԥқәеи ахҭысқәеи. Иаҳҳәап, абри: "Шәарах зыхьзыз мазарала абжьаратәи анхацәа ҳәа ззырҳәауаз иеаарыджьлауа дыҟан. Имаз азыҳәан - ианакәызаалакгьы игәы аартын. Иахьа акы уазгәаҟны уааидгыларгьы, иҧсы уеиҧьаишьауамызт"[32]. Амала иазгәаҭатәуп, автор ирҽиамҭа аиҿкааразы иалеигалаз аҭыԥқәак, ахҭысеиҭаҳәарак арҽиара иазааигәазтәуа, аха рацәак ҵакыла еидара змам аперсонажцәак инамцхәума уҳәаратәы ишыҟоу.

Ҳара ҳгәы ишаанаго ала, М. Аҳашба ас еиҧш иҟоу "автортә

лагалақәа" рыла асиужет зеиԥишьуа, аҩымҭа актуалтәра хыҷәкыс иахьимаз азоуп. Аха даҽеа ганкахьалагьы, иара афольклортә сиужет ахаҭа ихарҭәааны иаанарԥшратәы иҟоуп ахшыҩцак хада - аҵасқәа рныҟәгараан ахарҟьара - ееи шалымҵуа атәы. Абасала, ажәытә ԥсҭазаара аҩнуҵқагьы иҟан аҿиара зшьаҳауаз афакторқәа, урҭ мап рыцәкра, акритика рзура ажәлар рԥышәагьы иднарбон, ианыԥшуан. Еиҳаракгьы, уи ахьаарԥшхоз ажәабжьқәа рҿы акәын.

Абри ала ихҳаркәшар ҟалоит М. Аҳашба ирҿиара актәи апериод иаҵанакуа аҩымҭақәа реилыргара. 30-40-тәи ашықәсқәа рыбжьара, уи аҳәынҭқарратә маҵура ахьныҟәигоз иахҟьаны, иара дыхнымҳәит иоригиналтәу аҩымҭақәа (ажәеинраалақәак рызбахә ҳамҳәозар) раԥҵарахьы. Иара убри аамҭазы, ашәкәыҩоы икалам иҵыҵуа еиҳарак аиҭагақәа роуп. Урҭ рхыԥхьазараҿы иҟоуп марксизм-ленинизм ашьаҭакцәа русумҭақәа ҩажәа инарзынаԥшуа.

М. Аҳашба аԥсуа литература аҿиаратә процесс еиҭа активла далахәхоит 50-тәи ашықәсқәа реиҩшамҭазы. Ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, усҟан ашәкәыҩоы, иуаажәларратә-ҳәынҭқарратә маҵура ааныжьны, аусура далагоит зҭыҵра иалагаз аԥсуа журналқәа "Алашареи" "Амцабзи" рредакциақәа рҿы.

Иахьазы, гхада иаҳҳәарц ҳалшоит, 1955-1956 шықәсақәа рыҩнуҵқала М. Аҳашба ишаԥиҵаз ажәабжьқәа ԥшьба: "Макьаҭ иажәабжь", "Апырпыл ҷыка", "Абзиабара аира", "Акооперативтә злагара аҭаргылараҟны". Анаҩсан, 50-тәи ашықәсқәа рынҵәамҭеи 1970-тәи ашықәсқәеи рыбжьара ашәкәыҩоы икалам иҵыҵуеит ажәабжьқәа: "Соуҟар", "Џьаҭма", "Ашәахсҭа", "Аихахәы", "Асас иаҳаҭыр", "Ахьча иҳәатәгьы аҳәынҭқар иажәа аныԥнаҟауа ыҟоуп!", "Аҕа иҷьарԥшьан", "Амаланыҟәа", "Мсаусҭ ишәкәы". Иара убас иҩоит "Ацуфаратә жәабжь хәыцқәа ҩбеи" "Ацуфаратә жәабжь хәыцқәа рҭакқәеи". Ашәкәыҩоы анаҩсантәи ирҿиара хыҷәкыла изызкыз ахәыцқәа ракәын. 1984 ш. азы иҭижьуеит "Аҷыри Ҟаимыҭхани" зыхьзыз, ҿыгҳарала идууз, х-лакәк згәылазкуаз ашәкәы, 1988 шықәсазы - жә-лакәк знылаз "Мырзаҟан Гьечба" ҳәа зыхьзыз ашәкәы.

М. Аҳашба ирҿиара актәи аҩбатәи апериодқәа ирымехаркуа аҩымҭақәа еиҿырԥшны ҳрыхәаԥшуазар, уаҩы илаԥш иҵашәартә иҟоуп ашәкәыҩоы заатәи иаԥҵамҭақәа рҿы аасҭа, иҷәрахь даннеи, афольклортә материал еиҳа ихы ишаирхәоз. Уааныза

ишыҟаиҵалоз - афольклор аҟынтә иаауа азеиԥш бызшәатә тропқәа рхархәара инаҷыданы, афольклортә сиужетқәеи амотивқәеи рыла ишьақәгылоу аҩымҭақәа акырза еиҳауп. Ҳәара аҭахума, урҭ аҩымҭақәа рҿы ажәлар рҳәамҭақәа сахьаркыратә функциас ирымоу зехьыԥьара еиԥшым. Зны афольклортә ҳәамҭа арҿиамҭа асиужет анҭыҵтәи елементны иҟоуп, зны - аԥҵамҭа ахи-аҵыхәеи зегь еидызкыло акәны иаҳԥылоит, даҽеазных аҩымҭа аԥҵоуп еиуеиԥшым аҿаԥыцтә ҳәамҭақәа рсиужетқәа реиларсрала, ркомбинациала.

Ус шакәугьы, ҳиашахом М. Аҳашба аҩбатәи апериод азтәи ирҿиара зегьы ажәлар рҿаԥыцтә ҳәамҭақәа хылҵшьҭрас иамоуп ҳәа азаҳҳәар. М. Аҳашба ари аамҭазтәи ирҿиара еиҳа ианубаалоит афольклортә еидара, аҿаԥыцтә ҳәамҭақәа рыкапан акыр еиҳахоит, аха уи амацара ала акәым излашьақәгылоу.

Дара зегьы еидызкыло факторны иҟоуп агәалашәаратә ҟазшьа змоу аиҭаҳәашьатә форма. Арҭ ажәабжьқәа ирнубаалоит автор ихаҭа дзыниахьаз, дызлахәыз, мамзаргьы аԥсҭазараҿы иҟаланы иаҳахьаз ахҭысқәа. Ари агәааанагара дырцабыргуеит ахҭысқәа ахьымҩаԥысуа аҭыԥқәеи иалахәу ауааи ашәкәыҩоы исахьаркыратә хыҵҳәаа иахьалҵшәам, аԥсҭазааратә цабырг шьаҭас иахьрымоу. Уи 20-тәи ашықәсқәа рызтәи иажәабжьқәа рҿы иаҳԥылозҵгьы аҭыԥхьызқәа: Зымҭа ақыҵа, № ақыҵа уҳәа реиԥш иҟоу зыхьз ҳәам, ма ихыҵҳәааау, ма имикротопониму ахьызқәа, ара ҳзыхцәажәо арҿиамҭақәа рҿы лассы-лассы иаҳԥылоит Аԥсни уи анҭыҵи иҟоу еицырдыруа аҭыԥхьызқәа. Иара убас аҩымҭақәа рҿы имаҷымкәа иҵәыргоуп реалла иҟаз ауаагьы. Иаагап араҟа иаҳҳәаз зырцабыргуа - "Ԥақәашь ақыҵан, арха, Агәырзгәыл ҳәа иахьашьҭоу...", "аҭыԥантәи аҭауадцәа, аешьцәа - Ачаа иртәын абри азлагара", "Аалзга анырцә, Акәасқьа ақыҵан, Махьал ҳәа Дагаргәлиак изҭагылан даҽеа злагара хәыцык..." ("Акооператив-злагара аҭаргылараҟны"); "Москвантә Аҟәаҟа ҳауан. Усҟантәи аамҭазы Москвеи Аҟәеи рыбжьара, уажәы еиԥш, ҩ-саатк рыла уаҩы дзыбжьысуа иҟамызт..." ("Џьаҭма"); "Ҩнак Очамчырантә Аҟәаҟа саауан" ("Ашәахсҭа"); "Ҿыц, аҵара салган, Москвантә санааз ашықәсазы акәын" ("Ашәахсҭа") убас иҵегьы. Аҩымҭақәа рҿы иаҳԥылоит еицырдыруа ауаажәларратә усзуҩцәа: Симон Басариа ("Џьаҭма"), Дырмит Гәлиа, Платон Ҷкадуа ("Асас иаҳаҭыр"), Петра Ҷараиа ("Аҕа иҷьарԥшьан") уб. иҵ.

Ари аамҭазы М. Аҳашба иапиҵаз ажәабжьқәа тематикала еиуеиԥшым ахырхарҭақәа рымоуп. Урҭ рхыԥхьазараҽы иҟоуп ақыҭа-колнхаратә ԥсҭазаара аазырԥшуа арҽиамҭақәа - "Апыпрыл ԥьыка", "Соуҟар", ахәыҷқәа ирызку - "Амаланыкәа", абзиабара атема аазырԥшуа - "Абзиабара аира", еиуеиԥшым ауаҩытәыҩсатә ҟазшьа баапсҟәа: аҧьычра, аԥсыцәҧара, гьамада амалрҳара, аехарззалара атәы знык ԥшуа - "Ашәахсҭа", "Ахырхара ҽыцза", "Џьаҭма". Аԥсҭазаара ажәытәи аҽатәреи еимаздо акәны иҟоуп "Мақьҭаҭ иажәабжь". Аҩымҭақәа "Ахьча иҳәатәгьы аҳәынҵқар иажәа анԥнаҟауа ыҟоуп", "Аҧа иџьарԥшьан" ажәлар рҽаԥыцтә ҳәамҭақәа рыла ишьақәгылоу рҽиамҭақәоуп.

Иазгәаҭатәу аҟазшьақәа иреиуоуп М. Аҳашба арҭ иажәабжьқәа рҽы зны-зынла ақалақьтә ԥсҭазаара аарԥшра иеахьазишәо. Ишдыру еиԥш, аԥсуа литератураҽы ақалақьтә ԥсҭазаара аазырԥшуа аҩымҭақәа рхыԥхьазара рацәам. Убри аҟнытә, "Абзиабара аира", "Џьаҭма", "Ашәахсҭа", "Асас иаҳаҭыр", "Ахырхара ҽыцза", иара убас "Ҳаиҭ абра дааин..." ҳәа хыс измоу иажәабжь кьаҽқәа рцикл аҽы автор иеазишәоит ақалақь аҽы ҽыц ишьақәгылаз ауаажәларратә еизыҟазаашьақәа раарԥшра.

Аҩымҭа "Ҳаиҭ абра дааин...", ишазгәаҳҭаз еиԥш, ишьақәгылоуп асиужеттә хьыԥшымра змоу ажәабжь кьаҽқәа рыла. Урҭ ицәырырго атемақәеи апроблемақәеи хазы-хазуп. Аха еидызкыло акәны иҟоуп ажәабжьқәа рҽы автор иахьалеигало (еиҳаразак рынҵәамҭақәа рҽы) Ҳаиҭ ихаҽсахьа. Уи даацәыркьаны, ишакәым иныкәаз афырхаҵа дзырԥхашьаша ахшыҩрцагатә ажәақәа наиаҳәаны, дныҵаба дцоит.

Аинтерес зҵоу аҩымҭақәа иреиуоуп "Акооператив-злагара аҭаргылараҟны". Зегь раԥхьаза иргыланы уи зыбзоуроу ажәабжь аҽы иаагоу аҳәамҭа ауп. Хаҭала, арҽиамҭа асиужет иаанарԥшуеит ԥақәашьаа ишырызбаз ирзеиԥшу акооперативтә злагара аҭаргылара. Ажәабжь ҩ-хәҵакны ишоуп. Актәи - ақыҭауаа реизараҽы азлагара ҭадыргыларц шырызбаз, нас уи зыхкьаз, мзызс иамаз ртәы ахьҳәоу. Араҟа ауп асиужет хадагьы ахьыкоу. Аҩбатәи ахәҭа - асиужет анҵыҵтәи ҳәамҭоуп. Уи хьзысгьы иамоуп "Имаамынхараны иҟоу..." ҳәа.

Арҽиамҭа актәи ахәҭа аҽы ашәкәыҩсы дазааҭгылоит Ԥақәашь ақыҭа иатәу аҳаблақәа руак аҽы, аҭыԥантәи аҭауадцәа, аешьцәа

Ачаа ишрызҭагылаз азлагара. Абри азлагара иаҽцаауан ақыҭауаа реиҳараҩык. "Абас ишыҟаз, раԥхьатәи адунеитәи аибашьра ашықәсқәа рыхьзеит. Аибашьра иацыз амамзаара иахкьаны, ауаа иаҳа рееиҽыркаауа иалагоу, мамзаргьы - рыонҟәа абырсҟак ирцәыхараны рԥьыкәреиқәа лагара изгарыз ауаа маҷхауа иалагоу здырхуада, аха изыхкьазаалакгьы, абри азлагара иаҽцаауаз рхыԥхьазара маҷхеит. Иҟалақәеит акәара ҷҷақәа мҩахганы ачачхалиақәа ирҭацаны, азырԥарҭа дуқәа ҟацо, азлагара ссақәа ҭазыргылақәазгьы, Иҟаларын, еиҳаракгьы, аҽаҩа дгьылқәа рыкны, зынза анапылазлагарақәа рышка ииасҟәазгьы!.."[33].

Абарҭ аҭагылазаашьақәа ирыхкьаны Ачааи урҭ рызлагарахьча - аҭырқәа Мыстафеи ирныԥшит, рхашәалахәқәа маҷхеит. Убри аамҭазы, ари ақыҭан инхоз, инапказаз Кьасыгә Аҳашба аишьцәа Ачаа ирыдигалеит - рызлагара аҩәхырҭатә зауад алырхырц. Аишьцәагьы уи гәахәарала ирыдыркылеит.

Злагарада иқәхаз ақыҭауаа еизеит азлагара аус иалацәажәарц, уи акы азырызбарц азы. Ари аизара иеақәиршәеит аҭырқәа Алигьы. Уи Очамчыра абаҭирҭа адәқьанқәа иман, иман адәқьан Ԥақәашьгьы. Уи иашьцәа ҩыџьа Ԥақәашь иҟан, азәы - адәқьан дыҵагылан, егьи - Мыстафа, Ачаа рызлагара дахатәан. Али аизарахь даазгаз, - Ачаа иҟарҵо аҩәхырҭатә зауад аҽы алуқәа ҩба аанрыжьырц, иара убри алагьы Мыстафа иусурҭа ицәымзратә алиршарц азоуп. Уи аганахьала аԥшәмацәа драцәажәахьан, иагьазааигахьан, "аха ажәлар рԥьыкәреиқәа лагара инарымгауа иалагеит. Ацәыцә гыланы аҳауа иахьалоу аҩәхырҭа азауад аҟны зҧьыкәреи лаганы изфараны иҟадаз!"[34].

Аизараҽы иалацәажәеит раԥхьаҟа иҟарцашаз - азлагара ҽыц аҭаргылара. Ари згәамԥхаз, иақәшаҳаҭмыз, ҳәарада, Али иоуп. Ақыҭауаа ирызбаз аус анагзара иалагеит. Ҽнак аус зуаз рыԥсы аныршьоз даарыхҭыгәлеит Али. Уи Хәына Аҳашба иахь ихы нарханы диҳәоит ажәытә ажәабжьк рзеиҭеиҳәарц азы.

Мушьни Аҳашба ари иажәабжь аҽы, егьырҭ ирҽиамҭақәа ишрызказшьаз еиԥш акәымкәа, асоциалтә мотивқәа акыр еиҳа ирԥсыеуп. Зегь раԥхьаза иргыланы, аҭауадцәа Ачаа рызбахә ҳәоуп акәымзар, урҭ цәгьарак ҟарҵо, цәгьарак рҳәо ицәыргам.

Урҭ рсоциалтә привилегиа рхы иархәаны, мчыла изакәызаалак анхацәа акы ддырҟацом, ирымырхуам, иахьдырхәуам. Анхацәа ирызбаз азеиԥш злагара аҭаргылара згәамԥхаз Али иакәзар, уи ихымԥаԥгашьа мԥакәзҭо иашьа - Мыстафа ихашәалахәы игымхарц ауп. Аха уигьы, анхацәа ирҳасабыз аус излахьирхәышаз изаҟаразаалак мчык, лшарак иман даарԥшым.

Убри аҟнытә ажәабжь идеиа хадас иамоу ауаԥы идоуҳатә, иморалтә хаҿра ахьысҳахароуп. Даҽеакала иаҳҳәозар, ауаԥы иҭахрақәа, иԥсыцәгьара дзазымииаир, ихымԥаԥгашьа мԥакәзҭо аԥстәы инстинкт аҟынза илаҟәыр алшоит. Абри ауп иҳанаҳәо ажәабжь аԥбатәи ахәҭаҿы, Хәына Аҳашба иҿала еиҭаҳәоу ажәабжь. Уи аҵакы иаазыркьаҿны абас иҟоуп: раԥхьаза Анцәа адунеи анишоз ауаԥы дишеит. Иԥсынҵры ҿҳәарасгьы иеиҭеит ԥажәижәаба шықәса. Иԥсҭазаара акәзар, уи иаҭәашьан "адунеи иқәу зегьы аҳас" дрымазарц, "иԥшра-исахьа иагымкәа, ииҳәоиируа идыруа, ԥсы зханы иишаз егьырҭ зегь рылымкаа, иҿгьы еилго, ахшыԥ дугьы иманы дҟаиҵеит". Ауаԥы, абас еиԥш иҟоу аԥсҭазаара бзиа анианашьаха, уи Анцәа қәрас ииҭаз аҿҳәара ҟәнишьеит. Аха Анцәа ауаԥы изԥиҵәааз ақәра уаҳа изацимҵеит.

Анаԥсан, Анцәа ишеит ҽеада. Уигьы ԥсынҵрыс иазԥиҵәеит ԥажәижәаба шықәса, аха лахьынҵас иеиҭеит - "акьахь ақәҵаны, наҟ-ааҟ аҳаҭақәа адҳәаланы ҟамчыла даасуа, ауаԥы иныҟәицаларц, ианааиҭаххалакгьы дақәтәаны, иара иахьааиҭаху дагаларц". Ҽеада иаҭахымхеит ари аҟара аԥьабаа зцыз аԥсҭазаара анҵыра ду амазарц. Анцәа даалагаи, ҽеада ԥсынҵрыс иазынижьит жәохә шықәса. Иагирхаз ашықәсқәа дрыҳәеит ауаԥы, Анцәа уи иагьизацимҵеит.

Ашьҭахь, Анцәа ишаны адунеи иқәиҵеит ала. Абасгьы азиҳәеит: "Уфа иаг, ужә иаг, уцәагьы иаг азәы имазара ухьчаларц, зегь рзы уԥсы цәгьаны, кәалаак ԥьара ишкаршәу убаргьы, иаашьҭааны уахьцара уашьҭало, азәы игәра умго, зегьы аакҳәа уреишуа, урыцхауа, ԥсшьарак умамкәа, аԥсабара уанызааит!.." Алагьы ԥажәижәаба шықәса ари аԥыза аԥсҭазааразы ирацәанашьеит. Уигьы абжа азнархеит. Иаанхаз жәохә шықәсагьы, ауаԥы дызлаҳәаз ала, уи иқәра иацнаҵеит. Аҵыхәтәаны, Анцәа ишеит амаамын. Уи "ацәа кыҷны, азамԥаԥқәа канзаны, ихәахәаза, аҵыхәа аашьклаҳауа, ихәбабисаза, зегь рыла иччархәны иҟаиҵеит". Амаамынгьы аҳәара ҟанаҵеит, абри

аҟара ианԥшрадаха, ианччархәаха, Анцәа аԥсынҵры иркьаҿырц. Анцәа уигьы мап ацәимкит, жәохә шықәса азахихит, егьи азбжа ауаԥы изацимҵахт.

Ажәабжьеиҭаҳәаԥ ицәажәара хыркәшауа, иҳәоит: "Убас, ауаԥы ԥажәижәаба шықәса ааихыцаанза уаԥҵас дынхоит, дынҵуеит, ауаа рзы дыбзиоуп, дразуп, игәы ҭбааup, игәыла иагьа бзиара дақәшәаргьы диҵашьыцуам, агәаҟра аан дԥыза бзиан дивагылоит, ихы деигзом… Ауаԥы иуаԥы-шықәсқәа даарылганы, ҽеада шықәсқәа дшаарҭалалак инаркны, жәохә шықәса ҽеада аус даҿуп, аҭәыркь ҳәа, ҽеада еиԥш аус иуеит… уара ак умихлап, даҽеазәы даҽеак имихлап, иԥсы акы иарҭәуам… Ауаԥы ԥынԥажәи хәба шықәса ааихыцны, ҽеада шықәсқәа дрылганы, ала ашықәсқәа данаарҭалалак, ханԥажәа шықәса рҟынза абри азыҳәан ауп ала еиԥш ашра дзалагауа. Абри сара сыдгьыл ауп иҳәап, абри сара сеы ауп иҳәап, иааиԥыхьашәауа зегьы дрымҵаслап, азәы дизжьаргьы, джьаны ак имихлап, изеизгауа амал, ала еиԥш, днадтәаланы ихьчап, ицәа ыҟамкәа, ифа ыҟамкәа, иааиниалак зегьы дреишлап, иԥсы акы иазырҭәларым, аҧьыԥҳәа дрыцхалап… Ҽеада ашықәсқәагьы, ала ашықәсқәагьы раан ауаԥы ихигаз агәаҟрақәа зегь ааизыркәкәаны иԥылоит ханԥажәа шықәса дрылганы, амаамын шықәсқәа данаарҭалалак… Уи ицәа кыҷуеит, ижьы кыҷуеит, ихы-иҿы канзоит, игәы хәаԥсоит, дхәахәахоит, дҳәыҳәикуеит, дыԥшрадахоит, дыччархәхоит…"[35].

Ҳәарада, зызбахә ҳамоу афольклортә ҳәамҭа ажәабжь зегьы аидеиа аарԥшра азы сахьаркыратә еидарак шьҭнамхыр, ахҭыс хада иадҳәаламхар ауамызт. Убри аҟнытә аԥымҭа афинал аҿы Али, ажәабжь еиҭазҳәаз абырг Хәына ихы наиқәкны, абас ҿааиҭуеит:

- Нас, Хәына, уара ишуҳәо ала, умаамынхеит ҳәа ауп иаанагауа!

- Мап, Али дад! Сара ус сымҳәазеит, ус угәы изаанагаз сыздырам, - иаҭеикит Хәына, - сара бзанҵгьы смаамынхараны сыҟазам!

- Сара смаамынхараны сызлаҟоузеи, ианакәзаалакгьы сеадамхацзар? Сагьламхацзар? Сыԥсы цәгьаны уаԥы симбац, амцхә сырҳауеит ҳәа сашьҭамлац, азә джьаны ак имсымхыц, ала еиԥш исыхьчашагьы ак сыдсымгалац, азә имазара

изацыстцарцгьы изысыхьчарцгьы сгәы иааҭасымкыц, ахьи аразни срызгагамызт. - Гәырԥа схы иасымҭацзар, смаамынхараны сызлаќоузеи, дад?.. Иҽадахахьоу, илахахьоу иоуп имаамынхарангьы иќоу, дад Али! - иаахиркәшеит Хәына иажәабжь"[36].

Ажәакала, М. Аҳашба иажәабжь атема аарԥшразы ихы иаирхәоит ажәлар рҳәамҭа. Иааидкыланы ҳахәаԥшуазар, аԥсымҭаҽы аус злоу афольклор ԥцамҭа ахаҭа акәзам[37], уи еилыркаагоуп, инеиҵыху метафорак аҳасабала ауп автор ихы ишаирхәаз. Аха уеизгьы аҳәамҭа ахаҭа хазы иазааҭгыланы иахәаԥшзарц ахәҭоуп. Избанзар, афольклортә рҽиамҭақәа ржанртә структуратә еилазаашьаҽы ас еиԥш иќоу аԥцамҭақәа аҵакы ду рымоуп.

Ажәабжь "Акооператив-злагара аҭаргылараќны" М. Аҳашба ихы иаирхәо аҳәамҭа аетиологиатә мифқәа ирзааигәоуп уҳәаратәы иќоуп. Даҽеакала иаҳҳәозар, адунеи шшахаз, уи аҽы аԥсҭазаара шышьақәыргылаз атәы зҳәо, адунеиеилкааратә цакы зныԥшуа ҳәамҭоуп.

Ажәакала, абас еиԥш зсиужет интересу афольклортә ҳәамҭа ажәабжь алагалара иалнаршеит М. Аҳашба ирҽиамҭа азеиԥш сахьаркыратә ԥазара акыр ашьҭыхра, аҵаки аидеиеи рырцаулара.

Мушьни Аҳашба аҵыхәтәантәи ирҽиаратә шыќәсқәа раан, еиҳа дазҽлымҳан, аус рыдиуло далагеит автортә лакәқәа раԥцара. Хыхь ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, уи иаԥиҵеит ԥ-шәќәык еидызкыло алакәқәа. Убарҭ ирхыԥхьазалатәуп иара убас акыр заа иаԥиҵахьаз, иагьикьыԥхьхьаз, жәлар рҽаԥыцтә ҳәамҭақәа рќынтә иаагоу асиужет "Аҽа-аԥа Џьамхәыхәгьы".

Зеиԥшла ҳрыхәаԥшуазар, Мушьни Аҳашба илакәқәа автортә хыҵхәаа иалцшәахаз рҽиамҭақәам. Урҭ зегьы, шамахамзар, ажәлар рќынтә иаагоу асиужетқәеи амотивқәеи ирылхны иаԥцақәоу роуп. Урҭ рахьтә иаҳԥылоит егьырҭ амилатқәа рфольклортә материал ахархәара ахьамоугьы ("Кьагәа иҽаҳәатәқәа").

Иазгәаҭатәуп иара убас, М. Аҳашба иаԥиҵаз алакәқәа ажәлар рќынтәи ишиашоу иааганы, ақьаадахь ииаганы ишыќам. Лассы-лассы иаҳԥыло, еиуеиԥшым афольклортә сиужетқәеи амотивқәеи рҽиамҭак аҽы еиларсны, еиԥшьны инагзоу роуп. Убри азоуп арҭ алакәқәа акыр изеиҵыху. Шьоукы-шьоук ртекстқәа шә-

даќьак рќынза иназоит. Иаҳҳәап, "Аԥыри Ќаимаҭхани" зыхьзу алакә ԥшьынѳеижәи жәаба даќьа ыќоуп. К.С. Шьаќрыли Хә.С. Бҕажәбеи еиқәдыршәаз "Аԥсуа лакәқәа" I атом аҽы иану "Дамырќан" зыхьзу[38] алакә ѳ-даќьак иќазар, М. Аҳашба иҽы иара убасцәкьа захьзу арҽиамҭа ѳынѳажәа даќьа иназоит. Иара убас ауп ишыќоу егьырҭ илакәтә рҽиамҭақәагьы.

Аԥсуа шәќәыѳѳцәа рҭынхаҽы ирацәам агәалашәаратә-мемуартә литература зҭынханы иќоу. Убри аганахьалагьы, М. Аҳашба акрызцазкуа акәны иаҳзаанижьит игәалашәарақәа еидызкыло ашәќәы - "Аапынтәи амшқәа раан". Раԥхьаза уи ҭыцит 1969 ш., нас - ихарҭәааны - 1977 ш. рзы еиҭаҭыжьын. Ари ашәќәы иҳанаҳәо рацәоуп М. Аҳашба ихатәы ԥсҭазаара, ирҽиара, идунеихәаԥшышьа уҳәа реиԥш азцаарақәа реилкаара рнаѳсангьы, иара дызлиааз, дызлаз, икәша-мыкәша иќаз ауаа уҳәа иааидкыланы аамҭеикәшара иамаз ацәаѳақәа реилкааразегьы. Ҳәарада, уи кырзцазкуа документтә хыцхырҭаны иќалоит аамҭа наскьацыԥхьаза.

Абасала, М. Аҳашба ирҽиара ахцәажәара хыркәшауа, иаҳҳәар ауеит, уи идеиатә хырхарҭас, хыцхырҭас иамазаалакгьы, аҵакы шдууз аԥсуа литература ашьақәгылареи аинылареи рпроцесс анымѳаԥысуаз аамҭазы, аԥсуа литература аҭоурых аҽгьы назаза, ѳашьара зқәым ашьҭа, аҭынха азынижьит ҳәа.

АЛИТЕРАТУРА

[1] Аҳашба М. Аапынтәи амшқәа раан. - Аќәа, 1977. - Ад. 13.

[2] Инал-иԥа Ш., Кәыцниа Н. Аапсара ззымдырзо // Инал-иԥа Ш.Д. Мѳахәастала ахрақәа рахь. - Аќәа, 1975. - Ад. 183.

[3] Аҳашба М. Аапынтәи амшқәа раан. - Ад. 9.

[4] Иара уа. - Ад. 9.

[5] Бҕажәба Хә. С. Анарха змоу абаѳохатәра // "Аԥсны ќаԥшь", 1983, маи 7. - Ад. 3.

[6] Бҕажәба Хә.С. Аԥсуа литературазы. - Аќәа, 1960. - Ад. 51.

[7] Аҳашба М. Аапын мышқәа раан. - Аќәа, 1977. - Ад. 158.

[8] Аҳашба М. Иалкааy. - Аќәа, 1983.- Ад. 373-374.

[9] Инал-ипа Ш.Д. По новому пути // Абхазская литература. (Краткий очерк). - Сухуми, 1968. - С. 34., Инал-иԥа Ш., Кәыцниа Н. Аапсара ззымдырзо // Мѳахәастала ахрақәа рахь. - Аќәа, 1975. - Ад. 185.

[10] Папасқьыр М. Аԥсуа прозеи апоезиеи. - Аќәа, 1970. - Ад. 18.

[11] Анҟәаб В. Аԥсуа проза ашьақәгылареи аҽиарамҵақәеи. - Аҟәа, 1979. - Ад. 20-21.

[12] Дарсалия В.В. Абхазская проза 20-х - 60-х годов. - Тб., 1980. - С.15.

[13] Борев Ю. Комическое. - М., 1970., Борев Ю. Эстетика. - М., 1988.

[14] Борев Ю. Комическое. - М., 1970. - С. 79.

[15] Иара уа. - Ад. 81.

[16] Аҳашба М. Иалкаау. - Аҟәа, 1976. - Ад. 23.

[17] Анҟәаб В. Аԥсуа проза ашьақәгылареи аҽиарамҵақәеи. - Ад. 20.

[18] Аҳашба М. Иалкаау. - Аҟәа, 1976. - Ад. 26.

[19] Иара уа. - Ад. 27.

[20] Иара уа. - Ад. 28.

[21] Иара уа. - Ад. 45.

[22] Иара уа. - Ад. 45

[23] Иара уа. - Ад. 49-50.

[24] Иара уа. - Ад. 52.

[25] Иара уа.- Ад.53.

[26] Иара уа. - Ад. 4.

[27] Лакоба С. Очерки политической истории Абхазии. - Сухум, 1990. - С.12.

[28] Аҳашба М. Иалкаау. - Аҟәа, 1976. - Ад. 5.

[29] Ари азцаара иазкны иҟоуп даҽа гәаанагаракгьы. Убас, "Ақәыԥшизку алитературатә енциклопедиа" иануп: "Арккаҵоцәа реиҳарақәык атеистцәамызт..." ҳәа. М., 1988. - Ад. 234.

[30] Агрба В.Б. Ашәҟәыҷқәа жәлар ражәарҽиареи. - Аҟәа, 1977. - Ад. 53.

[31] Иара уа. - Ад. 55.

[32] Аҳашба М. Иалкаау. - Аҟәа, 1976. - Ад. 33.

[33] Иара уа. - Ад. 115.

[34] Иара уа. - Ад. 117.

[35] Иара уа. - Ад. 125-126.

[36] Иара уа. - Ад. 126-127.

[37] Агрба В. Иарбоу аусумҭа. - Ад. 61.

[38] Аԥсуа лакәкәа ҩ-томкны. I атом. (Еиқәдыршәеит К.С. Шьаҟрыли Хә.С. Бҭажәбеи). - Аҟәа, 1965. - Ад. 15-16.

АԤСУА ЛИТЕРАТУРАҼЫ ЗЛАГАЛА ДУУ

(Владимир Агрба иԥсҭазаареи ирҽиаратә мҩеи ирызкны)

Всякий кладет свой камень при построении здания народной литературы; велики или малы эти камни, скрываются ли внутри стен, погребены ли в подземных сводах, красуются ли на гордом куполе, - все равно, труды всех почтенны и достойны благородных воспоминаний.

С.Т. Аксаков

30-тәи ашықәсқәа аҩбатәи рызбжазы аԥсуа жәлар иреиҧьзаз рҵеицәа закәандарыла, "ажәлар раҕацәа" ҳәа ахьыз рыхҵаны идырзыз дыруазәкын ашәҟәыҩҩы, ауаажәларратә усзуҩы Владимир Уасил-иԥа Агрба.

Владимир Агрба диит 1912 шықәса, абҵарамза 23 рзы Гәдоуҭа араион Мгәызырхәа ақытан. Заԥхьаҟа ишәҟәыҩҩохараны иҟаз Володиа иани иаби усҟантәи аамҭа иашьашәалаз аҵара рыман. Владимир Агрба иҭаацәа ианраамҭаз Аԥсны ахьынзаназаазоз рыхьз ықәыҩхьан, еицырдыруа иҟан. Ус шакәу агәра ҳдыргоит, хыԥхьазарала ирацәамзаргьы, акьыԥхь аҽы рызбахә ахьҳәоу аусумҭақәеи агәалашәарақәеи. В. Агрба иԥсҭазаареи ирҽиареи ирымаз апафос аилкааразы, дызлыцыз аҭаацәара закәыз иҳанаҳәо шырацәоу ала, урҭ рҟнытә ҭыԥқәак ирзаатгылатәны сахәаԥшуеит. Убас, М. Гәоиԥьуа ажурнал "Алашара" ианиҵаз игәалашәарақәа рҽы ҳаԥхьоит: "Шарԥазык абзарбзан гәыргәырбжь ҳарҽыхеит аҭаацәа зегьы. Ари ҟалеит маи алагамҭаз 1918 шықәсазы. Саб ахьшәҭҳәа иҽааилеиҳәан, аусҳәарҭахь ддәықәлеит, саргьы сишьҭалеит. Аусҳәарҭаҽы азәгьы дыҟамызт, иҟалаз ҳазҳәашаз, нас саб ддәықәлеит ҳҟыҵаҽ инхоз, еицырдыруа ареволиуционер Агыр Уасил иахь. Уаҟа иааихьан ԥыҵоык, иҟалаз аилкаара иашьҭаз. Урҭгьы еилагылан, абзарбзан ахысбжьы иаақуаз иазызырҩуа.

Агыр Уасил иԥҳәыс Вера Ислам-иԥҳа (хылҵшьҭрала д-Гериаԥҳан. - У.А.) иҟалақәаз лдыруан (уи лхаҵа илеиҳәахьан). Ауаа

ииааиз иралҳәон Аԥсны ахҭысқәа шышьақәгылаз. Кәыдры ахықәаҿ афронт шаатыз, аменшевикцәа рыр Аҟәаҟа ишдәықәлаз, иқәыԥшу Асовет мчы рхәаеырц. Анхацәа иаҳа-иаҳа аизара иаҿын ари ашҭаҿ. Вера Ислам-иԥҳагьы инҭкааны зегьы иралҳәон, мызқәак рышьтахь ажәлар ахақәиҭра ирымаз уажәы ашәарҭа ишҭагылоу.

Вера Ислам-иԥҳа аҵара шьахә лыман, акультура лылан. Раԥхьазатәи аԥсуа ҳәсақәа активла Асовет ҳәынҭқарразы апропаганда ҟазцоз дыруазәкын. Лхаца дарԍьажәѡаны, дыцхыраао иашаҵәҟьаны дыҟан"[1].

Абасала, Владимир Агрба иҭаацәа активла ауаажәларратә усқәа ирылахәын. Владимир иаб иауз аҵара инақәыршәаны аамҭак азы ақьырсиан дин амаҵ азиуан, дпапын. Аха Аԥсны иуадаѡыз аамҭа ианҭагыла, уи имаҵура ааныжьны, ажәлар ринтересқәа рыхьчараз аԍьаѡхәа днагылеит. Уи азы аменшевикцәа ишьклаԥшуан, акырынтәы абахҭа дҭаркхьан, аха иара ишьа-ида иалалахьаз, иԥсҭазаара цакы хадас иаиухьаз - Аԥсны ахақәиттәра аус дацәхьамҵит. Гь. А. Зизариа ишиѡуа ала, Уасил Агрба ибзоураны Гәдоуҭатәи ауезд аҿы еиҿкаан хыԥхьазарала 560-ѡык зҵазкуаз "Кьараз" архәҭа[2].

Аԥсны Асовет мчра анышьақәыргылаха У. Агрба еиуеиԥшым амаҵурақәа ныҟәигон. Уи ареволиуциатә комитет дахантәаѡын, Гәдоуҭатәи ауезд анагзком дахагылан, Аԥсны иреиҳазоу азбарҭа дахантәаѡын, ааглыхра ласы наркомс даман. 1936 ш. азы аусура диаргоит Қарҭка. Адырѡашықәсаны, анаѡс ҳаззааҭгыларан ҳаҟоу Уасил Агрба иԥа Владимир, аԥсуа шәҟәыѡѡы, ауаажәларратә усзуѡы, усҟан ишаԥыз еиԥш, "ажәлар раҕа" ҳәа ахьз наихцаны ддырзуеит. Даеа шықәсык ашьҭахь ддырзуеит Уасил Александр-иԥа Агрбагьы.

Гь. Зизариа иааигоит Уасил Агрба иуаѡышьа аазырԥшуа, аинтерес зҵоу даеа документқәакгьы. Актәи адокумент аҿы иуаажәларратә усура еихшьаало, У. Агрба иѡуан: "С 1917 года и до момента советизации Абхазии, т.е. до марта 1921 года, я систематически подвергался гонениям со стороны меньшевиков и неоднократно, периодически арестовывали меня. Тем не менее все свободное от ареста время я посвящал подпольной партийной работе. В силу указанных условий моей жизни данного периода, моя семья и хозяйство были лишены моего (как отца,

мужа и хозяина) попечения и заботы. Результаты не замедлили сказаться. Заболевшая в моем отсуствии моя жена, лишенная должного ухода и находившаяся к тому же в постоянной тревоге за меня, не перенесла болезни и умерла. Хозяйство мое постепенно хирело и падало, и наконец, вследствие неоднократных расхищений и поджогов со стороны меньшевиков пришло к окончательному разорению..."[3].

Аԥснытәи Анагзком (ЦИК) ахь Уасил Агрба ииѡыз арзаҳал азбахә далацәажәо, Гь. Зизариа иҳәоит: "В связи с тем, что Василий Александрович, чрезвычайно загруженный работой, будучи председателем Гудаутского уездного исполкома, а до этого более трех лет преследуемый меньшевистскими властями, был лишен возможности уделить необходимое внимание семье (из 9 душ почти все нетрудоспособные, а также больные) и испытывая материальные затруднения, просил освободить его на некоторое время от работы с целью должным образом заняться "устройством семейных и хозяйственных дел". Иначе, мотивировал он, "создавшиеся условия домашней жизни моей крайне нервируют меня, лишая возможности спокойно и сосредоточенно выполнять возложенную многосложную и ответственную работу", целиком "отдавать свои силы, опыт и знания" этому "общественному служению". При этом В.А. Агрба считал своим долгом заявить: "Находясь вне официальной службы, я, тем не менее, как человек привыкший к живой общественной деятельности, конечно, не смогу и не буду лишь пассивным наблюдателем окружающей меня жизни, но, как верный сын своей Родины, посвящу себя по мере сил и возможностей, служению на пользу нашей молодой свободной Советской Абхазской республики"[4].

Анаѡсан ишәҟәыѡѡохараны иҟаз В. Агрба дызлыҵыз аҭаацәа зеиԥшраз, хыкәкыс, ҟазшьас ирымаз маҷк иадамхаргьы ҳҳаҿы ианааго, еилыкка иаабарҭахоит уи иеилҟьареи иуаажәлар рзы имаз аҳаҵ-ҳаҵареи ахьынтәааува, хылҵшьҭрас ирымоу.

Владимир Агрба иашьцәеи иаҳәшьцәеи ишыхәычҳаз аиаҭымра рыхьзеит. 1918 шықәсазы, Аԥсны зымпыҵахалан иҟаз ақырҭуа меншевикцәа Уасил Агрба дҭакны данрымаз аламҭалазы, лыԥсҭазаара далҵуеит ран. Зхала иаанхаз ахәычҟәа азәазәала рыуацәа аазара иргеит.

Аҧсны Асовет мчра анышьақәыргылаха, Уасил Агрба ихы данақәиҭха ашьҭахь, 1922 ш. рзы Владимир Агрба дҭарҵоит Аҟәатәи аҧсуа школ. Усҟан уаҟа аҵара ицызҵоз, еицырдыруа аҵарауаӡо, академик Хәыхәыт Бҕажәба излеигәалашәо ала, В. Агрба "...аҵара иҵон иҿадцаланы. Зегь иара дрызҿелымҳан, иаҳауаз иаразнак игәникылон. Иӡашьомызт Володиа абаӡохатәра ҟаимаҭ шимаз...

Володиа игәарҧханы, дацҧыҳәаны аус иуан апионертә организациаҿы, нас акомҿартә организациаҿгьы. Сара ари зыӡоуа, - иациҵоит Хә. Бҕажәба, - усҟан аҧсуа школ сҭан, насгьы исгәалашәоит Володиа Агрба, игалстук ҟаҧшь ихәда иахаҵаны, аизарақәеи адемонстрациақәеи раан апионерцәа рыхьзала дшықәдыргылоз.

Ашкол данҭаз, Володиа ирацәаны даҧхьон аурыс классикатә литература. Пушкини Лермонтови ражәеинраалақәа жәпакы ҿырҳәала идыруан. Иара убасҟан ауп аҧсуа литература гәаҧхарҭас ишьҭихуа даналага"[5].

Аҧсуа школ даналга ашьҭахь, 1928 шықәсазы Владимир Агрба дҭалоит Москва, Аусуцәа рфакультет (Рабфак) ҳәа изышьҭаз. Уаҟа иҵара анхиркәша, иара 1931 ш. азы ҩаҧхьа дҭалоит Москватәи ажурналистикатә институт. Ҩышықәса рышьҭахь В. Агрба даларҵоит Москва ақалақь Краснопресненсктәи араионтә комҿартә хеидкыла абиуро. Анаӡосан, уи араиком амазаныҟәгаӡос далырхуеит.

1934 шықәса инаркны Владимир Агрба диасуеит Аҧсныҟа, аусгьы иуеит акомҿартәи апартиатәи структурақәа ирыҵаркуа еиуеиҧшым амаҵурақәа рҿы: Аҟәатәи акомҿартә хеидкыла араиком амазаныҟәгаӡос, Аҧснытәи аобласттә комитет аҿы, Гагратәи араионтә партиатә хеидкыла аӡобатәи мазаныҟәгаӡос.

Хыхь ишазгәаҭоу еиҧш, В. Агрба "ажәлар раҕа" ҳәа ахара идҵаны, закәандарала дҭаркуеит, нас иҧсҭазаарагьы далырхуеит 1937 шықәсазы. Усҟан иара ихыҵуаз 25 шықәса ракәын. Аха, абас еиҧш қәрала икьаҿхаз иҧсҭазаара иалагҙаны, Владимир Агрба ижәлар ирзынижьит акрызҵазкуа алитературатә ҭынха.

Уи шәкәыӡӡоык иаҳасабала дызлаадыруа, аҧсуа литература аҭоурыхаҿ дызланха иажәеинраалақәеи, идраматә ҩымҭақәеи, иповести, иара убас икритикатә статиақәеи рыла ауп. Иахьа иҳамоу В. Агрба иаҧцамҭақәа зегьы хаҭәаан иҭыжьтәуп ҳәа

аҳәара уадаӡоуп. Избан акәзар еиқәхаз ирҿиамҭақәа иара дбаандаӡоыртәааназа иикьыҧхьқәаз рымацара роуп.

В. Агрба раҧхьатәи илитературатә шьаҿақәа злеихигаз ажәеинраалақәа рылоуп. Урҭ рыхәҭак анын аизга "Еҵәаԥьаа". Иара раҧхьазатәи ишәкәы - апиеса "Аҧша лоуҵар - афырҭын ааурыхуеит" ҭижьуеит 1928 шықәсазы. Усҟан автор 16 шықәса ракәын ихыҵуаз. Анаӡосан, 1931 шықәсазы иҭыҵуеит В.Агрба ирҿиараҿы ихадоу иӡоымҭақәа знылаз аизга "Амра гылеит". Уи еиднакылон ажәеинраалақәеи, раҧхьаза акәны аҧсуа литератураҿы аповест ажанр злахацыркхаз арҿиамҭеи - "Ҳҟолнхара "Ҧхьаҟа" аишьа". Иара убри ашықәсан иҭижьуеит дәеа шәкәыкгьы - ҧшь-қәгыларак змоу аҭоурыхтә драма "Ашьамӡоа". Шықәсык ашьҭахь иҭыҵуеит Самсон Ҷанбеи иареи еицырӡоыз апиеса "Аиааира". В.Агрба еиқәхаз ирҿиамҭақәа еидызкыло ашәкәы, аҧхьажәа аҵҵаны 1959 шықәсазы иҭижьуеит Хә.С.Бҕажәба. Ари ашәкәы ианылеит хыхь зызбахә ҳҳәаз ашәкәыӡӡоы исахьаркыратә рҿиамҭақәа зегьи икритикатә статиақәеи. Аха урҭ рхыҧхьазара иалам аизга "Амра гылеит" ианыз ажәеинраала "Иҵәыуа дарбан?" ада. Уаҟа хаз иҭыҧхьаз ишәкәқәа ирнылахьаз арҿиамҭақәа рнаӡос икьыҧхьуп дәеа 7-жәеинраалакгьы: "Ааҧын ныҳәа", "Азынра", "Иареи лареи", "Ибыхьзеи сымыш, сиеҵәаԥьаа...", "Баасзызырҩ сара", "Ашәа анхаӡоы изы", "Асааҭи ахәычы". Арҭ ажәеинраалақәа рнылахьазар ҟаларын 20-тәи ашықәсҟәа рынҵәамҭазы иҭыҵуа иалагаз агазеҭ "Аҧсны ҟаҧшь" абиблиотека" асериаҿы. В.Агрба ипоезиатә рҿиамҭақәа рыбжакы ианӡоыз рыцхәс иарбоуп 1928-тәи ашықәс, насгьы урҭ анаҧиҵоз Москва даныҟаз шакәу.

В. Агрба дышқәрахьымзахоз идыруазшәа дыццакуан, еиуеиҧшым аусххқәа иерылаирхәуан. Иара даҙелымҳан аҧсуа литература аҿиара. Ихатә ӡоымҭақәа ирчыданы, аинтерес иман ивагылаз ашәкәыӡӡоцәа рыреиарагьы. Иҭахын уи иҵегьы ирласны ишьақәгыларц, акьыҧхь аҿы еиуеиҧшым аӡоымҭақәеи урҭ равторцәа рҟазареи дрыхцәажәон. Иаҳҳәаз агәра ҳзырго афактқәа иреиуоуп 3. Дарсалиа игәалашәарақәа рҿы иаҳԥыло абарҭ ацәаҳәақәа: "1928 шықәсазы, "Ажәытәра иагаз" ықәдыргылааназа, сизаҧхьеит Вл. Агрба. Уи исабжьеигеит, - иӡоуеит З. Дарсалиа, - апиеса "Ажәытәра иагаз" ҳәа хыс иастарц. Сара иажәа ӡобамтәкәа убас егьыҟасҵеит. Ари абас

сахьақәшаҳатҳаз иахьагьы акыр сгәы абаауеит, згәахәтәы иахьымзаз игәаларшәагас иахьаанхаз аҟнытә"[6].

В. Агрбеи уи иҩызцәеи рырҽиаратә усура нап анадыркуаз атагылазаашьа зеиԥшрази иара хатала ибзоураны алитературатә сахьаркыратә еизга "Еҵәаԥьаа" аҭыцра ишалагази игәалаиршәоит М. Аҳашба: "Абри аамҭазы аԥсышәала иҩуаз ашәкәыҩҩцәа, ҽҽар рҩымҭақәа уаҩы акьыԥхь дирбараны ахьилшоз агазеҭ "Аԥсны ҟаԥшь" адаҟьақәа рымацара акәын, уаҳа даҽа органк иарбанзаалак егьыҟамызт. Еиҽырымкаацызт Аԥснытәи ашәкәтыжьыртагьы. Агазеҭ акәзар, уи убасҟан мчыбжьык ахьтә ҩынтә заҵәык ракәын иантыцуаз, иара ахаҭа аформатгьы хәыҷын. Абри аҟнытә рацәак ҳзанҵазомызт. Анаҩс, убасҟантәи аамҭазы егьырҭ агазеҭқәа рҟынгьы ажәеинраалақәа, еиҳаракгьы алирикатәқәа, ркьыԥхьзомызт.

Ҩнак аредакциаҽы сыштәаз ашә ааимԥааны дааҩналеит, ихахәы ҟаԥшьза, ихашьҭахьҟа иԥхьаҳәааны, ибырфын блуза-қәҵа ахәдеицарса ԥыртны, ихьарены игәышԥы иқәыршәны азәы. Ари Володиа Агрба иакәын.

- Мшыбзиа! - иҳәан, инапы аарханы иаасиркит.

- Бзиара убааит, бзиала уаабеит! - сҳәан, саргьы саԥхьа игылаз аҟәардәқәа руакы снапы нақәкшәа исырбеит.

Володиа Агрба абри аамҭазы қәрала егьихыцуамызт, ҷкәына қәыԥшк иакәын, аха дыҷкәына еилҟьан. Иара убри аамҭазы Нестор Лакоба ихьз зху аԥсуа школ дҭан. Убраҟа еиҽкааны ирымаз алитературатә кружокгьы напхгара азиуан.

- Аа, абар, иаазгеит, - абрыгьы иҳәеит, қьаад бгъыц гәарҭакгьы еиқәырчаҟәа иааганы, саԥхьа астол инықәиҵеит... Иеиуеиԥшым напҩышьала иҩын дара. Жәеинраалақәан ишеибакәыз.

- Иахьантәарак ҳтәаны иеилаҳԥшаауан, иаҳзаажәг умҳәази, абар иаазгеит, шьҭа ахьзгьы, ахьымзԓгьы уара иутәуп! - даҽын Володиа иажәақәа рынагзара...

"Иҟаларызеи, абарҭ ажәеинраалақәа рахьтә еиҳа ибзиақәоу жәабаҟа алԥшааны, жәеинраала еизга хәыҷык "Аԥсны ҟаԥшь" иҵнажьит ҳәа нанҵаны, агазеҭ инаҵҵаны иҵҳажьыр!" - аасгәыхәт сара...

Абас, 1928 шықәса маи мза алагамҭазы икьыԥхьны иҭыцит ажәеинраалақәа реизга хәыҷы "Еҵәаԥьаа". Иҵзыжьда,

ишԥатрыжьи имҵаа-имԥшаа ҳәа азәы цҵәак алимхырц азыҳәан, ҳаалаган ҵаҟа ианаҳҵеит, "Қырҵтәылатәи Апролетартә ҩоцәа рассоциациа Аԥснытәи аорганизациа аԥсуа секциеи "Аԥсны ҟаԥшь" аредакциеи итрыжьуеит" ҳәа...

Убас иҵҳажьит х-номерк. Аԥшьбатәи ахәбатәи аномерқәа еидҵаны, Иуа Коҭониа изкны иҵҳажьит. Аха иаҳҵахыз зегьы ҳзамыркит: иара шеидаҳҵазгьы, ихәыҷын аформатгьы, ажәпарагьы!

Ус, Заз Дарсалиагьы аредакциаҟны аусура далагеит. Иареи, Уанчка Папасқьыри, сареи ҳаныҟала, иаҳа ижыцәқәаз ажәабжьқәа, апиеса хәыҷқәа, аполитикатә брошиурақәа хаз шәкәны "Аԥсны ҟаԥшь" абиблиотека" ҳәа ахьзцаны, иҵҳажьуа ҳҿыҩаҳҳеит. Ашьҭахь, абри азыҳәан Аҵаразы Жәлар Ркомиссариат арҵага ашәкәқәа рҭыжьразы иамаз аҧара аҟнытә ԥыҵ-чыҵк ҳзоурышьҭуа иналаган, ашықәсан жәабаҟа шәкәы ҵҳажьит"[7].

Ауадаҩарақәа маҷымкәа изцыз аизга "Еҵәаԥьаа" актәи аномер анҭыц В. Агрба ибжьы рықәиргоит уаҟа ианыз С. Ҷанбеи, Л. Кәыцниеи, А. Аибеи уҳәа ражәеинраалақәа. Аизга аҭыцра ҵакыс иамоу дахцәажәо, уи дазгәдуны иҩуан: "Аԥхьа ҳалацәажәап "Еҵәаԥьаа" иҟанаҵаз аԥсуа литературеи ашәкәыҩҩреи рзы иаҵанакуа. Аԥсуа литература шьҭаханы, еиҵаханы иахьыҟаз аԥсуа ҽар даара ргәы иалакьакьауа, ҭыгашьак ҳзаҭандаз ҳәа иаҽын...

Аха ихәыҷызаргьы, имитәымзаргьы усгьы аизга "Еҵәаԥьаа" шаатыцыз еиԥш, рдақәа ашьа ҽыц рыланаҵазшәа, аҩра изҽыз гәыкала рнапы адыркыхт. Изыҩуаз рхыԥхьазарагьы иазҳаит, ирыҩуагьы бзиарала еиҧьхеит"[8].

Владимир Агрба ирҽиара злахациркыз апоезиатә рҽиамҭақәа рахьтә, ҳара иахьа иаҳзаанханы иҟоу иажәеинраалақәа рхыԥхьазара 15 рҟынза иназоит. Урҭ рҵакқәа рганахь ала иҟазшьа хаданы ирымаз арккаратә мотивқәа роуп. В.Агрба ипоезиа ҳшар ауеит ҩ-хәҭакны. Актәи ахәҭа иаҵанакуеит играждантә поезиа: "Дад, дад!", "Ҳара иҳалымшо иҟоузеи!", "Абреи убреи", "Аапын ныҳәа" уб. егь. Аҩбатәи иаҵанакуа аинтимтә, апеизажтә, аелегиа иазааигәоума уҳәо иҟоу агәыԥшааратә мотивқәа злоу ажәеинраалақәа роуп: "Иареи лареи", "Ибыхьзеи, сымыш, сиатәәаԥьаа...", "Баасзызырыҩ сара",

"Азынра", "Асалам сан лахь. (Ҳара ҳастудент Есенин "Асалам ан лахь" ҳәа иԥсоыз ашәкәы ацынхәрас)".

Актәи агәыԥ иатҵанакуа ажәеинраалақәа хыԥхьазарала иаҳа еиҳауп, урҭ ихадоу ҷыдараны ирымоуп алозунг ҟазшьа зныԥшуа абжьагаратә рккара. Еиҳаразакгьы урҭ зызку аԥьауси атҵара ҵареи декларативла разышәаҳәара ауп.

Иаагап ҿырԥштәқәак: ажәеинраала "Ҳара иҳалымшо иҟоузеи!" зыхьзу аҿы автор ииаирԥшуеит гәацԥыхәарала дшырзыҟоу иара дызҵазкуа абиԥареи дызхаану аамҭеи:

Ҳшәом, ҳзызом,
Уаҳԥырҵ зымԥакы!
Мԥабжа ҳашнеиуа
Ҳгьежьзом ҳара азәгьы!
Ҳара аиха-мцабз иалҵыз
Изқәаҳкыз ҟаҵоуп,
Ҳамԥа ҳазқәугьы -
Мхылдызла ичаԥоуп!..

Автор лак-ԥакрада агәра ганы дыҟоуп "аҿыц ԥстазаара" аргылаԥоцәа рхықәкы шынаргзо, ауаатәыԥса рзы адгьыл аҿы ишалыршахо аԥстазаара бзиа:

Ақәаҵақәа неилажьны,
Аханқәа ҟаҳҵап,
Агәаҟра ацынхәрасгьы
Аҭынчра ҳчаԥап!
Адунеи зегь иазеиԥшу
Еиҳабысгьы иҟаҳҵап,
Анаԥсгьы-ааԥсгьы
Аҟалгәар ҳчаԥап!

Апоет дызхаану аамҭа иаԥынгылаз зегьы ԥштәы мацараКны - еиқәаҵәаны дахәаԥшуеит (ақәаҵақәа, агәаҟра). Уи контрастра азызуа - "уажәтәи аамҭа" иабзоуроуп ҳәа иԥхьазоит аханқәеи аҭынчреи. Иара игәаанагарала, "иасны еилашуа аԥстазаара" иалҵшәаны "аԥьажәлар акоммунизм ду иазцоит!" (Ажәеинраала "Дад! Дад!"). Урҭ ацәаҳәақәа ирзааигәоуп иажәеинраала "Абреи убреи" аҿы иаарԥшу ахшыԥцакгьы:

Бзыԥ дыргылоит,
Тҟәарчал рчаԥоит,
Кәыдры азауадқәа ҟарҵоит.
Дук мырҵыкәа
(Сара издыруеит)
Аԥсны колнхарала ихҟьахоит.
Ажәытәра нкажьуа,
Аҭоурых инаҭауа,
Ршьаҿа неиҵыхуа,
Аҕьеԥоцәа цоит.
Аԥсыцәа, аԥсыцәа!
Аиаша шәасҳәап,
Ас ҳашцауа акәзар,
Иназоит лассы ҳгәахәтәы!

Ҳәарас иаҭахузеи, араҟа иаагаз Владимир Агрба иажәеинраалақәак рыхшыԥцак иоригиналтәыигьы иҟам. Абас еиԥш иаарласны, иаармариан аԥстазаара аԥсахра алшоит ҳәа ихәыцуаз, урҭ аиҭакрақәа рыгәра ганы, иазхаҵаны ирзышәаҳәоз ауаа маҷԥымызт, апоетцәагьы ашәкәыԥоцәагьы налаҵаны. Аха, ишдыру еиԥш, ауааажәларра рыбжьара еинаалоу аԥстазаара аиҿкаара зынзагьы иазхом аханқәеи азауадқәеи уҳәа уб.иҵ. рыргылара. Уи шьаҭас иамазароуп иашьашәалоу ауааажәларратә-доуҳатә ҭагылазаашьа. Ауаԥсытәыԥса иҵоурых аҿы имаҷым атәылақәа зегь рыла ихарҭәааy, игхадоу аидеологиақәа, еиуеиԥшым ақәкқәа раԥцареи урҭ рынагзареи зеазызшәахьоу, аха иахьа уажәрааназа иҳаздыруам зегь рыла иҿырԥшыгоу, игхадоу ҳәынҵқарраки, мамзаргьы уааажәларратә еиҿкааракн. Ауаԥсытәыԥсатә ҭоурых аҿы аԥыжәара зго иҵыхәаԥҵәарадоу аԥшаара, аҿиара зеазызшәо роуп. В. Агрба иҵәаҳәақәа лкаас ирымоу акы заҵәык ауп - аиаша ԥшааyп, еилкааyп, иаанхазгьы анагзара мацароуп. Ҳәарас иаҭахузеи, ас еиԥш иҟаз ахшыԥцак злауашәашәырақәоу маҷым. Аха уи В. Агрба ирҿиара мацара иазҷыданы иҟам. Иара дызхааныз аамҭазы Асовет тәылаҿы аеышьақәнарҕәҕәахьан, иҿырԥшыгоу, аԥхьагылара змоу ҳәа иԥхьазаз, "иофициалтәахахьаз" алитература. Аҭоурых дузза змоу аурыс литератураҿгьы алитературатә процесс агәҭа иалагылаз А. Платонови, М.

Булгакови, иара М. Шолоховгьы дналаҵаны, усҟан уи зырҽиоз рхыԥхьазара иаламызт. Аамҭа ҽыц азышәаҳәара иаанарԥшыз алҵшәа бзиаҟәа ирызкызар акәын ишьахәу арҽиамҭа ҳәа зыхә ршьоз. "Литература тридцатых была заворожена "сплошной лихорадкой буден", обеспечивающих прямую дорогу в безоблачное будущее. Казалось, сам темп жизни изменился. Наступление изобилия, счастья, осуществление мечты - все связывалось с размахом индустриального строительства. Еще одна домна. Еще одна электростанция. Еще одна очередь метрополитена, и вот она, цель!"[9] - ҳәа азгәалҭоит алитератураҭҵааҩ А. Латынина усҟантәи асовет литература аххәаа ахьыҟалҵо.

Ҷабыргны, ари аҭагылазаашьа аԥсуа литература ҭәҭәала ианыԥшит зызбахә ҳамоу аамҭазы. Аҽыц аамҭа аарԥшра иазкыз усҟан иҭыҵуаз алитературатә рҽиамҭақәа знылоз ашәҟәқәа рыхьызқәа мацара: "Амра гылеит" (В. Агрба, 1931), "Атәыла ҽиоит" (Л. Кәыҵниа, 1932), "Аамҭа бзиа" (Л. Кәыҵниа, 1934) уҳәа шаҳаҭра руеит аԥсуа рҽиаҩоцәа шаҟа гәрагарала иазнеиуаз аамҭа ҽыц мҩақәызҵоз акоммунисттә идеологиа. Ҷыдала иҳәазарц ахәҭоуп, 1932 ш. рзы гәыԥҩык аԥсуа поетцәа (Д. Гәлиа, С. Ҷанба, Л. Кәыҵниа, Қь. Агәмаа, Л. Лабахәуа, С. Сангәлиа, П. Ҷкадуа, М. Папасқьыр, Гә. Папасқьыр-ԥҳа, А. Касланзиа, М. Григолиа рырҽиамҭақәа еидызкылаз ажәеинраалақәа реизга актәи адаҟьаҽы иақәҩоын абарҭ ажәақәа: "Ҳтәыла иадыруазароуп иара аҕьеҩ усуцәа". Ари азҵаара иҵегь ҳазаатгылоит аладахьы, аповест "Ҳҟолнхара "Ԥхьаҟа" аишьа" ҳаналацәажәо. Уажәазы В. Агрба итәы анаҳҳәо, иазгәаҳҭап, уи ега ари аидеиа дадгылаҩоны ихы ааирԥшызаргьы, хаҭала имыхәеит, чарҳәара изуны, иԥсҭазаара далырхуеит.

Ииаидкыланы ҳахәаԥшуазар, В. Агрба ипеизажтә лирикеи ("Азынра"), ибзиабаратә лирикеи ("Ибыхьзеи, сымыш, сиеҵәаԥьаа", "Иареи лареи") ирыҵаркуа ирҽиамҭақәа рызбахә ҳамҳәозар, егьырҭ зегьы мчыла зеышьақәзырҵәҵәоз, арҽиаратә-доуҳатә хьыԥшымра ҿазҳәоз аидеологиа ҭәҭәала иадҳәалоуп. Ҩашьарада иаҳҳәар ҳалшоит иара убас, иахьатәи аамҭа иашьашәалоу ахәшьарақәа рыла В. Агрба ипоезиатә рҽиамҭақәа хрызнеир, урҭ ҵакыла рхьысҳарақәа рнаҩсангьы, реиҽартәышьеи ажәақәа реинраалашьеи рганахь алагьы излакәадоу рацәоуп.

Иажәеинраалақәа апрозаизмқәа рацәаны ирнубаалоит, ишәхьоу апоезиа иаша иацәыхароуп. Аха иара убри аамҭазгьы, ҳара иаҳҳахмыршҭлароуп, В. Агрба алитература амаҵ аназиуаз аамҭазы аԥсуа литература ашьақәгылара амҩа ишаныз, аҭышәынтәаларагьы акыр аамҭа шыбжьаз.

Зызбахә ҳамоу аидеологиа иҟанаҵаз анырра еиҳагьы инарҭбааны ирныԥшит В. Агрба иепикатәи идраматәи рҽиамҭақәа. Урҭ рахьтә, иҿыцу лагалак аҳасабала, акрызцазкуа ҩымҭоуп "Ҳҟолнхара "Ԥхьаҟа" аишьа". Иара раԥхьа ианкьыԥхьыз хыс иамаз "Ҳҟолхоз "Ԥхьаҟа" аишьа" ҳәа акәын. Ажәа "ҳҟолхоз" "ҳколнхара" ҳәа ианыԥсахха 1959 ш. рзы Хә. Бҕажәба ибзоурала иҟалаз аиҭаҭыжьраан ауп. Актәи аҭыжьрааҿы арҽиамҭа еихшан 35-хы рыла. Хыцыԥхьаза иалкаан ахьыз (подзаголовок) аман. Аҩбатәи аҭыжьрааҿы а-8-тәи ахы "Уамашәа иубаша" захьзу хазы иалкаамхеит, анаҩстәи иалеиҵеит аиқәыршәаҩо, иара убас 30-тәи ахы "Сталин ихьз зху аколхоз аиҳабы Лашарба иажәа" ԥсаххеит "Аколхоз аиҳабы аҩыза Лашарба иажәа" ала. Уи зыхҟьаз аилкаара уадаҩым…

Раԥхьатәи аҭыжьра иацын М. Аҳашба иаԥхьажәа. Иара акыр иҟазшьарбагоуп аԥсуа шәҟәыҩоцәа асахьаркыратә литература уааҩәларратә функциас иамоу, збатәқәас аҽаԥхьа иқәгылақәоу рзы знеишьақәас ирымаз, гәаанагарас иҟаз рганахь ала. Убри аҟнытә, насгьы, иара иахьатәи аԥхьаҩ иҟынза инеиртә излаҟам ала, ара инеиҵыхны аагара ахәҭаны иҳаԥхьазоит. М. Аҳашба асахьаркыратә литература нагзатәқәас иамоу дрылацәажәо, иҩуеит: "Аколхоз нхара акәзааит, асовхоз нхара акәзааит, ааглыхратә наплакык акәзааит, иарбарнзаалакгьы русура аҟны иаарыгхауа аарԥшны арееира аԥьажәлар аназаднагала, ирыбзоугьы аарԥшны аԥьа иаҵагылоу анаднаԥхьала - убасҟан акәуп алитература ауал анынагза.

Жәеинраалазааит, хьзыртәразааит, пиесазааит, поемазааит, ажәабжьзааит, иарбанзаалакгьы абра хыхь иҳәоу аназынамыгза, нас уи хәы амам, баша қьаадҩыроуп, иԥырхагамзар хырҳага алам…

Ҳара ҳлитература иауалуп аарԥшра, аха баша аарԥшра акәым, иара убри иаанарԥшуа аҿыԥсахра ишаҿу, уаҵәы ишыҟалаша арбара акәуп. Убас, иҟоу (действительность ҳәа урыс бызшәала изыԥхьауа) ахаҭа аарԥшуа, убри аееиҵакра

ишаҿу аԥьажәлар идырбоуа, рыхшыҩдара адгалауа, алитература иҟоу ахаҭа (действительность) хәыҷы-хәыҷла иаԥсахуеит...

Ҳара ҳкьыԥхь - прозазааит, ипоезиазааит, ҳара ҳлитература ҩышьас иамазаалакгьы ԥьажәлара ргәы-рыхшыҩи еиднакылалароуп, жәлара рмазара аиҭцыхра, ахәышықәсатәи аплан ԥшьышықәса рыла анагзара акәша-мыкәша, ҳтәыла аиндустриатәреи, ҳқыҭа нхамҩа аколлективтәреи рыкәша-мыкәша, убри анаҩс аԥьажәлар ргәи-рыхшыҩи еиднакылозароуп, аԥьажәлар рыҟазшьеи рыбзазашьеи социалисттә ҟазшьала, социалисттә ԥсҭазашьа ҳасабла ашьақәыргылара акәша-мыкәша.

Ажәакала, ҳара ҳҟазара (искусство) ҳтәылан асоциализм шьақәыргылара амаҵура иҭаҳҵароуп. Абри аҟынтә ашәҟәыҩҩы (урыс бызшәала "писатель" ҳәа изышьҭоу) дарбанзаалакгьы акы аҩра даналагуа зегь раԥхьазагьы дрыхәаԥшроуп, иалихыроуп аԥьажәлар рынхамҩа аиҳьтәразы, рыԥсҭазаара аиҳьтәразы ииҩуа иалиршаша.

Сара, иара абраҟагьы, абарҭ ажәақәа рыла исҳәарц сҭахзам ашәҟәыҩҩы анаплакы, аколхоз нхара, асовхоз нхара рҭызшәа мацара ада акы имҩаайт ҳәа. Моумоу!

Сара исҳәарц истаху абри акәуп: ашәҟәыҩҩы ишиҩлакгьы, ииҩуа иарбанзаалакгьы аԥьа иаҵагылоу ауаа рымч еибызҭаша, асоциализм шьақәыргыларазы еидызкылаша, уажәы ҳазну аамҭаз хәышықәсатәи аплан ԥшьышықәса рыла анагзара иазызкша акы анакәымха, аԥьажәлар рымчқәа еичзырчуа, харабҕьара изышьҭуа, иара убри алагьы асоциализм ргылара аус азура ианагнарха, ҳәара аҭахума, уи ԥырхага шәҟәуп, адунеигьы амбазароуп.

Ҳаԥсуа литература хазырха ареволиуциа иахьатәи амш атемақәа макьана иреамгылацт. Ҳаԥсуа литература атематика макьана ареволиуциа иахьатәи амш иатематикам. Даеакы уаҟәыҵ, ҳаԥсуа асахьатә (художественная) литература макьана хар амам уҳәартә иаанамырԥшыц ҳәтәылаҿы иҟоу акласс еиқәпара.

Аԥснытәи аԥьажәлар, рхаан ирымбацыз аколхоз нхарақәа еиҿкаауа, "ржәытәра" шьапԥықәла иагәтасуа, наҟ икажьуа, рынхамҩа арҿиара иаҿуп. Аԥсуа нхаҩы асоциализм мҩа даныланы, шьаҿа ҭбаала адыгә-дыгәҳәа ԥхьаҟа ацара даҿуп. Уи асоциализм аҟны днеиааназа дазгәамҭазаргьы ҟалап ҳаԥсуа литература уажәы ишыҟоу ианеиҳьымха.

Абраҟа иҳамоуп аҭшәара ҭәҳәа. Абраҟа иҳамоуп ҳусураҿы агра бааԥсы.

Аҩыза Агрба ииҩыз "Ҳколхоз "Ԥхьаҟа" аишьа" ҳәа хыс измоу ҳхьанарԥшуеит абри ҳаҭшәарахь. Иахьа уажәрааназа ажәабжьк, жәеинраалак асахьаҩратә литература иатәны ишақәнагуа ала ҳанхамҩа аус иалацәажәуа, ҳанхамҩа ус аҟны апартиа политика мҩаԥгауа акьыԥхь наарханы иҭымҵзацт.

Аҩыза Вл. Агрба ииҩыз "Ҳколхоз "Ԥхьаҟа" аишьа" ҳаԥсуа литературазы - раԥхьаза ицәырҵыз ааԥын жәҵысуп.

Иара форма ҿыцк ала иҩуп. Иагу акык-ҩбак ыҟазаргьы (агра змамкәа иҟоу иарбан?), ари ашәҟәы аҩышьа, иара иамоу атема злаҟоу рыла уаҵәы ҿыц ашәҟәыҩҩра зеазыскуа мыцхәы иазхәыцразы, атема алхреи, аҩышьеи рзы инаҿыԥшларазгьы уалны ирыднаҵоит.

Убас, аҩыза Агрба "Ҳколхоз "Ԥхьаҟа" аишьа" ҳәа ииҩыз ҳаԥсуа литература хазырха аарыхра азҵаатәқәа ирҿанаргылоит.

Аҵыхәтәаны, изҩыз изы исҳәоуа, - аколхоз нхара "Ԥхьаҟа" иит ҳәа алозунг "Ԥхьаҟа" ари нахыс азы игәыгәҭамхааит"[10].

Ари арҿиамҭа адунеи анаба еиҵҿакны аԥсуа литератураҿы иҿыцу цәырҵрак аҳасабалагьы иахәаԥшуа иалагеит. Иара анҭыҵуаз иарбамызт изҵазкуа ажанр. Аԥхьажәа зҩыз М. Аҳашбагьы уи ашьақәыргылара иеазимкит, уи ҳбом Хә. Бгажәба 1933 ш. рзы иҭижьыз иусумҭаҿгьы. Убри аҟнытә иахьа иаҳҵәуадаҩуп иарбан усумҭоу ари арҿиамҭа аповест ажанр иатҵанакуеит ҳәа ахьазҳәахаз, уи аамҭазы иҭыҵуаз ажурналқәеи агазеҭқәеи рномерқәа маҷны иахьҳамоу иахҟьаны. Иҳамоу аусумҭақәа рахьтә ари аҩымҭа повеск аҳасабала иахьахцәажәоу 1935 ш. рзы урысшәала иҭыҵуаз "Альманах писателей Абхазии" В. Кәыкәба ианиҵаз астатиаҿы ауп[11].

Ишазгәаҳҭахьоу еиԥш, аповест "Ҳколнхара "Ԥхьаҟа" аишьа" инарҭбааны иахцәажәоуп Хә. Бгажәба ишәҟәы аҿы. Иааидкыланы ҳахәаԥшуазар, арҿиамҭа ахә ҳаракны ишьоит, "аԥсуа литература аҿиара аетап аҿы аҩ. Агрба иҩымҭа даара илагала бзиоуп" ҳәа азиҳәоит[12]. Иара убас акритик арҿиамҭа дазааҭгыланы еилиргоит, иазгәеиҭоит иара игәааанагарыла иагуи иабзоуи.

Абри арҽиамҭаҿы зегь реиҳа инарҭбааны иаарԥшхеит ашәҟәыцқоы иестетикатәи иполитикатәи хшыҩозцарақәа. Ари аповест ала раԥхьаза акәны ахы ыҵнахит аҧсуа прозазы иҿыцыз ажәабжьеиҭаҳәаратә форма - амшынҵатә жәабжьеиҭаҳәара. Даҽеакала иаҳҳәозар, аҧсуа прозаҿы акыр ахархәареи асахьаркыратә лҵшәа бзиақәеи зауз - аҩымҭаҿы ахҭысқәа ирылахәу афырхацәеи ажәабжьеиҭаҳәара назыгзо "автори" хаҿыкала еилагзаны раарԥшра ахьхацыркхаз "Ҳколнхара "Ԥхьаҟа" аишьа" аҿы ауп.

Аҩымҭа злаатуа - "Езыгәи аредакциеи" захьзу ахы аҿы иаарԥшхеит В. Агрба асахьаркыратә литература дшазнеиуа, уи хадарала иазбараны иҟоу ҳәа ииԥхьазо азцаарақәеи апроблемақәеи. Аха зны, иаазыркьаҿны акәзаргьы, ҳазаатгылап В. Агрба илитературатә фырхаца - ажәабжьеиҭаҳәаҩ Езыгә ибиографиа.

Езыгә ажәытә ҳәынҵқарра ахаан, иара "иажәақәа" рыла, "ҳаҭыри патуи зқәымыз, ачынуаа илеишәеи иҟазшьеи рзы зыгәра рымгоз" дреиуан, уажәы иқәрахь днеихьеит. Иара аменшевикцәа рхаангьы акыр агәаҟрақәа ихигеит. Анаҩсан, еиҿкаахаз "Кьараз" далаланы, Аҧсны ахақәиҭразы иқәпоз дыруазәкын. Ишьақәгылаз Асовет мчра иабзоураны иара иҵеит аҧхьашьеи аҩышьеи. Уажәы Езыгә аредакциахь ирызнеигеит еиҿкаахаз, иара дызхагылоу аколнхара "Ԥхьаҟа" аҭоурых атәы зҳәо ашәҟәы ҩны. Убри инамаданы аредакциа аусуцәа драцәажәо, имаҷымкәа абжьагарақәеи алкаақәеи ҟаиҵоит. Ҳарзаатгылап ҭыԥқәак: "Коҕониа ииҩыз ажәабжьқәа анкьатәи аҧсҭазаара ҳдырбоит. Анҭ реиԥш иҟақәоу ажәабжьқәа иаадырԥшуеит ажәлар рфырхацара, рҟьабзқәа, рҵасқәа.

Дадраа аредакциаа! Сшәыҳәоит, иҟало акы акәзар, шьҭарнахыс Ҳанифи Беслани, Аханиԥацәеи Маршьанааи рыдагьы, "Алло" еиԥш иҟақәоу, уи аҵкьыс еиҕьқәоу ирацәаны иҳазҭшәыжьларцы" [13].

Аҩымҭа ари ахәҭа далацәажәо, Хә. Бҕажәба иҳәоит: "Коҕониа иҩымҭақәа ас ахцәажәара иашам. Дзыхцәажәауа жәытәуп, аха уи азоума дызкыдцалатәу? Коҕониа еилырганы, поетикала еиҿкааны еиҭеиҳәоит ажәлар рфольклор, рбызшәа зеиԥшроу ала. Убри аҿынтә Коҕониа иҩымҭақәа ирыҵаркуа гәамҭакәа, ас ахцәажәара хҧараны исыԥхьазоит"[14].

Ҳәарада, ашәҟәыцқоы ифырхацеи, уи зегь рыла иидеақәа аазырԥшуа иакәзаргьы, азәыкны ирыхәаԥштәым. Аха уеизгьы В. Агрба ифырхаца хада Езыгә ихымҩаԥгашьа, ицәажәашьа уҳәа автор зегь реиҳа ишизааигәоу, автортә концепциақәа рымҩаԥгаҩ иакәны дшыҟоу ҳамҩашьо игәаҳҭартә иҟоуп. Аповест актәи ахаҿы автор изнеишьақәа злаабо ала, апрограмматә ҟазшьа змоу акәны излаҟоу ала, иаҳҳәарц ҳалшоит, хыхь иаагоу ацәаҳәақәа ишаадырԥшуа иааидкыланы ашәҟәыцқоы илитературатә концепциа. Лымкаала, иаҳҳәарц ҳалшоит В. Агрба асахьаркыратә литература аҵаки афункциеи шеиликааула ҵара-аазагак иаҩызоуп, ԥсҭазааратә мҩаҟәцагоуп. Уи дшахәаԥшуала, алитература иалнаршароуп аҧсҭазаара ишиашоу асахьа аҭыхра. Иаагаз ацыԥҵәаха ианыԥшуеит иара убас ашәҟәыцқоы ажәытә материал аасҭа аҿыц аԥыжәара шеиҭо. Абар уи еиҳагьы ишьақәзырҕәҕәо ажәақәа: "... Шәнапыршьышьуа шәзалоузеи ажәытәра?! Уи мацара азхом.

Иахьа ҳара зегьы ҳазҭагылоу аамҭа ду шәаҩсны шәызцои?! Ҳара ҳлакә иаша иацызгауа лакә ыҟам аҭоурых аҿы! Уаҟа уԥшыр - анхамҩа, Тҟәарчалтәи арацәа, Кәыдрытәи азауадқәа: арахь уԥшыр - Бзыԥтәи азауад ду; ладагьы-ҩадагьы иахьабалакгьы рызҳауеит, ирыцлоит аколнхарақәа, асовнхарақәа, ашколқәа, ахәшәтәыртақәа. Арҭ зегьы зызгәамҭаз длашәыми?

Ҳазҭагылоу аамҭа иақәнаго ашәҟәқәа ҳашәҭароуп. Ишәымбои Бжьаниа ишәҟәы анхашьа шунарҵауа? Ашәҟәқәа, ашәҟә бзиақәа шәасны иҭыжьны ирылашәҵар, макьана аколнхара иаламлац анхацәа, ииажәгар урҭ ҳашҟа, идшәырбар еилкааны амҩа иаша, аколнхарамҩа ду убри ами аус бзиа, аус ду.

Уажәыгьы ажәытәра иацәынхаз имаҷымкәа иаҳҳаԥаны иаҳҳажьуп. Шәҟәыла шәақәԥаларoуп ажәытәра! Абас апартиагьы, аиҳабырагьы ирҳәоит ҳәа сыҟоуп?! Нас шәызԥшузеи, дадраа? Изҽузеи аҧсуа шәҟәыцқоцәа? Изҽузеи?

Ирылырхузеи амц лакәқәа? Ирылырхузеи ахцәы, азара, абжьагьалацәа, ауаа ҟьалақәа, ауаа гьангьашқәа?... Иалагааит ҳара зегь ҳазҽу аус ду!.. Иаҳшәырба иҳагу, иҳабзоу, иҟаҳҵаша, ишыҟаҳҵаша!" [15].

Араҟа иаагоу ацыԥҵәахақәа рыла еилыкка иаарԥшхоит ашәҟәыцқоы иинтонациа шаҕьу, ицәаныррақәа рылыжжуа, ақәызбаратә ҟазшьа рыманы ишҳәоу. Автор ихшыҩцак

ахырхарҭа акәзар: иара дыззыԥшу ашәҟәқәа ахәшьара зларитo, рсахьаркыратә ҩазара иахьынзаҳараку ала акәымкәа, урҭ иахьеи-уахеи ауаа рыԥсҭазаарақәа анапхгаратә, амҩақәцагатә функциа ахьынзанарыгзо ала ауп. Ҩашьарада иубаратәы иҟоуп иара убас, В. Агрба иатәамбакәа, цәгьамзар бзиа ыҟазамкәа, аҵәаҧәа ахьшьны дшахәаԥшуа Асовет мчра ҟалаанзатәи, иара "анкьатәи", мамзаргьы "ажәытә" аамҭа ҳәа дзышьҭоу. Аригьы, ҳәарас иаҭахузеи, играждантә позициеи исахьаркыратә гьамеи зыруашәшәыруаз афакторқәа иреиуан.

Даҽеа ганкахьалагьы, араҟа иаҳҳәоз ус машәырны иҟалаз цәырҵрамызт. Зегь раԥхьаза иргыланы, зызбахә ҳамоу аповест анаԥҵаз аламҭалазы, уеизгьы-уеизгьы уаҩы еилыхха ибаратәы иҟамызт Аԥсны акоммунисттә ҳәынҵқарратә-идеологиатә система амҩа шылнахыз, ахеиқәырхаразы азәгьы, акгьы ишамеигзоз. Ииашаҵәкьангьы, аамҭа кьаҿк иалагзаны имаҷымкәа ихырҳагаз аихьзарақәагьы - еиуеиԥшым аҵараиурҭатә институтқәеи, аҭыԥ змаз анхамҩатә прогресси - ауаҩы ибла хыркратәы иҟан. Иҳәатәуп иара убас Владимир Агрба дшырхаҭарнаку иҿыцзоу ауаажәларратә еизыҟазаашьақәа, еилых ҟамҵакәа зегьы мазарала (социалтә ҭагылазаашьала) реиҟаратәра алша ауеит ҳәа изыԥхьазоз аԥсуа интеллигенциа. Аха рыцҳарас иҟалаз, ас еиԥш иҟаз азнеишьа - ахыҟәкы аԥсҭазаарақәы амҩаԥгареи, иара иацәымшәоз агәааанагарақәа змаз ауаа мчыла иқәхтәуп ҳәа ирыхәаԥшуа ианалагеи инадыркны, ахы акит азакәандара. Уи нахыс иааргәамԥхаз дызусҭазаалакгьы "ажәлар рацәа" ҳәа дрыԥхьазартә аҭагылазаашьа ҟалеит.

Иазгәаҳҭаз аҭагылазаашьақәа инарымаданы, иҟоуп еиҵа В. Агрбеи егьырҭ аԥсуа шәҟәыҩцәеи рыҿиара, усҟантәи аамҭазы имҩақәызцоз афакторқәа даҽеакала ахәаԥшра алзыршо азнеишьақәагьы. Уи - дара рыжәлари рыԥсадгьыли рахь ирымаз агәыблра ауп. Дара агәра гангьы ишыҟаз ала, ишеилыркаауаз ала, Асовет Еидгыла иқәынхоз ажәларқәа "реихьзарақәа" рҿы аԥсуа жәларгьы рыцамхарц иашьҭан. Лымкаалагьы реазыршәон - аԥсуа сахьаркыратә литературагьы иамаз "агха" - ақәрамаҷра ирласны аҿеира. Ус анакәха, ишьақәгылаз амода - асоциалисттә реализм аԥҟарақәа инарықәыршәааны иаԥырҵоз аҩымҭақәа еиҳа анарха рымоушәа, рылҵшәагьы бзиахарашәа агәааанагара рзыннажьуан.

Ҳҭәанала, убри азоуп аԥсуа шәҟәыҩцәа раԥцамҭақәа ҭәҭәала изырныԥшыз еиуеиԥшым ааԥхьарақәа, апропагандатә ҟазшьа змоу алозунгқәеи адекларациақәеи. Убри аганахьала, иаҳҳәарц ҳалшоит, зызбахә ҳамоу алитературатә продукциа иацанакуа аҿиамҭақәа, урҭ иахьатәи ҳаамҭа иаҿырԥшны ҳанрыхәаԥшуа, ега гха, ега уашәшәырра рымазаргьы, ргәыгәҭажьра, рыԥхьакра, мчыла амилаҭтә литература аҭоурых ралхра шиашамхо. Избан акәзар, зызбахә ҳамоу аҩымҭақәа амилаҭтә литература иахәҭакуп, ирныԥшуеит уи аҿиарамҩаҿы изнысыз етапк. Даҽеа ганкахьалагьы, В.Агрба иповести уи ҵакыла иазааигәоу егьырҭ аԥцамҭақәеи ирымоуп дара рхатәы "бызшәа", рхатәы поетика, рхатәы шьақәгылашьа. Ус анакәха, урҭ тәамбашақә рызнеира акәымкәа, еиҳа еиҧьуп уи алитературатә ҭагылазаашьа цәырҵрак аҳасабала иаҵоу амазақәа реилкаара.

Аповест "Ҳколнхара "Ԥхьаҟа" аишьа" ашәҟәыҩҩы ҭәҭәала ихдыррақәы ишьақәгылаз идунеихәаԥшышьа инақәыршәаны, уаҟа ицәыргоу ахаҿсахьақәа шоит ҩбаны: ганкахьала - аԥсҭазаара ҿыц ашьақәыргылара иадгыло, уи азыкәпаҩцәа; даҽеаганкахьала - ажәытә аамҭазы иҟаз аизыҟазаашьақәа аанхарц зҭаху, аҿыцаԥшьгарақәа ирҿагыло ауаа. Автор игәааанагарала, ас еиԥш иҟоу аихшара ҵаҵҷәыс иамоу - урҭ рсоциалтә, рмазаратә ҭагылазаашьа ауп. Убас, аҿыц ԥсҭазаара, аколнхарақәа рышьақәыргылара иазыкәпаҩцәаны аповест аҿы иаарԥшуп: Маниа, Дакәҷа, Шьназ, Ҳаԥьарат, Грышьна, Маҳир, Кәыбта, иара ажәабжьҳәаҩ ихаҭа Езыгә. Аколнхаратә ԥсҭазаара аиҿкаара иаҿагылоит абарҭ ауаа: акулак Цәгьамш, уи иԥҳәыс Мымга, аҭауад Кац, ахәаԥьа Шьаҳан, уи иԥҳәыс Нынгәа, апап Кәасҭа.

Аҩымҭа иалагалоу аперсонажцәа, иаҳҳәап, Цәгьамш, Мымга, Нынгәа - рыхьызкәа мацарагьы автор урҭ дшырзыҟоу аанарԥшуеит. Урҭ рхыԥхьазара хадырҭәаауеит, автор "аҷархал уаа" ҳәа дзышьҭоу, акулакцәа ирматцуцәааны иаарԥшу аперсонажцәагьы, иаҳҳәап, Ҭашьых, илак-ҩакуа ақытсовет ахантәаҩы Ҳампал.

В. Агрба контрастла, еиҿаиргыло фырхацәоуп аколнхара аиҿкаараз иаашьҭыз Михеи, уи иус аныԥшәадаха, ҩаԥхьа ииаз апартком амазаныҟәгаҩ Ладикәеи, уи ицыз, ҿыц ишьақәыргылахаз аколнхара анапхгаҩы Лашарбеи. Миха

ихаҽсахьа акәзар, уи акыр иазааигәоуп Мушьни Аҳашба иажәабжь "Ҳаи, дад аписар, закә кампаниоузеи, ишааҳауҳәара?" аҽы ицәыргаз Андреи Шарба ихаҽсахьа.

Аповест "Ҳколнхара "Ԥхьаҟа" аишьа" аҽы конфликт хадас иҟоу - акыҵа Зымҵа, аколнхара аиҽкаара иахҟьаны иҟалаз аимак-аиҽак ауп. Хыла, автор дазаатгыланы иааирԥшуеит абарҵ ахҵыс хадақәа: аколнхара азбахә заҳаны Езыгә иоонатаҽы еизаз реилацәажәара; Цәгьамш иоонатаҽы аколнхара аиҽкаара иаҽагылози дара ирыдгыларц азы ауаа рацәажәареи ирызкны иҟаз аизара; Миха данаарышьҭыз имоаԥгахаз актәи аизара; Ладикәеи Лашарбеи злахәны еиҽыркааз аообатәи аизара.

Аповест амаха-шьахатә еибаркыраҽы, абарҵ еиқәаҳаԥхьазаз ихадоу асиужеттә хҵысқәа рнаос, иҟоуп еиуеиԥшым ахьаԥракәеи агәалашәарақәеи. Дара еиҳаразак зызку, ганкахьала - Езыгә ажәытәтәи иԥсҭазаара иамаз ахьанҵареи агәакреи раарԥшреи, даҽеганкахьала - Цәгьамш цәгьахәыцыоони даазырԥшуа аҭыԥқәеи роуп.

Аповест иавубаша аганқәа иреиуоуп автор аҭоурыхтә ҵабырг акыр дахьацәыхарахаз, аԥсуа ԥсҭазаара ҭоурыхла иацәтәымыз реизыҟазаашьақәа аҽыц идеологиа иақәыршәаны иадцәыланы дахьрызнеиуа. Ишаҳҳәахьоу еиԥш, ашәҟәыоооы ирҽиамҭаҽы ицәыригаз ахаҽсахьақәа рԥоурареи рԥоурамреи здиҳәало, зегь раԥхьаза иргыланы, рмазаратә ҭагылазаашьа мацара ауп. Автор игәы ишаанагоз ала, амал змаз зегьы - ламысдақәан, ҕьычцәан, чарҳәаоцәан; анхацәа ракәзар, урҭ уаа бзиақәан, аха напхгара рызҭоз амалуаа ринтересқәа рымацара ракәын аԥхьа идыргылоз, дара - иҵараданы, ималданы, ирыцҳахәха иҟан. Ажәакала, аԥсуа нхаоы, ипассивтәу, иуҭаху злаугзо, ихаҽыданы иҟоу социалтә классны иҟаз азә иакәушәа ауп автор дышцәыриго.

Аповест аҽы имаҷым аҭыԥ ааныркылоит аперсонажцәа реицәажәарақәа, урҭ рдиалогқәа. Аха автор, зсахьа ҭихуа ахаҽсахьақәа ргәааанагарақәа иахьынзахәҭоу, иҵаулоу аргументациа азуны ишьақәырҕәҕәам. Урҭ ирҳәо, еиҳаразак иахьзеиԥш ажәақәоу иахҟьаны, изалмыршеит иҵаулоу асахьаркыратә хаҽсахьақәа раԥҵара. Иаҳҳәап, автор ипозиция иаҽагыло, иаппонентцәа иаарго аргументқәа рылаҟәра, рхьысҳара зынзагьы иарҕәҕәом иара дзыдгыло агәааанагара. Урҭ рыларкәра, рымчыдара иҳанаҳәо, ҳгәаанала, аԥсҭазааратә

ҵабырг аҽынтә акәымкәа, аофициалтә идеологиеи егьырҭ амилаҭтә литературақәеи иҟарҵоз анырреи рахьынтә иахьааууп.

Еиҭаҳҳәахуеит, аповест "Ҳколнхара "Ԥхьаҟа" аишьа" анаԥҵаз аамҵазы аԥсуа литература аҭагылазаашьеи аҭоурыхтә аамҵа зеиԥшрази ухаҽы иааугозар, автор ианаҳажьша рацәоуп. Аха иара убасгьы, лкаак аҳасабала, иҳәатәуп: о-ԥштәык мацара рыла аԥсҭазаара азнеира, уигьы иахәҭоу аҵаулара анагу, "ари бзиоуп", "ани баԥсуп" ҳәа хыхь-хыхьла аконцепциақәа рышьақәыргылара иарбанзаалакгьы асахьаркыратә рҽиамҭа архьысҳауеит. Убас ахьызшәа ҳбоит зызбахә ҳамоу аповестгьы.

Иааихшьаланы иаҳҳәозар, алитератураҭҵааоы, апоет В. Анқәаб ари аповест азы иҟаиҵахьоу ахәшьаратә лкаа узаҽагыло иҟам. Уи иоуан: "Аповест "Ҳколнхара "Ԥхьаҟа" аишьа" иамоу акык-оба агхақәа усҟак ирзыларкәуам, избан акәзар, иара зегьы неидкыланы иаагозар, ҟазарыла иоуп"[16].

Темалеи, сиужетлеи, акомпозициатә хәҭақәа реишьҭанеишьеи рыла аповест "Ҳколнхара "Ԥхьаҟа" аишьа" акыр иазааигәоуп В. Агрбеи С. Ҷанбеи еицаԥырҵаз апиеса "Аиааира". Ари арҽиамҭа иахцәажәахьоу алитератураҭҵааоцәа Хә. Бгажәбеи В. Дарсалиеи ишазгәарҭахьоу ала, апиеса хыԥхырҭас иазышьҭалеит аурыс шәҟәыоооы, адраматург В. Киршон ипиеса "Ача". Аҵарауаа ргәааанагарала, С. Ҷанбеи В. Агрбеи роымҭа асиужет агәыцә иалоу ахҭысқәа Киршон ипиеса аҟнытә иаагоуп, аха иара убри аамҵазгьы, дара иазгәарҭеит аԥсуа шәҟәыоооцәа ишрылдыршаз иаадырԥшуаз, зсахьа ҭырхуаз ахҭысқәа аԥсуа дгьыл ахь риагара.

Ари агәааанагара аҽагылара уадаоуп, избанзар, ииашаҵәҟьаны, усҟантәи аамҵазы аԥсуа литература ашьақәгылара излаҽыз ала, ҭоурыхла иара аҵкьыс аԥышәа змаз алитературақәа, лымкаала аурыс литература, рҟынтә иаауаз анырра ԥсабаратәын. Даҽа ганкахьалагьы, амилаҭтә литературақәа реиҽцаара, реигәныоора алҵшәақәа иҵегь акыр еиҕьхауан, хымԥада, уи апроцесс аполитикатә-идеологиатә хьанҵара ақәымҳазҭгьы. Аԥсуа шәҟәыоооцәа рпрофессионалтә шьақәгыларақәы ацхыраара ду рызҭоз аурыс литературақәгьы усҟан аҳра ауа иалагахьан асоциалисттә идеологиа. Абас еиԥш иҟоу анырра иалҵшәахаз рҽиамҭоуп апиеса "Аиааирагьы".

Ҳәарас иаҭахузеи, иахьа уажәрааҧза ари аҩыдҭа ианахцәажәо ишьақәгылахьаз астереотиптә знеишьақәа рыла ахәшьара аҭара шьҭа ақәшаҳаҭхара уадаҩуп. Иаҳҳәап, аҩыдҭа иалоу афырхацәа ианрыхцәажәоз иҵоуроу хаҿсахьоуп ҳәа дыҧхьазан, апартиа араиком амазаныҟәгаҩ Аԥыр (ихьз ахаҭа машәырны иҟам). Ари афырхаҵа ибзоураны ауп, авторцәа ргәанала, ақыҭаҿы аколнхара шышьақәыргылахо. Аха ҳарзаатгылап уи ихаҿсахьа аилкааразы иҳацхрааруа ҭыҧқәак: "Аԥыр. Хәырԥьынба Хыгә ақыҭарахь дышьҭны, ухы утәу?! Ицәа дҭазза, изара уажәы-уажәы дахәаҧшуа, ишьапы аҧынҵа дықәҵәиааруа, ауаҩы дгәеимҭауа, иуҳәо имаҳауа" (араинагзком Мхазба иахь)[17].

"Аԥыр. Аиаша ҳҳәозар, асиа уара уакәзам ҳәа сыҟоуп иҟазҵа! Даҽеазәы иурҟаҵеит! Абас зудыруазеи! Иееим ари асиа! Уцаны уара ухала цкьа уахәаҧш, ираза ҭынч…"[18].

"Аԥыр. Уҿыз уажәрааҧза?! Иаа?! Х-саатк аеҳәара умоуп! Х-саатк иалагзаны ианықоумҵа, нас ҳаицәажәап заманала, уажәы уаҳа агьуасҳәом! Иазхоуп абарбарра!".

"Аԥыр. Аҕәра аҿакла, аҕәра! Аҕәра умпыҵкьар, ушьаҵәхныслар ҳәа сшәоит!".

"Аԥыр. Умҟыж-ҟыжын! Ҳаҕаҵәа ирҳәауа рыцумҳәалан!".

"Аԥыр. Аԥыр дыҟазам ҳәа иаҳәа! Амш изгом".

Абраҟа иаагоу аҿырԥштәқәа, афырхаҵа ицәажәашьа, аус зциуа ауаа дшырзыҟоу, ахамаҧагьара ада даҽеакала иҟоу ҟазшьа бзиак аанарԥшуеит уҳәаратәы иҟам.

Иара агәра игахьеит дзацәажәо ауаа дыррала дреиҳауп ҳәа, урҭ рымазақәеи рымч зқәымхои идыруеит ҳәа. Авторитетс имоу, иара иажәақәа рыла, "Ленини, Сталини, апартиа зегьи" роуп. Егьырҭ икәша-мыкәша иҟоу зегьы иара иҳәатәы иахымҧаларопуп, инарыгзо анапынҵақәа дырхылаҧшуазароуп. Данрацәажәоғьы иара ишааигәаҧхо, иахьынзаилшо иаҕьны драцәажәаратәы азин ихазы иара илиххьеит, апартиа зегьы ахьзала. Ажәакала, Аԥыр ихаҿсахьала иҿаҿаза иаарԥшхеит (уи авторцәа шашьҭамызгьы) зызбахә ҳҳәахьоу аидеологиа шьақәыргылашьас иамаз, акомандатә-административтә система ахаҭарнак иҟазшьақәа.

Ҳазаатгылап, ҳара ҳгәааанагарала, анаҩсан аҭоурыхтә залымдарақәа ҟаларатәы иалзыршаз аҩыдҭа ишаныҧшуа ҭыҧқәак: "Аԥыр. Ааи, суҧхьеит. Ақыҭахь ацара уҭахым ҳәа сарҳәан, убри азоуп сызуҧхьа… Иҟалазеи, узымцозеи? Ушьапы

ҟьашьыр ҳәа ушәома? Алҩа усыр ҳәа ушәома? Аа?

Ҽыцәба. Иуазҳәада? Ацәгьаҳәаҩцәа умоума? Иуазҳәада?

Аԥыр. Ҽыцәба! Ҽыцәба! Иуҿыҵашәалакгьы, аҧша иуҿанажьлакгьы умҳәалан! Иуҳәаша уазхәыцны иҳәала! Изахьзузеи, "ацәгьаҳәацәа умоума?" Изахьзузеи? Апартиаҿы ацәгьаҳәацәа ракәым иҟоу, абольшевикцәа роуп иҟоу!"

Рыцҳарас иҟалаз, усҟантәи аҧсҭазаара зеиҧшраҵәкьаз атәы ҳҳәозар, ҭоурыхтә цабыргыла Ҽыцәба диашан. Иахьа имазазам, иаргамахеит усҟан Асовет ҳәынҵқарра иахагылаз Сталин, теориала идыргыларц ргәы иҭаз, иҿыцу ауаажәларратә еиҿкаашьа - асоциализм, зызкыцәкьаз - анхаҩыжәлар рыҧсҭазаашьа аиҕьтәра аҭыҧан, иешазишәоз ихатәы мчра аиқәырхара, асоциализмгьы иара ишеиликааузи ишиҭахызи аргылара. Убри азоуп миллионла ауаа харада изырзызгьы. Ус еиҧш иҟоу аусҟәа рынагзаҩцәа дырхуҧхьазалартә дыҟоуп "Аиааираҿы" иаарԥшу Аԥыргьы. Ҳарзаатгылап уи аус зциуа дышрацәажәо атәы зҳәо ҭыҧқәак: Ақыҭсовет ахантәаҩы Мшәылды иахь:

"Аԥыр. Уазыҧшын? Ҧшра мукәа уажәыцәкьа дҭактәуп. Шьыжьымҭанза аизара ҟаҵа! Амилициа рылаҵа!"[19].

Акомҿареидгыла аиачеика амазаныҟәгаҩ иахь:

"Аԥыр. Мап! Ари уажәа акулак иажәоуп!"

"Аԥыр. Ананамгацәеи абжьаранхацәеи еидкылан акулак ижәцатәуп".

Араҟа иаагаз реиҧш иҟоу Аԥыр иажәақәа рацәаны иалоуп апиесаҿы. Урҭ цаҵҷәыс ирымоу алогика мацароуп, изаҟаразаалакгьы адоуҳатә ҟәырҷахак ашьҭамҭа рыдубало иҟам. Хыхь-хыхьла уахәаҧшуазар, Аԥыри уи идгылаҩцәеи (Ераҫта, Миха уб.егь.) ирҳәо ажәа ҭлаҧкақәа мҩаҟәызцо ракәны иҳаҧхьазозар, аԥьажәлар рыҧсҭазаара аиҕьтәра иазкушәа иҟоуп, аха инарҵауланы ҳахәаҧшуазар, русушьатә методқәеи русура алҵшәақәеи ауаа ирзеицәамзар, изларзеиҕьхаз аҳәара уадаҩуп.

Даҽеазныкгьы ҳазаатгылап атекст:

"Аԥыр. Акулак дыҟам ба? Кадыр, абан иаргьы дахьцәыцазыроуа, дгызмалха дахьтәоу, уа Хабжькәыт сиеиҧшуп узҳәару? Акулаки абеиацәеи ыҟазам, ишьахәуп. Ус акәзар, алхтә ииаз, ажәлар зегьы ишаны ирықәаҳҵап. - Сара даҽеакала сгәы иҵан: абра ақыҭа иҟоу ахышәҭзы, убарҭ аиҳарашәак акгьы

рыԥәымшәауа. Аԥьыԥәреи, арахә, аԥара лыхтә уҳәа изльԥраны иаҭахыз акулакцәеи абеиацәеи ракәын. Аха акулак, анхаԥ беиа ыӷам анышәҳәа, - ибзиоуп, жәлары зегьы еиӷараны, ишаны ирыԥәаҳԥап".

Иаагоу ацыԥҵәаха еилыкка иаҳнарбоит аекономикатә-нхамԥатә усмԥоаԥгатәԥәа рынагзараҽы Аԥыр иеиԥш иҟоу ауаа закәанԥҟарак ишыԥәымныҟәоз. Рхыԥәкы анагзара - азәы имхны, даҽеазәы иҭара, иара убри алагьы ауаа ржьара, дара-дара реичырчара, ҳәарас иаҭахузеи, аԥсҭазааратә аиаша ашьаԥәыргылара аҵкьыс, уи ашьаԥәҟьара иаҳа иалнаршон. Избанзар еилых ҟамҵазакәа "имоуп азы - имхтәуп", "имазам азы - иҭатәуп" ҳәа азнеира, харамхәыцра анаԥсангьы, арыцҳашьарадареи, агәымбылреи, ауаԥсыҭәыԥсатә иашамреи ирылҵшәоуп. Ус ала асоциалтә еизыҟазаашьаԥәа рырееира нагзашьа рымамызт.

Ажәакала, апиеса "Аиааирагьы", аповест "Ҳԥолнхара "Пхьаҟа" аишьа" еиԥш, изалымшеит "аамҭа ачымазара" ацәцара. Авторцәа ирбаз, рыбла ихгылаз, иахьеи-уахеи излахәыз ахҭысԥәа рдоуҳатә-философиатә ҵакы изазхьамԥшзеит, игәарҭаз уи агага-сахьа мацара ауп.

Владимир Агрба иԥоит даҽеа ԥо-пиесакгьы: "Аԥша лоуҵар - афырҭын ааурыхуеит", "Ашьа-мԥа". Арҭ арҿиамҭаԥәа Аԥсны аҭоурых адаҟьаԥәа раарԥшра иазку ԥымҭаԥәоуп. Ҷыдала, "Аԥша лоуҵар - афырҭын ааурыхуеит" зызку аҭоурыхтә-револиуциатә темоуп. Адрама "Ашьа-мԥа" аҽы В. Агрба иҽазишәоит Аԥсны аҭоурых адаҟьаԥәа рҿы аҵак ду змоу - 1866 шыԥәсазы аԥсуа жәлар аурыс ҳәынҭқар имчраԥәа ирҿагыланы рыԥәпара аарԥшра. Аха абраҟагьы хыхь иазгәаҭоу атенденциа - аҭоурыхтә процессԥәа асоциалтә-класстә знеишьалоуп В. Агрба дышрыхәаԥшуаз.

Владимир Уасил-иԥа Агрба ирҿиара зегьы ҭәҭәала ареволиуциатә идеиа иадҳәалан, избанзар уи иара идунеихәаԥшышьатә принцип иахылҿиаауан. Урҭ иара рыгәра игаҵәкьон, иԥсҭазааратә идеал ԥсыс иахан. Убри аҟнытә иԥымҭаԥәа рҿы ицәыригаз азнеишьаԥәа аԥсҭазааратә ҵабырг ега ирцәыхаразаргьы, амцтә цәанырра рнаабалартә иҟам. Избанзар, В. Агрба икалам иҵыҵыз ирҿиамҭаԥәа зегьы зызкыз акы заҵәык акәын - иара дызхаҭарнакыз амилаҭ - аԥсуа жәлар

- аҭоурыхтә зыблара иахәламбгакәа, еиԥәханы, раԥхьаҟа рԥеиԥш лашаханы иҟалап ҳәа имаз агәыԥреи, уи шеиликаауази ишилшози рыла аус аура. Убри аҟнытә иԥьоушьартә иҟоуп иԥсҭазаареи ирҿиареи ишеибакәу иззикыз ижәлар драԥазшәа дыԥхьазаны, игәыхәтәы дахьымыгзакәа, цәгьаҳәарыла дахьдырзыз.

Иара дандырз ашьҭахь 20-шыԥәса инареиҳаны аламала ихьз ргәаладыршәомызт. Изгәалазыршәозгьы иҵабыргымыз, мыцла иҭәыз, ихыҵхәыцыз агхаԥәеи аграԥәеи имазшәа рҳәон. Убас, М. Делба ишәҟәы аҽы иаҳԥылоит абас еиԥш иҟоу ацәаҳәаԥәа: "Абхазская организация Союза советских писателей тем более должна повысить свою бдительность и боеспособность, что в ее ряды пролезли ныне разоблаченные контрреволюционеры - троцкисты Цвижба Ш., Агрба В. и Перебейнос И."[20]. Ара иҳәоу изаҟаразаалак ҵабыргра злам ахшыԥҵак иацнарҷызуеит даҽеа документкгьы: "В абхазской литературной организации подвизались ныне разоблаченные враги народа: Агрба В., Цвижба Ш. и др., которые, прикрываясь маской двурушничества, разлагали нашу работу.

В. Агрба в бытность свою Главлитом, проводил авербаховскую линию в художественной литературе, обильно издавая и популяризируя свои произведения. Именно он игнорировавл и упорно не издавал сочинения Д. Гулиа..."[21].

Араҟа В. Агрба изы иҳәоу фактла аԥсҭазааратә ҭыԥ рымазамызт, иҵатҵәыданы иҟоуп азы урҭ раҽаԥера ашәаԥәа аҳәаскрагьы аҭахым. Аха уеизгьы иазгәаҳҭап, В. Агрба Аԥсны инеиԥынкыланы аамҭа кьаҽк акәын дахьынзанхоз. Убри аҟнытә ашәҟәыԥсҵәа реидгылаҽы иааиҭаху ҟаиҵозшәа, уи аусура даԥырхагазшәа, ихатәы рҿиамҭаԥәа рҭыжьра мацара даҽызшәа уҳәа реиԥш иҟаҷәоу арҭ адокументкәа рҿы зызбахә ҳәоу "афактқәа" ҵабыргым, рхы инаркны ршьапаҟынза имцуп.

Ажәакала, В. Агрба XX ашәышыԥәсазтәи аԥсуа культуреи аԥсуа литературеи рҭоурыхтә ҽиараҽы злагала дуу арҿиаԥҵәа дыруазәкуп, уи, аурыс жәаԥҟа "ажәа ашәа иузалхуам" ҳәа ишаҳәо еиԥш, иаргьы ҳҭоурых назаза дазынхоит.

АЛИТЕРАТУРЕИ АЗГӘАҬАҚӘЕИ

[1] Гәонџьуа М. Иҳаԥсхьоу ахьтә гәалашәарақәак // Алашара. 1963, №1. - Ад.79.

[2] Дзидзария Г. А. Василий Агрба // Под знаменем Октября. - Сух., 1968. - С. 317.

[3] Иара уа. Ад. 318-319.

[4] Иара уа. Ад. 319.

[5] Бҕажәба Хә. С. Аԥхьажәа // Агрба В. Иԥсымҭақәа. - Аҟәа, 1959. - Ад.5.

[6] Дарсалиа З.Х. Аԥсҭазаара аҟнытә. Аҟәа, 1982. - Ад. 310

[7] Аҳашба М. Л. Ааԥынра мшқәа раан. Агәалашәарақәа рыҟнытә. Иацҵаны аԥбатәи аҭыжьра. - Аҟәа, 1977. - Ад. 283-289.

[8] Агрба В. У. Иԥсымҭақәа. - Аҟәа, 1959. - Ад. 167.

[9] Латынина А. "О том не пели наши оды..." // Взглҕд. Критика. Полемика. Публикации. - М., 1988. - С. 81

[10] Аҳашба М. Л. Аԥхьажәа // В. Агрба. Амра гылеит. - Аҟәа, 1931. - Ад. 3 - 6.

[11] Кукба В. И. Обзор абхазской литературы // Альманах писателей Абхазии. Книга первая. - Сухум, 1935. - С. 168.

[12] Бҕажәба Хә.С. Иахьатәи аԥсуа литература иаазыркьаҽны критикала ахәаԥшра, теориатә зҵаарақәак нацҵаны. - Аҟәа, 1933. - Ад. 22.

[13] Агрба В. У. Иԥсымҭақәа. - Аҟәа, 1959. - Ад. 10.

[14] Бҕажәба Хә. С. Иахьатәи аԥсуа литература иаазыркьаҽны критикала ахәаԥшра, теориатә зҵаарақәак нацҵаны. - Аҟәа, 1933. - Ад. 25.

[15] Агрба В. У. Иԥсымҭақәа - Аҟәа, 1959.- Ад. 10-11.

[16] Анқәаб Вл. П. Аԥсуа проза раԥхьатәи ашьаҽақәа (Вл. Агрба диижьҭеи қҭ шықәса аҵра иазкны) // Алашара, 1972. №11. - Ад. 87.

[17] Ҷанба С. И. Иԥсымҭақәа. - Аҟәа, 1986. - Ад. 307.

[18] Иара уа. Ад. 307-308.

[19] Иара уа. Ад. 331.

[20] Делба М. К. Основатель абхазской литературы Дмитрий Гулиа. - Сухуми, 1937. - С. 59.

[21] РГАЛИ. ССП. Ф. 631, оп. 6, ед. хр.171. лл. 9-20.

ҶЫҶЫКӘА ҴЬОНУА ИПРОЗА

Ҷыҷыкәа Махаз-иԥа Ҵьонуа ирҽиаратә мԥаҽы, ипоезиатә рҽиамҭақәа инарываргыланы, имаҷым аҭыԥ ааннакылоит апрозагьы. Ҷ. Ҵьонуа иепикатә проза еиҳа ихарҭәааны изнылаз ашәҟәқәа ԥшьба ыҟоуп: "Иалкаау" (1966), "Амазақәа рымаза" (1969), "Иалкаау" (1976) иара убас амемуартә ҟазшьа змоу "Амца дырцәоит мцала" (1975).

Иааидкыланы Ҷ. Ҵьонуа ипрозатә ԥцамҭақәа 30 рҽиамҭа иреиҳауп. Урҭ рахьтә 4 повестқәоуп, егьырҭ - ажәабжьқәоуп. Арҽиамҭақәа зегьы, шамахамзар, ирыцаԥу дара анаԥцаз арыцхәқәа излаҳарҳәо ала, автор хадарала апрозатә ԥсымҭақәа дрызҽлымҳаны иаԥиҵон 1950-1960 ашықәсқәа раан. Ажәабжь "Адәыҕбаҟны" ашәҟәыԥсқәа иаԥиҵахьан 1940 ш. азы, "Агәымшәара" - 1948 ш. азы.

Ҷ. Ҵьонуа ипрозатә рҽиамҭақәа ртематика акыр иҭбааупи. Иҟоуп аибашьра иазку, ақыҭеи ақалақьи реизыҟазаашьақәа ирызку, лымкаала аколнхарақәеи еиуеиԥшым амаҵурақәеи ирыдҳәаланы ааглыхратә проблемақәа аазырԥшуа, аԥызареи абзиабареи ртәы зҳәо, адидактикатә цәаԥа зныԥшуа аҵара-аазаратә проблематика уҳәа убас жәпакы. Иара убас, иаҳҍылоит Октиабртәи ареволиуциа анапхагԥы хада - В. И. Ленин изку ажәабжьқәа (иаҳҳәап: "Ленин изку ажәабжьқәа", "Амиланҭра", "Аҵәаматәа", "Аҵҳаражәҳәаԥ", "Амрагыларахь ицәылашоит" уҳәа уб. иц.), насгьы ажәлар рҽаԥыцтә ҳәамҭақәа рсиужетқәа ахархәара зызуу ("Акәаш былуан"). "Ацыхазыхь" зыхьзу ажәабжь акәзар, уи аԥҵоуп аԥсуа литератураҽы С. Ҷанба зышьҭа икыз асимволикатә-сахьаркыратә ҟазшьақәа рыла иԥсычаны. Уи иаанарԥшуеит Д. Гәлиа иԥсҭазаара ззикыз аԥсуа литература шышьақәгылаз, ҽешеибынаҭаз азбахә.

Ҷ. Ҵьонуа ипоезиа еиԥш, ипрозагьы ҧсыс иахоу иара дызланхо иаамҭа дахьазышәаҳәаԥу ауп. Ашәҟәыԥсқәа идунеихәаԥшышьала, Асовет аамҭа ауаажәларратә ҽиараҽы аԥхьагылара зманы иҟоу цәырҵроуп. Уи аамҭазы, ҵьара машәырк иахымҟьазар ауаԥы илшарақәа раарԥшразы ҧынгыла ыҟам - иҵабыргра аарԥшразы амԥақәа аартуп ҳәа азиԥхьазоит автор. Ари аамҭа аарԥшра иазку ашәҟәыԥсқәы ирҽиамҭақәа рҽы зызбахә цәыргоу иҵоурам ахаҽсахьақәагьы, автор игәааанагарала, рцәаԥа бааԥсқәа зыхҟьо,

цаҵгәыс ирымоу социалтә хылҵшьҭрам, - дара рхаҭақәа рхы ииашамкәа иахьыӡоаҧырго, мамзаргьы "ажәытә цәынхақәа" иахьрықәныҟәо ауп.

Ҷ. Џьонуа ипрозаҽы иаалукааша аҭыҧ ааннакылоит аибашьра атема. Уи аазырҧшҟәо иреиуоуп: "Ашәарацаҿа ҽарацәа", "Агәалашәара", "Асолдаҭ изы абаллада", аповестқәа "Амазақәа рымаза", "Аҵәҵәа зхоу ашәҟәы". Ашәҟәыӡоы иара ихаҭа аибашьра дшалахәыз ала, уи аҧсҭазааратә ган ибзиазаны иахьидыруаз рнымҧшыр ауамызт иӡоымҭақәагьы. Иара дазҽлымҳаны гәацҧыҳәарала рсахьа ҭихуеит, зыҧсадгьыл ахьчаразы хацәнамырха игылаз ауаа рхаҽсахьақәа. Даҽа ганкахьалагьы, автор имзакәа ииаирҧшуеит аибашьра афырхаҵара мацарала ишҭәым, иара ишацу ахатә лафи, иҷыдоу аизыҟазаашьақәеи, агәамҵракәеи аибаргәаарақәеи.

Ҷ. Џьонуа ипрозатә рҽиамҭақәа ҽыгҳарала зегьы иаарылыҳәҳәоит аповест "Гәдиса Шларба". Ари аӡоымҭа аҧцан 1952 шықәсазы. Асовет литературақәа ари аамҭа "аконфликтдара атеориа" аҽанышьақәнарҷәгәаз ҳәа иашьҭоуп. Ҳәарас иаҭахузеи, ари "атеориа" хыҵхырҭас иамаз алитература аасҭа аполитика акәын. Аҳәынҭқарра иахагылаз излахәаҧшуаз ала. "Асовет тәылаҽы, асоциалтә ҵаҵгәы змоу аконфликтқәа шьҭанахыс ҟалашьа рымамызт". Хымҧада, ари априншип алитература аҽиара иаҧырхагамхар ауамызт - уи алшарақәа ҽанаҳәон, аҧшаарақәа, асахьаркыратә збашьа ҽыцқәа алнаршомызт.

Зызбахә ҳамоу аповестгьы ари "атеориа" иқәныҟәаны иаҧҵоу рҽиамҭоуп. Араҟа иаарҧшу аҧсҭазаара аидиллиатә ҟазшьа амоуп. Афырхацәа хадацәа Гәдиса Шларбеи, Хьрыҧс Акшбеи, Цақәа Ах-ԥҳаи уҳәа рнапы зларкыз аусҷәа зегь рымпыҵаманшәалахо иаарҧшуп. Азәызаҵәык - Кәаҕьына иоуп иманшәалам, адәқьан аҽы иусурагьы хазынам, дзышьҭало аҳәсахәыҷқәа рҽгьы иееимкәа ихы ааирҧшуеит. Аха аӡоымҭа аҵыхәтәахьы, иаалырҟьаны Кәаҕьына диццоит даҽа колнхарак аҽы аҧхьагылара змаз ачаихыхыо-ԥҳәызба Катиа Лацәыш-ԥҳа. Уи ашьҭахь Кәаҕьынагьы игхақәа еилкааны ипҳәыс аколнхараҽы аус лыциуа даакалеит.

Аӡоымҭа иаҭәоумшьаша даҽа малыракгьы амоуп. Ҳазаатгылап аповест атекст ахьтә ҭыҧк: "Аҵара ашықәс ҽыц иалагеит. Абаҳча ахашьшьы ахәы иқәгылоу ашкол ԥшза ашҭа, ашьыжь ахәычқәа аԥьԥьаҳәа иныкәлеит. Азәи-азәи еиқәгәырҕьо еиҧылон. Џьоукы аҧхынтәи рыҧсшьара шырхыргаз, акурортқәа рышҟа иахьцаз, аҭоурыхтә ҭыҧқәа ирбаз, ираҳаз уҳәа ирылацәажәон, џьоукы ампыл иасуа, иӡуа ашҭа иҭан, џьоукых аҧсақәа рымҵан реааидкыланы игылан, ашәа ҳәо. Раҧхьаза акәны ашкол иҭалоз ахәычқәа еихьышәшәа-еиҧышәшәа аизара иаҽын, ашкол амардуан шыҟаз ианааилакь, иаангылан, хазы рхы неидыркылон, инаҧшы-ааҧшуа"[1] .

Абараҟа автор иҭихуа асахьа, иаахцәаҵәкьаны иаҳҳәозар, аҭоурыхтә ҵабыргра иаҽагылоит. Избан акәзар, аӡоымҭа иаанарҧшуа Аԥьынԥьтәылатәи аибашьра Дузза ашьҭахьтәи аамҭоуп. Ишаадыруа еиҧш, 1945 инаркны 1954 шықәсанза аҧсуа школқәа рҽы аҵара ҵара ақырҭ бызшәахь ииаргеит. Ҳара иаадыруеит, урҭ ашықәсқәа рзы ҭоурыхла, ашколхәычқәа рҭаацәеи дареи ари "аҽыцаҧшьгара" иахҟьаны игәырҕьаҵәа аҵарашықәс ишаԥымлоз. Ҵабыргыла иҟаз зынза даҽеакын - аҧсуаа рхәычқәа хыҧхьазара рацәала ашколқәа иҭырго иалагеит, уи азынгьы аҳәынҭқарратә аппарат амчрақәа зегь еизганы аеазнашәон урҭ рахьырхәра, ус ҟазҵоз ирышьклаҧшуан, иҭаркуан [2].

Аҳәара уадаӡоуп, избан ашәҟәыӡоы ас еиҧш ала дызқәызбашаз аҭоурыхтә факт ахьимҳәо адагьы, уи зхьаиршшауа, иара убриалагьы аиаша дзацәхьаҵуа. Азныказы, ауаӡоы игәы иаанагар алшоит ашәҟәыӡоы цас, аҧсҭазааратә иашамра аҧхьаӡо илаҧш иаахгыларазы иҟаиҵошәа. Аха рыцҳарас иҟалаз, аӡоымҭа азеиҧш концепциа иаҽагылоит ас еиҧш ала аповест ахәаҧшра. Насгьы аҧсуа литератураҽы уи аамҭазы иаҧҵақәаз арҽиамҭақәа рҽгьы ари азнеишьа акырԥьара иаҳԥылоит. Уи ацәырҵра хазы иззаатгылатәу, иҵҵаатәу проблемоуп.

Ҷыҷыкәа Џьонуа ипрозатә ӡоымҭақәа рхыҧхьазараҽы иҟоуп сахьаркырала иҵаулазоу, ҟазаралагьы иҳаракзаны инагзоу ажәабжьқәа. Убарҭ иреиуоуп "Ахра шкәакәеи", "Ампахьшьхәбабеи". Ш.Инал-иԥа ажәабжь "Ахра шкәакәа" дахцәажәо абас еиҧш иҟоу ахәшьара аиҭеит: ""Ахра шкәакәа" темас иамоуп абзиабара. Ишдыру еиҧш, ари ҵӡоа змам, жәра зқәым темоуп. Уи азы шаҳаҭра ауеит ажәларқәа зегьы рлитература аҭоурых. Иҵам

акәымзар, иара ҳа-ҳаԥсуа литература аҟынгьы уи иамоуп шьҭа акыр ууазырхәыцны узырцәажәаша аҭоурых. Арԥызбеи аԥҳәызбеи, ахаҵеи аԥҳәси реизыҟазаашьа аԥсуа литература ишаныԥшуа азҵаара знымзар-зны ҷыдала азәыр дахцәажәараны дыҟазар, уи "Ахра шкәакәа" ааныжьны дзаҳәсуам"[3] .

Иҵабыргыҵәҟьаны, ари аре҃иамҭа асиужеттә-композициатә еилазаашьалеи, иаарԥшу ахаҿсахьақәа реизыҟазаашьақәеи, рыԥсҭазааратә лахьынҵақәеи руахҭақәеи убри аҟара сахьаркырала иҵауланы инагзоуп, дарбан аԥхьаҳәызаалак, аԥхьатәи ацәаҳәақәа инадыркны аҵыхәтәантәиқәа рҟынза деимырхха дыркуп, дыртәырымтәырц залшом.

Арԥыс Асҭанеи аԥҳәызба Марҭеи рыбжьара зхы акыз абзиабара ду, абзиабара цқьа нарха аимуит, атрагедиа ахылҿиааит. Урҭ ирызбаз, мазала рыԥсҭазаара аилаҵара, аԥсабаратә стихиа - асыԥса еиланархәашоит - лара уи асыԥса дагоит, иаргьы дмида-гәидаха адунеи даақәхоит. Абри ауп хҭыс хадас: сиужетс ажәабжь аҿы иҵәыргоу. Уи инаваргыланы, имырмыцхәцәакәа иаарԥшуп детальра зуа хҭысқәак: Марҭеи Асҭанеи реиниара, реицәажәара, Асҭана "сендыс" иеаҵарханы, шьабсҭа-зсык аԥсы шҭаз икны ҳамҭас илиҭарц ианылзааига, лара лашьцәа руазә - Маԥьга - "... уахьзымҳазоз ушьапы кыдургылт, ҷьым, уахьзымҳазоз!.." ҳәа тәамбашақә диацәажәаны, иааигаз ашьабсҭагьы ауижьуеит. Абри анаҳсан Асҭанеи Марҭеи анеиқәшәа (лашьцәа аҳны иҟамызт), лара "...Уахьцозаалакь саргьы сга, Асҭана, сааныжьны умцан, суҳәоит..." ҳәа иалҳәоит. Убасҟан ирызбаз - абналара иалԥшәаны, хыхь ишазгәаҳҭаз еиԥш, ҳыцьа бзиа еибабоз ауаа рыԥсҭазаара аҵыхәтәа ҧцәеит. Марҭа - цәала-жьыла, лыԥсҭазаара далԥит; Асҭана - доуҳала, уи анаҳсантәи иԥсҭазаара хыкәкыдахеит, игьамадахеит, иара зегьы иашьҭахьҟа (Марҭа лыԥсы анҭазтәи аамҭахь) иаанхеит.

Ажәабжь ахы акуеит, абри ахҭыс анаарԥшха ашьҭахь Асҭана шәаԥьҳәаҳыс аҳабла-уаа данрызнеиуа. Ш.Инал-иԥа ишазгәеиҭахьаз еиԥш, ари аре҃иамҭаҿы аԥыртларҭа аҳымҭа аԥхьатәи ахәҭаҿы иҟоуп, нас аиқәҳәаларҭа, нас акульминациа. Ас еиԥш иҟоу акомпозициатә еиҿартәышьа иамоуп иакәнагахаша ажәабжьеиҭаҳәашьатә формагьы. Зынза аре҃иамҭаҿы иҟоуп ажәабжьеиҭаҳәаҳцәа хҳык: автор иаҳзеиҭеиҳәоит аԥыртларҭеи аиқәҳәаларҭеи, акульминациеи, уи акәша-мыкәша иҟоу ахҭысқәа

еиҭазҳәо иара Асҭана иоуп. Ахԥатәи ажәабжьҳәаҳ Алхас иоуп, уи аепилог - ахҭысқәа рылҵшәақәа роуп еиҭеиҳәо.

"Ахра шкәакәа" дараза аинтерес зҵоу ҳымҭаны ишыҟоугьы, ианымԥшыр амуит аидеологиатә-политикатә хыԥша змоу агхақәагьы. Ганкахьала, автор хықәкыс имоуп, ареволиуциа ҟалаанза, зегь раԥхьаза ауаа социалла реиҟарамра иахҟьаны ахақәиҭрагьы шрымамыз аарԥшра. Ауаа рыбжьара аԥсҭазааратә закәанқәа иреиуаз абзиеибабарагьы, асоциалтә еизыҟазаашьақәа, ҷыдалагьы урҭ реиҟарамра иаԥырхаган, ианалдмыршоз рацәан ҳәа ауп автор иҳаиҳәарц ииҭахыз. Ари аконцепциа асовет уааҽәларратә хдырраҿы ишьақәгылаз, аҳра зуаз дунеихәаԥшышьан иҟан. Алитературагьы уи ҕәҕәала ианыԥшит. Ҳәарада, ашәҟәыҳҳоы иааирԥшуа аамҭа асоциалтә еизыҟазаашьақәа рҿы ҭоурыхла еиҿагылара рымамызт, ауаа зегьы зинла еиҟаран, рыԥсҭазаара дара ишырҭахыз имҳаҟәырҵон ҳәа ахшыҳҵак ашьақәырҕәҕәара иашам. Аха ус еиԥш аҭагылазаашьақәа ыҟамызт уаанзагьы уи ашьҭахьгьы, асовет аамҭагьы убрахь иналаҵаны. Араҟа аус злоу аҳра зуаз аҳәынҵқарратә идеологиатә дунеихәаԥшышьа автор иҳымҭа ҷьара акала ианирԥшырц ахьақәикыз ауп. Избан акәзар, ажәабжь аҿы ҳара иаабо ахаҿсахьақәа - Сузари Маԥьгеи, уеизгьы-уеизгьы, аамыҫтарак, ҭауадрак иалаҟаны иаарԥшым. Рырахә ирхылаԥшуа ачныр дахьрымоу мацара рсоциалтә ҳаракыра уамак иазаарԥшуам. Аԥсны имаҷмызт арахә, аԥсаса рацәаны измаз, урҭ ргәархра-ргәараҵаразы ачныргьы дыздызкылоз. Хаҭала ус рзуҳәар ауеит Ҷ. Ҷьонуа иҭаацәарагьы. Агәалашәаратә ҟазшьа змоу иажәабжь "Ҽнак азарақәа шгәарсхуаз" аҿы иаагоуп абри афакт: "Аԥсаса еиҭныԥсахло игәарырхуан, игәарарҵон хҳызаҵәык: ҳаб, ҳашьеиҳаб Володиа, нас ачныр Леиуа..."[4]. Иҳалнаршома, нас ари аҭагылазаашьа ашәҟәыҳҳоы хылҵшьҭрала дынхаҳым, дкулакуп, ма даамыҫтоуп ҳәа алкаа аҟаҵара? Ҳәарада, маԥ.

Ус анакәха, Сузари Маԥьгеи социалтә ҭагылазаашьала аексплуататортә класс рыдцәылара мчыла иҟаҵоу, сахьаркырала цқьа ирҵабыргым акәны иазнеитәуп. Арҭ аҳфырхаҵәак раҳәшьа лразҟы азбараҿы аԥшәмара дара иахьыркыз, лыԥсҭазаара лалҵрагьы зыхҟьаз рсоциалтә ҳаракыра ааста, урҭ руаҳытәыҳсатә ҟазшьақәа - ахамаҵагьареи

агәлымыҩреи роуп. Уи ауп ирҳәо анаҩстәи рхымҩаԥгашьагьы - Марҭа дышҭахаз заҳаз аишьцәа Сузари Маԥьгеи Асҭана дахьыӷаз ианнеи изаӷаразаалакгьы ажәа хәанчак иарымҳәеит, ршьа руеит ҳәа иаламгеит, иламкьысит. Аха ас еиԥш иӄоу алогикатә еиҿагылараӷәа, ҳәарас иаҭахузеи, маӷк иадамхаргьы аргиамҭа арԥсыеуеит. Автор уи ицәа иалашәаны акәхап, аҩымҭа аҵыхәтәахьшәа изцәыргоу "Кьаразаа" рызбахәгьы. Иара уи аҭагылазаашьагьы уамак ажәабжь изацымхрааит ҳамҳәозар, иамоу алогикатә еиҿагылара азмыриашеит. Абас акык-ҩбак "аамҭатә знеишьа" зныԥшуаз агхаӷәа шадаабалогьы, ажәабжь "Ахра шкәакәа" аԥсуа литератураҿы сахьаркырала акырза иҵаулоу аҩымҭаӷәа ирхыԥхьазалоуп.

Ҷ. Ҷьонуа ипоетика иазҷыдаразар акәхап уи иҩымҭаӷәа рҿы ифырхацәа машәырла рҭахара. Хыхь зызбахә ҳамаз ажәабжь аҿы еиԥш, "Ампахьшьы-хәбабаҿгьы" афырхаҵа хада Арзамеҭгьы машәырла дҭахоит. Ахҭыс иааркьаҿзаны абас ауп ишыӄоу: Арзамеҭ ианшьа ачара ахьиуаз (ишиҭахымыз) ҭамадас далырхуеит. Астол анымҩаԥигоз Чаба ҳәа, арԥыс шьҭаҧьачак ацҭәа илихуа, ак имеикуа, ак иҿеикуа далагеит. Ирулакгьы уи еиӄәдыртәеит, аха Чаба Арзамеҭ иеы аказарма ашьҭахь иганы аспирҭ аиржәит. Абри ашьҭахь Арзамеҭ даныхынҳәуаз, иеы ахы изнымкылакәа, машәырла дҭахоит.

Аҩымҭа зегьы агәырԥшааратә, арыцҳашьаратә цәаныррақәа рыла иҭәуп. Афырхаҵа хада Арзамеҭгьы, ус избахә аниҳәо аума, дызлахәу ахҭысӷәа анаайирԥшуа аума, изаӷаразаалакгьы акала дсыуандаз ҳәа ззуҳәаша хаҿсахьаны дцәыргоуп.

Иааидкыланы иаҳҳәозар, Ҷ. Ҷьонуа илшаз рацәоуп аԥсуа проза, ҷыдала ажәабжь ажанр аиҵыҵреи аизҳареи рҿы. Иара дреиуоуп аԥсуа шәӄәыҩҩоцәа-ҿыцаԥшьгаҩоцәа, зырҿиамҭақәа рсиужеттә-композициатә система еиларсны, ууанза еиԥш хронологиала ахҭысӷәа еишьҭаргыланы реиҭаҳәара акәымкәа, асахьаркыратә мчхара ҳаразкуаз. Ҷ. Ҷьонуа ифырхацәа рахьтә, лассы-лассы иаҳԥылоит, Ш. Инал-иԥа иажәақәа рыла иаҳҳәозар, "зуаҩы-ӄазшьа" (характеры) мариамкәа, "ари дҵоуроуп, ари дҵоурам" ҳәа акәымкәа, иҵаулоу апсихологизми амотивациеи зманы инагзоу.

АЛИТЕРАТУРА

[1] Ҷьонуа Ҷ. Иалкааy. - Аӄәа, 1976. - Ад. 389.

[2] Шәахә.: Абхазский архив. XX век. Выпуск I. Выявление документов, составление, введение С.З. Лакоба, Предисловие, введение к разделам, именной указатель Ю. Д. Анчабадзе. - М., 2002. - С.19, 24, 25, 39, 63, 67 и др.

[3] Инал-иԥа Ш.Д. Ажәабжьк азы // Мҩахәасҭала ахрақәа рахь. - Аӄәа, 1975. - Ад. 250.

[4] Ҷьонуа Ҷ. Иалкааy. - Аӄәа, 1976. - Ад. 173.

МУШЬНИ МИҚАИА ИАЖӘАБЖЬҚӘА ИРЫЗКНЫ*

Мушьни Миқаиа аԥсуа литератураҿы еиҳарак дызлардыруа ипоезиатә рҿиамҭақәа рылоуп. Аха уи иҿиарамоаҿы имаҷым иааныркыло аҭып апрозатә оымҭақәагьы. Еиҳаразак аепикатә рҿиамҭақәа аԥиҵо даналага иуаоыбжара данҭыс ашьҭахь ауп. М. Миқаиа ипрозатә оымҭақәа еидызкыло о-шәҟәык ҭижьхьеит - "Аԥслымз шаха" (1975 ш.), "Схәыҷра аҵла" (1985 ш.). Убарҭ инарымаданы иара "Алашара" (№4-6, 1991 ш.) адаҟьақәа рҿы икьыԥхьит ироман "Ахҟа" ажурналтә вариантны. Ажәабжьқәа рахьынтә ароман ахь аиасра, ҳамоашьо иаҳнарбоит уи ирҿиараҿы аепикатә мчхара аҿарҭбааua ишалагаз.

М. Миқаиа ио-шәҟәык ирнылаз ажәабжьқәа хыԥхьазарала оажәа инарзынаԥшуа иҟоуп. Дара зегьы ртематикатә еилазаашьалеи хыцхырҭас ирымоуи рыла еиуеиԥшым асахьаркыратә нагзашьа змоу ԥцамҭақәаны ишыҟоугьы, хадарала обаны ишазар алшоит. Актәи, - автор ихатәы биографиа иадҳәалоу, мамзаргьы иара иидыруа, иаҳахьоу, дызлахәыз ахҭысқәа ирҿиамҭақәа рсиужет шьаҭас ианамоу. Аобатәи - ажәлар рҿаԥыцтә ҳәамҭақәа рахьтә иаагоу асиужетқәеи амотивқәеи ихы иархәаны иаԥиҵаз аоымҭақәа.

Аизга "Аԥслымз шаха" ианылаз ашәҟәыооы иажәабжьқәа ԥшьба: "Аҿара амцәыжәоа", "Аҵх-лашә", "Дгьыли жәоани рыбжьара", "Аенышьыбжьон" зхылҿиааз М. Миқаиа ихаҭа иаииаамҭаз арратә реактивтә-ықәхартә (истребительный) цараиурҭа дахьалгахьаз ауп. Урҭ аоымҭақәа рҿы автор иааирԥшуеит арратә ԥстазаара аганқәак: еиуеиԥшым ахҭысқәеи, аизыҟазаашьақәеи. Лымкаала, ажәабжь "Аҿара амцәыжәоа" аҿы ашәҟәыоо ифырхаҵа, акурсант Ажәанба раԥхьатәи ибзиабара изнарцысыз агәышьҭыхреи аласреи ирыхҟьаны, дызлахәыз маршрутла аԥырраҿы, иара инаигзарц идыз адҵа ацынхәрас, аҳауаҿы иҳаирплан аус даеакала иаируит. Иҟалаз уи ауп: убри еиԥш ихымоаԥгашьа иабзоураны, аҳауа иалаз аԥыроцәа дрылылкаауан, бзиа иибаз аԥҳәызба Нина. Дара ишеибырҳәаахьаз ала, лара уажәы имоаԥысуаз аԥыррақәа дрыхәаԥшуазар акәын. Уи ахҭыс иахҟьаны, акурсант Ажәанба жәамш аԥырра даҟәырхит, ақалақь ахь ацарагьы оымз азин имырхит.

Ажәабжь "Аҵх-лашә" аҿы иаарԥшуп Ажәанбеи амаиор Курбатови реизыҟазаашьақәеи урҭ ирыхҟьаз хҭыски. Курбатов акурсант Ажәанба дыхҭакны диман, дичычан, тәамбашақә дизныҟәон. Аха уахык зны Ажәанба ҟарулс апост аҿы дшықәгылаз, азәы дшизааигәахаз гәеиҭеит. Аҟарул иахәҭаз адҵақәа зегьы дрықәныҟәаны инеигзеит, аха апост аҳәаа еилазгаз, дшааиц дааиуан. Усҟан Ажәанба аԥхьа ажәоан ахь дхысны, иааиуаз ԥшьынаԥха асы дылаириеит. Ахысбыжьқәа заҳаз аҟарулра анапхгаоцәа анааи, асы илаиаз амаиор Курбатов шиакәыз рбеит. Ари еиԥш арратә дисциплина иашьашәалоу ахымоаԥгашьазы акурсант аԥьшьара иҭан, жәамшгьы ԥсшьара иԥсадгьыл ахь аара аҳамҭа иаҭәашьаны.

Аоымҭа "Дгьыли жәоани рыбжьара" аҿы иаарԥшуп арҭ ажәабжьқәа рцикл афырхаҵа, акурсант Ажәанба, раԥхьазатәи парашутла аԥара аан ихигаз ашәара, агәкаҳара. Аха аҵыхәтәаны, ихы даиааины, игәаҕьны парашутла дыԥоит. Ацикл злахыркәшахо, аԥшьбатәи ажәабжь "Аенышьыбжьон" аҿы ашәҟәыооы ифырхаҵа Ажәанба игәалаиршәоит аучилишьче даналгоз, аԥырразы аԥышәара аниҭиуаз дзықәшәаз ахҭыс. Уи ҳаирпланла ажәоан далаланы, идыз идҵақәа рынагзара дшаҿыз, изгәамҭазакәа имаршрут дацәыхҟьазаап. Аха ииулакгьы акомандаҟаҵаратә пункти иареи аимадара ҟаҵаны, аеродром аҿы аҳаирплан иртәеит. Аԥышәарақәа здызкылоз аинрал, акурсант ихьыз дахлафны, "Аԥсныҟа аҳаирплан угарц иақәукызма?" ҳәа диазҵааyеит.

Иара убас, Мушьни Миқаиа ибиографиа иадҳәалоуп уҳәаратәы иҟоуп, ажәабжьқәа "Азхьамԥш", "Ф-партретк", "Схәыҷра аҵла", "Абга рхәы", "Азнаашәкәҷышь", "Аҵыргәа", "Ақабла" ҳәа уб.ицегьы. Хадарала, араҟа зызбахә ҳҳәаз ажәабжьқәа рҿы ашәҟәыооы, ипоезиаҿы акырԥьара ишаҳԥыло еиԥш, дрызхьаԥшуеит ихәыҷра ашықәсқәа. Арҿиамҭақәа рҿы иаарԥшу аҷкәын (уи еиуеиԥшым ахьызқәа имоуп), ишьа-ида иалырсны игәникылоит иҭаацәа, урҭ зланхо ақыҭауаа, ауаажәлар зҭагылоу аамҭа уадаф. Еиҳаразакгьы уи аибашьра

*Астатиа оын ароман «Ахҟа» шәҟәны иҭыҵааныза

иахьадҳәалоу аҟнытә ажәабжьқәа рперсонажққәа хадарала аҳәсеи (ан, анду), аҭаҳмадацәеи (абду), ахәыҷқәеи роуп, избанзар абацәа аибашьрахь иҟан. Зызбахә ҳамоу арҽиамҭақәа рҽы ицәыргоу ахҭысқәа шеиԥшымгьы, дара зегьы, хыкәкыла ахәыҷқәа изларызку ала, еизааигәаз тәуа аазаратә тематика иахьазку ауп. Ажәабжьқәа рҽы ашәҟәыҩҩы ихы иаирхәеит агәалашәаратә жәабжьеиҭаҳәаратә форма. Даеакала иаҳҳәозар, афырхаца ихигахьаз аамҭақәа рахь дхьаԥшны, аԥхьаҩ изеиҭеиҳәоит данқәыԥшызтәи хҭыск, ма хҭысқәак. Ари аформа еиҳаразак ирызҷыдоуп ажәабжьқәа "Азхьампши", "Аҵыргәеи".

Сахьаркыратә хыкәкылеи тематикалеи арҭ ажәабжьқәа акыр ирзааигәоуп арҽиамҭақәа: "Думышьтын", "Ҭоумышь ахыкәан". Урҭ рҽы автор дышьтрақәланы еиҭеиҳәоит аԥстазаараҽы иҟалахьеит ҳәа ззуҳәаратәы иҟоу ахҭысқәа. Дара зегьы неидкыланы леитмотивс ирымоу аазара апроблемоуп. Аха М.Миқаиа ари азҵаара азнеишьаҽы аҷыдарақәа ааирԥшуеит. Ахәыҷқәа ирызку иҩымҭақәа рҽы, шамахамзар, иуԥылом ахшыҩрцага еизадақәа, адидактизм. Иара хыкәкыс имоу ахҭыс аарԥшра ауп, нас аԥхьаҩ ихатәы лкаа ҟаиҵаразы. Ас аԥстазааратә фактқәа шьаҭас измоу ахәыҷқәа ирзикуа М. Миқаиа иажәабжьқәа ҧьара-ҧьара ирационалтәцәоуп, алахҿыхра ахьрыгу ыҟоуп. Асиужет еиҿартәышьа аума, адиалогқәа роума иҵегьы ацы́х-цыхра, ацҳафырра рылазҭгьы ахәыҷқәа, хымԥада, еиҳа игәцараркуан ҳәа агәааанагара ҳамоуп.

Мушьни Миқаиа аԥсуа жәлар рҿаԥыцтә ҳәамҭақәа бзиазаны издыруа ашәҟәыҩҩоцәа дреиуоуп. Ашәҟәыҩҩы иажәабжьқәа рахьтә афольклор шьаҭас измоу иреиуоуп абарҭ ирҽиамҭақәа: "Аԥслымз шаха", "Ахаҳә шкәакәа", "Ацәгьа зуа абжа изацуп", "Ашышкамси арҵуи", "Хәыхәын ишьхыц", "Амҩан", "Ацәынцәалаҧ" уҳәа уб. иҵегьы. Ҵабыргуп, Миқаиа ихы иаирхәо афольклортә сиужетқәа жанрлеи, композициатә шьақәгылашьеи, сахьаркыратә маругақәас излеибаркуи рыла еиуеиԥшым. Урҭ рхыԥхьазараҽы иҟоуп алакәқәа, иаҳҳәап: "Хәыхәын ишьхыц", "Ацәгьа зуа абжа изацуп", "Ашышкамси арҵуи". Зыԥстазааратә ҵабыргра ажәлар ражәаҳәатә ҟазара иалазҩахьоу, аха зны иҟалахьаз ҭоурыхуп ззуҳәаша иреиуоуп М. Миқаиа иажәабжьқәа "Ажәеи ахҟеи", "Аҟама хаха иахьарсыз", "Ацәынцәалаҧ", "Амҩан".

Мушьни Миқаиа афольклортә ҳәамҭақәа рхархәараан (авариатқәа ртәы ҳамҳәозар). шамахамзар, дзыкәныкәо М. Лакрба итрадициа ауп. Миқаиагьы, Лакрба еиԥш, "еиҭеиҳәо" асиужетқәеи, амотивқәеи, иааирԥшуа ахаҿсахьақәеи дыргәылаланы иԥиргом, иԥсахзом, еиҳарак урҭ аҳәамҭақәа рҽы ишыҟоу иаанижьуеит. Абас еиԥш иҟоу аҭагылазаашьаҿы автор ироль иаҵанакуа аҳәамҭақуа реизгареи, анаҩсан инеигзо "аредакциатә" функциеи мацара ракәым. Избанзар инапаҿы иҟоу, имԥыхьашәаз аҳәамҭақәа рахьтә иара иалихуеит ажәлар аҭоурых иалыргаз, урҭ рҟәыҷареи, рҵас бзиақәеи, ргәымшәареи, рычҳареи, рҟазареи уҳәа знык̇шуа арҽиамҭақәа. Ус иҟоу роуп Мушьни Миқаиа ихаҭагьы игәы иаднакыло, идунеихәаԥшышьеи исахьаркыратә концепциеи ирыцәшәо, ирнаало. Хымԥада, ас еиԥш ҟазарыла иҭышәынтәалахьоу аҳәамҭақәа, М. Миқаиа иеиԥш абызшәа зҽоу инапаҿы, рҽиамҭа хатәрақәахар акәын.

Автор аргама аԥхьаҩ "еиҳәоит" иажәабжьқәа автор хадас ирымоу ажәлар шракәу. Иаагап ажәабжь "Ахәыԥшза" алагамҭа аҟнытә ари ахшыҩцак зырцабыргуа ҭыԥк: "Аҿны ахаҳә архәтәыртә абжьымра кацциеиуан. Уасҟа аҿаҩадгьыл сашьцылазу, сыԥсахаара скьышә иҟәкны, сзәашҳәаха сааиуан. Аха убри аҟара саапсаны сшыҟазгьы, сызқәа икыдцашәа иаазгоз сарҭмаҟ анаасгәалашәалак, сгәы нҭгәырґьаауан, ишызбоз сныҟәашәагьы инацыстон. Сарҭмаҟ иҭан жәаха-жәымш, еынла амшқәа ирыларҳәаз, уахынла аҵхқәа иргәыларҳәаз, ашьха қытҿ еизызгаз ажәлар ражәабжьқәа"[1].

Убри аҿырԥштәы инамаданы иажәабжьқәа: "Аҟама хаха иахьарсыз", "Аԥслымз шаха", "Ахаҳә шкәакәа" уҳәа рҽы ахҭысқәа еиҭаҳәаҩыс ирымоу, Кәаҵиа зыхьзу, ажәлар ирхаҭарнаку ажәабжьеиҭаҳәаҩ иоуп. Ари ахаҿсахьа, персонажк иаҳасабала аҩымҭа "Амҩан" дызлалоу ала, иаҳҳәарц ҳалшоит иара жәабжьеиҭаҳәаҩык иаҳасабала ашәҟәыҩҩы акырынтә дышиқәшәақәахьаз. Амала иҳазҳәом афырхаца ихьзцәкьа ҳәаны ирҽиамҭақәа дрылеигалоу, мамзаргьы прототипра зуа персонажу.

Асахьаркыратә материал азнагашьа акәзар, араҟагьы М. Миқаиа ихы иаирхәоит еиуеиԥшым аепикатә-жәабжьеиҭаҳәаратә формақәа. Зны-зынла ажәабжьеиҭаҳәара мҩаԥысуеит актәи

ахаҽала (еиҳарак ахҭыс иалахәыз ианигәалаиршәо, ма ауаа ианырзеиҭеиҳәо), даеазны - ахпатәи ахаҽала. Иаҳдылоит иара убас урҭ рыцобагьы ахьеилеигзо, ажәабжьҳәацәа ахьеиҭниҧсахло арҽиамҭақәагьы. Ажәабжьқәа рхыҧхьазараҽы иҟоуп, аҵымҭа акомпозициа зегьы ахҭыс агәыцә хада аиҭаҳәарала ианхыркәшахо, аха иаҳдылоит акомпозициатә хәҭақәа реиҳарак (апролог, аиқәҳәаларҭа, акульминациа, аҧыртларҭа) ихы иархәаны аҵымҭа анеиҿкааугьы.

Убас иҟоу аҟазшьақәа змоу ажәабжьқәа иреиуоуп "Ахәыҧшза" зыхьзу арҽиамҭа. Ари аҵымҭаҽы еиҭаҳәоуп илахьынҵадахаз ҵ-ҭаацәарак рҭоурых. Жәытәла, анкьа зны нхарак ахьыҟаз, уажәы ишқьаҧҭахаз мҵашьо иахьыҟоу ҭыпк аҽы автор диниауеит ҭаҳмадак. Аҧсшәақәа анеибырҳәа, изустцәақәаз ианеизцаа ашьҭахь аҭаҳмада, рацәак ишиҭахымызгьы автор изеиҭеиҳәоит игәыҭшьаагоу, абри аҭыҧ ақьаҧҭахара зыхҟьаз ахҭыс. Аҭаҳмада еиҭеиҳәаз ажәабжь ауп арҽиамҭа асиужет гәыцәс иамоугьы.

Жәытәла абра, уажәы иахьеиқәшәаз аҭыҧ аҽы, дынхозаарын Кьаҕәса ҳәа Шәарыҟәак. Уи ҧҳа заҵәык диман, иагьлыхьзын Мадина. Нырцә ахәаҽы дынхон Шәача Хмыч. Уигьы хшарас имаз иҧазаҵә Алмас иакәын. Аҵҭаацәаракгьы хар змақәамыз, унеишьууаишьҳәа зарҳәоз нхацәан. Дара-дарагьы "еиуара ҷыдак шрымамызгьы, рхы рдыруа ианаакала инаркны бзиа еибабон, ишьҭибахуан, еиқәлацәан, еицныҟәон, еицеыжәлон, еицеыжәцуан, ацәгьеи абзиеи рҽы аханатә аахысгьы рхаҭарақәа еидын. Аҵ-ҭаацәарак рҽы, ма ахәыҷы, ма аду ргәы аарахәаымхар, уаха шааныза игәзасуа идтәалан дырҷаҧшьон" [2].

Ас еиҧш иҟоу аизыҟазаашьақәа дырцабыргуеит анаҵсан ажәабжьҳәаҵ иаҳирдыруа ахҭысқәа. Зны Алмас аҕдараҽы арас ширхуаз "хьзымҳәа" еиқәаҵәак ицҳаит. Уи ахәшәтәышьа здыруаз Кьаҕәса шиакәыз ала, уи иахь дыргоит. Кьаҕәса иҟаицаз аныҳәарақәеи ахәшәтәарақәеи ирыбзоураны, Алмас аҧсра дахыҧеит. Анаҵсан ажәабжьеиҭаҳәаҵ дазааҭгылоит Алмаси Мадинеи ихәыҷы аахыс бзиа ишеибабоз, уи зырцабыргуа аҽырҧштәқәа, ахҭысқәа иакымкәа-иҵобамкәа иааганы. Ашьҭахь "Алмаси Мадинеи ишнеи-шнеиуаз, аҧсра хьшәашәамзар даеакы иазеиҧмыркьо аҟынза иангәаҧхеибашьа, енак ашәахьа ахәылбаеха абри азыхь ада шаҳаҭ дрымамкәа, дара рхала

еизыразны, маҭарбага егьи ҳәа акгьы рыбжьамгалазакәа, ҽа неибыҳәаны, рыҽҳәара ҧырцәеит. Мадина асабша ауха ддәылҵуан..." [3].

Аха иҧырцәаз аҽҳәара ҵымш шагыз, Қьаҕәса шәарыцара иццарц изааиз ргәыла ҷкәын ицәҭкьаз ахы Мадина илыкәшәеит. Мадина дзыхәшәтәуаз аҳақьым ашьа лҭахуп аниҳәа, Алмас ишьа илхны лара илыларҵоит. Мадина лыхәра акыр даргәаҟзаргьы, лыҧсра дахыҧеит, лыҧсы еиқәхеит. Лара деибга-дызҵыда лшьапы данықәгыла, Алмаси лареи ҵаҧхьа реибагара аҽҳәара ҧырцәеит. Аха иаалырҟьаны Қьаҕәсеи Хмыҷи уаанзатәи реиқәшаҳаҭра иацәхьаҵит, даеакала иаҳҳәозар, рыхшара рынасып аитаҟьара ҽеазыркит. Дара рыхшара ирарҳәеит рҭаацәатә ҧсҭазаара аилахәара ишақәшаҳаҭмыз. Уи азмырхазакәа, Қьаҕәса избеит Мадина "илур - хаала, мамзар - мчыла" Амабак дииҭарц. Уи акәхеит - Мадина абри леахырҟьаны леылшьуеит. Абасала аҵ-ҭаацәарак рзы анаҵсантәи рыпсҭазаара рыцҳарахеит. Цқьа имхәыцкәа, еилымкаакәа иаалырҟьаны иҟарцаз аус атрагедиа ахылҽиааит. Аҵымҭа анцәамҭаҽы еилкаахоит ажәабжь еиҭазҳәо аҭаҳмада Алмас ихаҭа шиакәу.

Ажәабжь "Ахәыҧшза" игәырҧшаагоу амотивқәа реиларцәашьеи, аҭыхәтәантәи алҵшәеи рыла акыр иазааигәоуп еицырдыруа Ҷ. Џьонуа ирҽиамҭа "Ахра шкәакәа". Аха аҧцамҭақәа рыконуцкатәи реибаркышьақәеи акцентқәа рықәыргылашьақәеи рыла излеиҧшқәамгьы маҷым. Иҳәатәуп иара убас, асиужет аҽиараҽы, Мадинеи Алмаси уаанзатәи ргәааанагареи, рыгәҭаки ҧсахны, рыхшара рынасып ахьеицарҟьаз аҭыҧ аҽы изаҟаразаалакгьы мотивациак ахьамам ажәабжь "Ахәыҧшза" акыр иархьысҳауеит.

Иааркьаҽзаны акәзаргьы ҳарзааҭгылап акык-ҵбак М. Миқаиа егьырҭ иажәабжьқәагьы. "Ажәеи ахҟеи" аҽы еиҭаҳәоуп анкьа ауаҵшьра иахҟьаны ахҟа зыбжьалаз Шәачааи Шәарыҟәааи, ауаҵ быrг Шәагә хәшәык иаҵызахаз иажәа иабзоураны, ишеинраалахаз атәы. Ажәабжь "Аҧслымз шаха" аҽы ицәыргоу аперсонаж Ҭарашь иабду иабжьеигаз аҟәыҕажәақәа дрықәныҟәаны, аҳ ирыдицаз, нагзашьа змамыз адҵа - аҧслымз шаха аршара, хшыҵола диииааиуеит. Иара убри алагьы ижәлар еиқәирхоит. Ажәабжь "Ешьеи еҳәшьеи" аҽы М. Миқаиа аҧхьаҵ

идигалоит ишыхәыҷыз ииаҭымхаз ешьеи еҳәшьеи - Шәарахи Хьҵыси рҭоурых. Раби рани анрыҧха ашьҭахь Шәарах даара аԥьабаа баны, иаҳәшьазаҵә ак лыгымкәа диаазоит. Ршьапы ианыҟәгыла, рынхара-рынҵыра "алаҧшцәгьа ила рцәизартә" ианыҟала, иҭыҧхахаз Хьҵыс, лынасыҧ ԥшааны, хаҵа дцоит. Ҽнак Шәарах иаҳәшьа дыгәхьааганы, амаҳә диҧхьаанза дазымҧшкәа, дызбап ҳәа дрызцеит. Дахьнеиз имаҳә аҩны дыҟамызт. Уи иара еиҳагьы деигәырҵьеит, аха иаҳәшьа Хьҵыс лхаҵа изы изны илызҭагылаз акәты, лашьа дахылбаауеит. Шәарахгьы иаҳәшьа идылгалаз ахьшәашәа, лаҳаҭыр баны, имҵалыргылаз ихы алагзаны акрифоит, аха иҟалаз анеиликаа, рацәак даанымхакәа иҩныҟа дхынҳәит.

Зеиҧштә ххәаак аҳасабала ҳахәаҧшуазар, сара сгәанала, абас иҟоуп М. Миқаиа ипрозатә еизгақәа ҩба ирнылаз ажәабжьқәа рҵакқәеи, рсахьаркыратә ҷыдарақәаки, рхыҵхырҵақәеи. Ҳәарада, ашәкәыҩҩы иажәабжьқәа рахьтә сахьаркыратә ҳаракырала еиҳа иҭышәынтәаланы иҟоуп аҽаԥыцтә ҳәамҭақәа шьаҭас измоу арҽиамҭақәа.

М. Миқаиа ипрозатә ҩымҭақәа ирывубаша аграқәа иреиуоуп - ажәабжьқәа рсиужетеиҿкаараҽы иҟоу аԥсыерақәа, урҭ ҷьара-ҷьара иахьынзахәҭоу имзызыркны иахьыҟам. Зны-зынла асиужет амҩаԥысраҽы иаармарианы, машәыршақә иҟалазшәа ахҭыс аҽиара збахоит. Еиҳаразак уи рныҧшит автортә хытҳәаа иалҵшәоу, ма аԥсҭазааратә факт шьаҭас измоу, ааскьатәи аамҭа аазырԥшуа арҽиамҭақәа. Ашәкәыҩҩы ихаҭагьы идыруазар акәхап убри аганахьала имоу ахьысҳара. Иара убри азакәзаргьы ҟалап, М. Миқаиа, шамахамзар, иҩымҭақәа рҽы ихиоу афольклортә сиужетқәеи аԥсҭазааратә хҭысқәеи ипрозатә ҩымҭақәа шьаҭас иахьриҵо. Аха асахьаркыратә ҩымҭаҽы аԥсҭазааратә факт мацара, уи иага интересзаргьы, иақәнагахаша асахьаркыратә-ҧсихологиатә мотивқәа анырмоулакгьы, арҽиамҭагьы ҧштәыдахоит акәымзар, ахыҷәкы азынагзараны иҟам.

Ишаҳҳәахьоу еиҧш, М. Миқаиа икалам иҵыҵхьеит инеиҵыху аепикатә жанр иаҵанакуа ароман "Ахҟагьы". Ари арҽиамҭа ишеибгоу ишкьыԥхьымгьы, ажурнал "Алашара" адаҟьақәа ирнылаз ахәҭақәагьы уи азы ҳгәааанагара ҳҳәартә аҟара алдыршоит. Ганкахала, иаҳҳәар ауеит, ари ароман зызку ашәкәыҩҩы иҭаацәа - иаб, иабду, урҭ ирзааигәоу рҭынхацәа

рҭоурых ауп ҳәа. Аха автор ихыҷәкы акыр еиҳа иҭбаауп: уи, иара хаҭала иидыруаз аԥсҭазааратә фактқәа иҭбаа-ҭыцәу аҭоурыхтә аамҭа ахаҽсахьа аҧцара ауп. Ароман аҽы аԥхьаҩ иҧылоит Аԥсны еицырдыруаз ауаа прототипра рзызуа ахаҽсахьақәа, урҭ аамҭа ԥьбарақәа раан ирыхҭыргаз, ишахәлабгоз аазырԥшуа ахҭысқәа рацәаны. Ароман аҧырак излеиҿкаау, ашәкәыҩҩы иаб прототипс дызмоу афырхаца Ҳараз изынижьыз, уи иԥсҭазаараҽы дзынҟьаз-дзынҧаз, дызлахәыз ауаа зеиԥшраз атәы зҳәо амшынҵа алоуп. Аҩымҭа иаҵанакуеит шәагаала иҭбаау аҭоурыхтә аамҭа: Асовет мчра ашьақәыргылара, аколнхарақәа реиҿкаара, арепрессиақәа - ауаа закәандарала рҭакра уҳәа уб. иҵ. Ашәкәыҩҩы ихы иаирхәоит иара убас аретроспективтә хьаҵрақәа, абыргцәа ргәалашәарақәа (еиҳаразак Ҳараз иаб Ҭемраз ила), мамзаргьы амшынҵа аԥхьара иаҿу (Ҳараз иҧеиҳаб Адгәыр) иалархәарала ааскьатәи аамҭагьы аарԥшра.

Иааркьаҿны иаҳҳәозар, М. Миқаиа илшеит иахьа уажәрааанза аԥсуа литератураҿы иаҳԥылоз, ҳзышьцылахьоу астереотипқәа рыцәхьаҵра, ицәыргоу апроблемақәеи азҵаарақәеи жәпакы рызнеираҿы иҿыцу асахьаркыратә збашьақәа амҩа рзылхра. Убарҭ иреиуоуп, иаҳҳәап, Аԥсны аколнхарақәа реиҿкаара шымҩаԥгаз азҵаарақәа. Ишдыру еиԥш, ҳлитератураҿы ари атема аазырԥшуаз аҩымҭақәа рҿы аҳра ауан агәааанагара: аколнхарақәа еиҿызкаауаз ауаа "бзиақәоуп", уи зыҟарҵоз аԥсҭазаара "еиҧхап", "иарлашап" ҳәа. Ароман "Ахҟа" аҽы акәзар, иаарԥшу ари апроцесс, ус хьаада-баада имаалыкьцәаны, иԥсыцкьақәааны ишыҟамыз атәы шьахәла иаанылԥшуеит. Азеиԥшеицынхарақәа рышьақәгылара, анхацәа рыдгьылқәа еидырымҵар ада ҧсыхәа амамкәа иҟан. Ус анакәха алозунг "адгьыл - анхацәа рзы!" цабыргымызт. Иара убас, излаехәауаз аҵиаатә культура ҽыцқәа реиҭахәараан - аԥсабара хыршьаауан. Изеиԥшыртәуаз арахә-ашәахә змырхуаз, "акулак" ҳәа ахьызгьы зхырҵоз анхацәа ракәын. Ишнеи-шнеиуаз, аҽыц мчра амҩаԥгаҩцәа иаарыкәыршан иҟаз зегьы "аҭацәааны" ирыхәаԥшуа, рыгәра рымго иалагеит. "Ахҟа" аҽы шьахәла иаарԥшуп, урҭ аамҭа еиқәаҵәақәа раан, агәылеи агәылеи, аиуацәеи рыгәра шеибамгоз, рыцәгьақәа еибамҳәар амуа аҭагылазаашьа иштанаргылоз. Ҳәарада, уи аамҭа хлымзаах аан, ароман "Ахҟа" афырхаца Ҳараз еиԥш зыламыс цқьаны иаанхаз шыҟазгьы,

имаҧымхеит Залаҭбеи еиҧш зҳызцәа чарҳәара рзызуаз, зыламыси зыуаҳреи зхәашьызгьы.

Иааидкыланы Мушьни Миқаиа ипрозатә рҽиамҭақәа рхыҧхьазараҽы иҟоуп аамҭа иаҵанамырзуа аҳымҭа шьахәқәа.

2000 ш.

АЛИТЕРАТУРА

[1] Миқаиа М. Аҧслымз шаха. - Аҟәа, 1975. - Ад. 59.
[2] Иара уа. - Ад. 65.
[3] Иара уа. - Ад. 85.

АҲКӘА

Автор иҟныҭә.....3
Раҧхьатәи аҧсуа газет "Аҧсны" аҭоурых иазкны.....5
Аҧсуа литература апериодқәа ирызкны.....31
Аҧсуа литература ахыҧхырҭак иазкны.....49
Д. Гәлиеи XX ашәышықәсазтәи аҧсуа культуреи.....62
Амҳа ҕыц аартны.....74
Гәлиаҭцаара: иҟаҵоуи иҟаҵами.....80
Ҳәзлиаази ҳҷеиҧши еиҧымҟьарц азы.....95
М. Л. Аҳашба иҧсҭазаареи ирҽиаратә мҳеи.....135
Аҧсуа литератураҽы злагала дуу (Владимир Агрба иҧсҭазаареи ирҽиаратә мҳеи ирызкны).....171
Ҷыҷыкәа Ҷьонуа ипроза.....195
Мушьни Миқаиа иажәабжьқәа ирызкны.....202

УАСИЛ ШАМОНИА-ИҧА АҨЗБА

ААМҭА АШЬҭАҚӘА

Астатиақәа

ВАСИЛИЙ ШАМОНИЕВИЧ АВИДЗБА

СЛЕДЫ ВРЕМЕНИ

Статьи

Аредактор: Е. Ажьиба
Акорректорцәа: Н. Барцыц, Р. Арсҭаа
Анбанкәшәаҩы: Л. Чамагәуа
Компиутерла аиқәыршәаҩ: А. Ахьиба

Аформат 60 х 90 1/16 Иҟаҵә. акь. бҧь. 13,25.
Атираж 500. Азаказ № 417.

Аҧсны Аҳәынҭқарра "Акьыпхь аҩны",
Аҟәа, Ешба имҩа, 168

АҨӨЗБА УАСИЛ ШАМОНИА-ИПА

диит абџарамза 14, 1958 шықәса рзы Аҩадатәи Ешыра ақыџан. 1976 ш. рзы далгоит К. Ф. Зизариа ихьз зху Аҟәатәи апсуа школ-интернат №1. 1984 шықәсазы Апснытәи Аҳәынџқарратә университет аҿы иџара хирк әшоит, далгоит афилологиатә факультет. 1984–1988 шш. рзы аус иуан атџаарадырратә усзуҩ еиџбыс. 1988–1991 шш. рзы аџара иџон Москва СССР атџаарадырракәа Ракадемиа (уажәы Урыстәылатәи атџаарадырракәа Ракадемиа) иатџанакуа А. М. Горки ихьз зху Адунеитә литература аинститут аспирантураҿы. 1992 шықәсазы ихьчеит акандидаттә диссертациа «Апсуа роман апоетика» ҳәа хыс измаз атемала. 1991–1994 шш. рзы аус иуан Апснытәи аҳәынџқарратә университет аҿы: апсуа литература акафедра арџаҩыс, афилологиатә факультет адекан ихатыпуаҩыс. 1994 шықәса инаркны аус иуеит Д. И. Гәлиа ихьз зху Апсуатџааратә институт аҿы: алитература аҟәша атџаарадырратә усзуҩс (1994–1997), адиректор ихатыпуаҩыс (1998-1999), директорс (1999 ш. инаркны иахьанза).

1996–1997 шықәсқәа рзы Н. А. Лакоба ихьз зху Аҟәатәи 10-тәи апсуа школ напхгара азиуан.

У. Аҩзба дравторуп 50 инареиҳаны атџаарадырратә усумтақәа. Урт рхыпхьазараҿы иҟоуп амонографиа, арџагатә цхыраагза, астатиақәа. Иусумтақәа кьыпхьуп Апсны еипш, Урыстәылеи Англиеи иҭыџуа ажурналқәеи аизгақәеи рҿы. Акьыпхь иазырхианы иҭижьхьеит апсуа шәкәыҩоцәа (Д. Гәлиа, М. Аҳашба) рыреиаратә тынха иазку ашәкәкәеи рапхьатәи апсуа газет «Апсны» (1919–1921). Атцыхәтәантәи аусумтазы ианашьан Гь. А. Зизариа ихьз зху Аҳәынџқарратә премиа (2008).